

BAKİ UNİVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК
БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS
OF BAKU UNIVERSITY

HUMANİTAR
elmlər seriyası

серия
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

series of
HUMANITARIAN SCIENCES

№ 2, 2025

Bakı – 2025

Baş redaksiya heyəti:

Babayev E.S. (baş redaktor), **Kazımzadə A.H.** (baş redaktorun müavini), **Əliyeva İ.N.**, **Məmmədov Y.Ə.**, **Əliyev İ.Ə.**, **Paşayeva N.A.**, **Rəcəbov M.R.** (məsul katib).

Seriyanın redaksiya heyəti:

Zeynalov İ.X. (redaktor), **Bayramov Ə.Q.** (redaktorun müavini), **Mahmudova H.R.** (məsul katib), **Nəcəfova K.T.**, **Rzayev A.Ə.**, **Abdullayeva M.Ə.**, **Məmmədli M.Ə.**, **Verdiyev V.S.**, **Məmmədov C.A.**, **Əliyev V.Z.**, **Nəsirova A.Ə.**, **Xəndan A.Z.**, **Əhmədova K.Ş.**, **Aslan K.İ.**, **İsmayılov N.İ.**

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ**NIKBINLIYƏ ÇAĞIRIŞ MOTİVLƏRİ –
MİFOLOGİYADAN KLASSİK POEZİYAYA****Sevinc M.QOCAYEVA***

“Kamil insan” anlayışı insanın dünyadakı vəzifələrini və mənsub olduğu cəmiyyətdə xoşbəxtliyini özündə əks etdirən bir düşüncə sisteminin təzahürüdür. Mifik təsəvvürdə, eləcə də klassiklərin dünyaduyumunda səadətə gedən yol mənəvi təkamüldən keçir. Özünü dərk etməyən insan mənəvi təmizlənməyə nail ola bilməz. Burada ağıl, iradə, sevgi ilə yanaşı, nikbinliyin – ümidin olması da əsas şərtlərdəndir. Xalqımızın qədim təsəvvürlərində və klassik ədəbiyyatda nikbinliyin təbliğinin geniş yer alması bu baxımdan təsadüfi deyildir.

Məqalədə Azərbaycan mifologiyasına, ərəbcə yazan şairlərin yaradıcılığına, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli və b. ədəbi irsinə müraciət olunaraq nikbinliyə çağırış motivlərinin fəlsəfi məzmununa aydınlıq gətirilir.

Açar sözlər: nikbinlik, səadət, xeyir, Nizami, Füzuli

<https://doi.org/10.30546/458901.2025.02.001>

Giriş. Ədəbiyyatın əsas tədqiqat obyekti insandır. Alleqorik əsərlərdə belə insana xas xüsusiyyətlər heyvanların, quşların, bitkilərin təmsalında verilir. Təsəvvüf ədəbiyyatında cəmiyyətlə bağlı ideyaların təqdimatında rəmzlərdən də istifadə olunur. İnsan ruh və cisimdən ibarətdir. Şairləri, yazıçıları daha çox düşündürən insanın daxili aləmi, xarakter xüsusiyyətləridir. Hər insan özü-özlüyündə bir aləmdir – bənzəri, təkrarı olmayan bir aləm. Tanrının bu şah əsərinin mikroaləmi xilqətlə gələn keyfiyyətlərin, genetik xüsusiyyətlərin, sahibinin dünyagörüşünün və intellektinin, eləcə də həyat təcrübəsinin, bəzən təcrübəsizliyinin aynasıdır. Mikroaləm adlandırdığımız bu aləmdən başqa digər bir aləm də vardır ki, bu, bizi əhatə edən mühitdir, yəni makroaləmdir. İradəli, özünə inamlı, xaraktercə güclü olanlar mühitin quluna çevril-

* Bakı Dövlət Universitetinin dosenti, filologiya elmləri namizədi;
sevinqojayeva@bsu.edu.az; ORCID ID: 0009-0003-7106-7421

mir, əksinə öz mikroaləmləri ilə makroaləmə meydan oxuyurlar. Bu baxımdan, yaratdığı obrazın sevinc və sarsıntılarını, hiss-həyəcanlarını təbii və inandırıcı əks etdirmək müəllifin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir. Qəhrəmanın psixologiyasını bədii sözün vasitəsi ilə oxucunun gözü qarşısında canlandırmağı bacaran sənətkarlar bədii yaradıcılıqda uğur qazana bilir, yaratdıqları obrazlar, təlqin etdikləri bəşəri ideyalarla tarixin yaddaşında qalırlar. İstər lirikada, istərsə də epik əsərlərdə qəhrəmanların keçirdikləri psixoloji halların tərənnümündə, yaxud təsvirində sənətkarlar öz düşüncələrini də bəyan etməkdən çəkinmirlər. Əksər hallarda avtobiografizmlər təkcə təqdim olunan hadisənin əsas məqsədinə işıq saçmır, eyni zamanda müəllifin daxili sarsıntılarından, həyata, dünyaya, insanlığa baxışından xəbər verir. Bu zaman kökü qədimlərə söykənən milli düşüncənin təcəssümü də diqqətdən yayınmır.

Xalqımızın ən qədim təsəvvürlərində nikbin əhval-ruhiyyə hakim mövqedədir. Bunu ata-babalarımızın xeyrin şə'r üzərində qələbəsinə inamı ilə izah etmək olar. Gecədən sonra gündüz, hər qışdan sonra bir bahar gəlir. İnsanı cavanlaşdıran alma, lələyini yandırdıqda yardıma gələn Simurq quşu, kölgəsi şahlığa yüksəldən Hüma, aşıqların dadına yetişən boz atlı Xızır, ağlın simvolu olan “saç-saqqalı qırmızı qoca” [4, 262], xalq təfəkkürünün məhsuludur. Musiqinin şə'r ruhları qovması, Ay və Gün tutulması zamanı gurultunun onların qarşısını kəsən qüvvəni dəf edəcəyinə inam mifik baxışlarımızdakı nikbinliyin təzahürüdür. Əgər Qorqud Ata qopuz düzəldərək ölümdən qaçmağa can atırsa, Nizami ölümə belə nikbin nəzərlərlə baxaraq bu dünyadan köçməyi yer dəyişmək adlandırır.

Xaqaniyə görə, əbədiyyət və puça çıxmaq insanın öz əlindədir. Şair mifologiyanın “dirilik çeşməsi” anlayışına işarə edərək yazır: “*Ey insanlar, gəlin, yaxşılıq edib ölməməzlik suyu içək!..*” [19, 504] Azərbaycan düşüncəsində yaxşı əməl ölməzliyin, əbədiyyətin rəmzi sayılmış, klassiklərin əsərlərinə də buradan yol almışdır.

Klassiklərin dünyagörüşündə səadət anlayışı. Tanrının ən gözəl biçimdə yaratdığı, nitq, ağıl, sevmək üçün qəlb verdiyi insan Yer üzünün ən qiymətli incisidir. Dünya nemətləri insanın ixtiyarına verilmişdir. Ş. Sührəvərدي yaradıcılığında atamız Adəmlə bağlı olan bir hekayə insanın yaradılışda necə bir dəyərə sahib olduğunu əks etdirir: “*Göylərdə xəbər yayılır ki, yer üzündə dörd ünsürdən Adəm – İnsan yaranıb. Bunu eşidən Hüsn, Eşq və Hüzn tez atlarını minib Adəmin canında öz yerlərini tutmağa çalışırlar. Hüsn qardaşlarından tez çatıb Adəmin canını elə bürüyür ki, boş yer qalmır. Eşq gəlib çatdıqda özünə yer tapa bilməyib, Adəmin önündə baş əydikdən sonra Hüznün əlindən yapışıb gedir. Göylərdən mələklər enib Adəmin gözəlliyinə heyran qalır və ona baş əyirlər*” [4, 263]. Mələklərin Adəmin – insanın gözəlliyinə heyranlığı M. Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərinin Meracnaməsində

də yer almışdır. Füzuli öz poetik təxəyyülündən çıxış edərək Hz. Məhəmmədin – ali insanın meraca dəvət olunmasını mələklərin onun gözəl üzünü görmək, planetlərin səcdə etmək istəyi ilə əlaqələndirir:

*“Didarını görməgi mələklər,
Pabusuna yetməgi fələklər.
Çox eyləyib izzirab peyda,
Allahdan etdilər təmənnə”* [13, 25].

Belə bir varlığın ömrünü qəm-kədərlə keçirtməyə, həyatdan narazı olmağa haqqı varmı? Dövrün tələbi ilə fars dilində yazsa da, doğma təfəkkürü əsərlərinin ruhuna hopduran Nizami Gəncəvi bu fikirdə idi ki, dünya fərəh, şadlıq üçün yaranmışdır. Şən günlər daim fəaliyyətdə olan insanın haqqıdır, o, cahana qəm çəkmək üçün gəlmişdir.

Dünyada nə varsa, insanın ixtiyarına verilmişdir. Şairə görə, insan *“təbiətdə yeganə qurub-yaradan, öz ağlının və mütəfəkilliyinin gücü ilə təbiətin özünü belə dəyişməyə, ondan istifadə yollarını asanlaşdırmağa, daha da səmərəli etməyə qadir yeganə qüvvədir. Bu işdə Günəş də, Ay da, torpaq da, su da, od da, hava da onun xidmətçiləridir”* [10, 74]. Tanrının Yer üzündə xəlifəsi olan insan bu mövqeyini qorumaq üçün özünü dərk etməlidir. Mərifətə yol dərk etmədən keçir. Bunun üçün insana ağıl verilmişdir. Bu məqamda Nizami yaradıcılığına Bəhmənyar fəlsəfəsinin təsiri də özünü aydın göstərir. “Kitabut-təhsil” əsərində insanın hər şeyi duyğu və ağılla dərk etdiyini bildirən Azərbaycan filosofu duyğuların dəyişə bilən zahiri cəhətləri qavradığını, ağıl isə yaradılışda sabit olan mahiyyətləri və gerçəklikləri dərk etdiyini vurğulayır [4, 237].

Ş.Sührəvərdi “Həqiqətül-eşq” əsərində ağılın yaradılışın ilk incisi olduğunu qeyd edərək, onun üç keyfiyyətini diqqətə çatdırır: Allahı tanımaq, özünü tanımaq, əvvəl olmayıb sonra olanı tanımaq. Mütəfəkkirə görə, özünü tanımaq keyfiyyətindən “eşq” yaranır ki, biz onu “sevgi” adlandırırıq [4, 262]. *“Yaradılış eşq üzərində durubdur”* [14, 51], *“Eşq atəşindən başqa dünyada yaxşı nə var”* [14, 50], *“Mənim aləmində eşqdən gözəl bir şey yoxdur, sevgisiz kaş heç yaşamayam”* [14, 49] kimi fikirlərlə çıxış edən şair “Xosrov və Şirin” əsərində dünyaya eşq sədası salmaqda üfüqləri sevgi odunun tüstüsünə bürüyərək ağılın gözünü yuxulu edir [14, 51]. Özünü dərk etməyən insan Həqqi tanıya bilməz. Ağıl, iradə və sevgi həqiqətə aparır. Mərifətə yetmək yaradılışda ancaq insana məxsusdur. Bu məqamı qorumaqsa insanın öz əlindədir. *“Söz mülkünün qalibi” olan dahi mütəfəkkir “insanda nə qədər müsbət, ülvə, müqəddəs cəhətlər varsa, əsasən xilqətin ona bəxş etdiyi, fitri sifətlər kimi verdiyi halda, Adəm övladını alçaldıb zillətə salan amillərin hamısını onun öz fərdi naqisliyindən, məqamını düzgün dərk etməməsindən*

törənən bəlalər kimi təsvir edir” [10, 75].

Şairin səadət quşu olan Hümaya bənzətdiyi insan ədalətli, doğrucul, xeyirxah olarsa, Tanrının ona bəxş etdiyi məqamı qoruyub saxlaya bilər. Ağıl və sevginin vəhdəti insana bu keyfiyyətləri aşılayır. Belələri dünya qəmindən *“düzlüklə bayraq sancdığına görə xəzan vaxtı talan olunmaq qəmindən azad olan sərv”* kimi uzaqdırlar. Nizami *“Sirlər xəzinəsi”*nin ilk məqalətində Adəm – insana müraciətlə səslənir:

*“Xoş yaşa kimsədən əksik deyilsən,
Özünü dünyaya kölə sanma sən”* [17, 41].

Əslində bu, dahi mütəfəkkirin insanlığa müraciətidir. Beytdə həyata optimist baxış göz önündədir. Bu qədim türk təfəkkürünün təzahürüdür. Milli düşüncədən gələn nikbin ruh hələ X əsrdə ərəbdilli ədəbiyyatın Azərbaycanda ilk nümayəndələrindən olan Bərakəveyh Zəncani yaradıcılığında yer almışdı:

*“Ömrünü güllər və mərsinlər içərisində keçir,
Palçıq evlərdə şərab bədəsində sevinc axtar.
Birini özünə təbib, digərini həmdəm seç
Ümitsizlik zamanı belə insanlarda insanlara
qarşı məhəbbət tərbiyə et”* [21, 35].

M.Mahmudov bu şeirin filoloji tərcüməsini təqdim edərkən, şairin *“insanlar həyatlarını sevinclə keçirtməli, gözəlliklərdən zövq almalıdırlar”* fikri ilə çıxış etdiyini bildirir. Alim yazır: *“Bərakəveyh şeirlərindən göründüyü kimi, nikbin bir şair olmuşdur. O, həyatın gözəlliyindən ilham almış, onun sevinc və nəşəsini ömrünün munisi, həmdəmi seçmişdir”* [21, 35].

Bərakəveyh Zəncani müasirlərini şadlıq süfrəsinə dəvət edərkən sevincdən doğan əyləncənin və bol ruzinin ən yaxşı nemət olduğunu aydın şəkildə bəyan etməkdən çəkinmir:

*“Ey fəzilət və ağıl sahibləri, bizə doğru gəlin,
Bizim süfrəmizdə hər cür ən yaxşı nemət toplanmışdır.
Bunlar sevinc və ləzzətdən doğan ən gözəl əyləncə, bir də ki,
hamıya kifayət edən bol ruzudan ibarətdir”* [21, 35].

“Sirlər xəzinəsi” poemasının on birinci məqalətində, eləcə də *“İsgəndərnamə”* əsərində yer alan bir miniatür hekayədə Nizami ömrün qısa, dünyanın fani olduğuna eyham edərək həyatı tənbəllik və qəm-qüssə ilə keçirtməyə qarşı çıxır. Məqalətin son beytində deyilir:

*“[Bu] mənzil fanidir, onu bir qərarda görə bilməzsən,
O, payız küləyidir, onun baharını görə bilməzsən”* [17, 137].

X.Yusifli filoloji tərcümədə “görə bilməzsən”in “görmə” kimi dilimizə çevrilməsini daha düzgün sayaraq yazır: “*Şair demək istəyir ki, bu dünya fani mənzildir, onu qərar tutan, bir qaydada dayanan, duran görmə, payız küləyidir, onu bahar görmə*” [28, 150]. Həqiqətən də, dünyanı həmişə bahar zənn etmək məntiqəuyğun olmaz. Alim filoloji tərcümədəki təhrifə diqqət yetirərək fikrinin isbatı üçün məqalətdən sonra gələn “Müdrək möbidin hekayəti”ndən bir beyti örnək alır. Həmin beytin orijinaldan filoloji tərcüməsi 1981-ci il nəşrində belə təqdim olunur:

*“Ömrü bir nəfəsdən artıq olmayan kəs
Öz aqibəti haqqında fikirləşməz”* [17, 137].

X.Yusifli bu beytin “onların məhəbbətləri bircə nəfəs (an) idi, artıq yox, (ancaq) heç kim bir an öz aqibəti haqqında fikirləşmirdi” kimi tərcümə olunmasını daha düzgün sayaraq misraları belə şərh edir: “*Nizami bağdakı güllərin həyatsevərliyindən, ömürlərinin müddəti bir andan artıq olmasa da, sonsuz bir sevinc içində yaşayıb heç nə barədə düşünmədiklərindən danışır*” [28, 150]. Göründüyü kimi, şair təbiətə müraciət edərək insanları həyatın qədrini bilməyə çağırır.

“İsgəndərnamə” əsərindəki miniatür hekayədə isə barəsində ölüm hökmü çıxarılan gənc ömrünün son anlarını şad keçirərək dostlarına qısa ömrü kədərlə keçirtməyin düzgün olmadığını bəyan edir:

*“Dedi: “Son nəfəsdir, ömrüm qalır az,
Az ömrü kədərlə keçirmək olmaz”* [15, 215].

Bu hekayədən bütün insanlar ibrət almalı, Tanrının bəxş etdiyi ömrü qəm və kədərlə keçirtməməlidirlər. Məvali şair İsmayıl ibn Yəsar bir mərsiyəsində yazırdı: “*İnsan nə qədər uzun ömür sürsə də, bir gün yenə də ölümün caynağına keçəcəkdir*” [21, 64]. Musa Şəhəvatın “*Lakin insan daimi deyildir, insanlarda gördüyüm eybin heç birisi səndə yoxdur, lakin sən də fanisən*” [21, 47]. şeiri Mədinədə təsadüfən dildən-dilə gəzmirdi. Bu şeir tərkidünyalığı təbliğ etmir, əksinə, “*xeyirxahlıq, sadəlik kimi nəcib insani sifətləri tərənnüm edir, dünyada yalnız yaxşı əməllərin əbədi qalacağını söyləyir*” [21, 47]. Qəsidələrindən birində həyatla ölüm arasındakı məsafənin dörd barmaq qədər qısa olmasına işarə edən Nizami “Xosrov və Şirin” əsərində sanki Musa Şəhəvatın insan həyatının faniliyinə dair fikrinə yeni rəvnəq verərək yazır ki, “*həyat bağçası gözəl bir bağ olsa da, Xəzan küləklərindən qoruna bilmir, zamanə qəsrinin əsası əbədi olsaydı, çox gözəl olardı*” [14]. İnsan sınaq dünyasında öz əməlləri ilə əbədiyyəti və əbədi səadəti qazana bilər. Ömür əzəl toxuyan xalçanın üstündə nə itirmişdisə, “*ürəkdə tapır*” [17, 65] fikrini təlqin edən Nizami qəlb işığına xüsusi əhəmiyyət verir. Qəlbin işığı insanın üzündə,

aurasında əks olunur. Unutmaq olmaz ki, aləmlərə nə verirsənsə, onu sənə qaytarır. Sevgi versən, sevgini, nifrət saçsan, nifrəti, sevinc bəxş etsən, fərəhi, kədər versən, qüssəni geri alacaqsan. Nikbin əhval-ruhiyyə ən ağır xəstəlikdən belə insanı qoruya bilir. İbn Sinanın “qara ölüm” kimi xəstəliklə bağlı mübarizə ilə tövsiyələrində şənlənmək, musiqi dinləmək də yer almışdı. “İsgəndərnamə” əsərinin “İqbalnamə” hissəsində mənzum hekayələrdən birində hökmdarın sevgilisinin xəstələnməsi, həkimlərin onu sağalda bilməməsi, bu səbəbdən İsgəndərin kədərə qərq olması təsvir olunur. Dünyagörmüş bir qocanın danışdığı əhvalat və məsləhətləri hökmdarda nikbinlik və ümid doğurur. Üzü gülməyə başlayır. Çox keçmir ki, həkimlər ona xəstənin sağaldığını bildirirlər. İsgəndər bir daha qocanın sözlərindəki hikməti anlayır. Ən çətin anda belə insan ruhdan düşməməlidir. Bu məqamda səbir və inamın da özünəməxsus rolu vardır. Mövlanaya görə, hətta olmaz dediyin nə varsa, olur. Həyat özü bir sirdir. Əvvəl şükür, sonra səbir, sonra isə hər şeyin yaxşı olacağına inanmaq gərəkdir. Mövlananın böyük sələfi Nizami bu fikri çox əvvəl “Xəmsə”də belə ifadə etmişdi: *“Mənə nemət verdin, şükr etməyi də öyrət. Çətinliyə düşəndə səbir ver, qoy dözümlü olum. Asanlığa çıxanda qoyma səni unudum”* [14, 30]. XI əsr Azərbaycan şairi Əli Təbrizi ərəbcə şeirlərindən birində yazırdı:

*“Olub keçən zaman üçün öz təəssüfümü [bildirirəm]
O, nəyimiz var idisə, əlimizdən qoparıb aldı.
O günlər ki, tale öz istəyi ilə ağırlığını üstümüzdə salır,
Ən xoşbəxt və ən işıqlı işlərimiz [ona] tabe olur.
O günlər ki, ömür ağacı yaşıl və bəhərlidir,
O zaman şərab kasaları dolandırılırdı”* [21, 100].

“Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər” adlı tədqiqatında bu şairi ilk dəfə Azərbaycan oxucusuna tanıdan və şeirin filoloji tərcüməsini təqdim edən M.Mahmudov bəhs etdiyimiz örnəyin şairin qocalıq illərinə aid olduğunu düşünərək Əli Təbrizinin həyata nikbin baxan şairlərdən olduğunu qeyd edir. Alim şeirin ideyasını belə şərh edir: *“insan həyatdan maksimum istifadə etməklə yanaşı, taleyin də amansızlığını, hər ötən günün ömür budağından düşən yarpaq olduğunu da unutmamalıdır”* [20, 100]. Bu məqamda Çarli Çaplinin “bu günü yaşa, sabah olmaya bilər” sözləri yada düşür. V.Hüqoya görə, gülmək üçün xoşbəxt olmağı gözləsən, gülmədən ölə bilərsən.

“İnsanın yaşamı boyu keçdiyi çətinliklər sınaq dünyasında onun imtahanıdır. İslam düşüncəsinə görə, iztirablar insanların daha üstün bir xeyri əldə edə bilmələri üçün şəkil dəyişdirmiş yaxşılıqlardır” [23, 243]. El məsəlində deyilir: “Şər deməsən, xeyir gəlməz”. Nizami təbirincə desək, *“ağ qarı gətirən qara buludlardır”*. Çətin günlərin sınağından keçməkdə qəlb genişliyi və ağıl əsas rol oynayır. Qəlb nəfsin qaranlığından təmizləndikdə, ağıl isə pak

imana söykəndikdə səadətə aparır. Hər şərdə bir xeyir vardır. M.Abdullayevanın qeyd etdiyi kimi, *“qurtuluş yolunda (mənəvi kamillik yolu – S.Q.) insanın qarşısına çıxan çətinliklər işin xeyrinədir, ona görə də onlardan qaçmaq yox, əksinə, onları qəbul etmək və həll etmək lazımdır”* [2, 266]. Acı dərmanların və ağırılı cərrahiyyə əməliyyatlarının xəstənin sağalmasında xeyrini diqqətə çatdıran alimin fikrincə, *“həqiqətin “qaranlıq” tərəfini görmək lazımdır. “Qaranlıq” tərəfi görə bilən başa düşür ki, fiziki aləmdə şəər, pislik kimi qəbul olunan şey, əslində, həqiqətin açılmasına, dərk olunmasına xidmət edən vasitədən başqa bir şey deyildir”* [2, 267]. İbn Sina aləmin ahəngini xeyirlə şərin vəhdətində görür, *“əgər bizim şəər dediyimiz şey böyük bir xeyrin meydana gəlməsinə səbəb olursa, onu da xeyir olaraq qəbul etməliyik”* fikri ilə çıxış edirdi.

Mifik düşüncəmizdə, eləcə də irfani təsəvvürdə şərdə xeyirin olmasına dair baxışlar yer almışdır. Günəşin batdığı vaxt el arasında *“şəər vaxtı”* adlandırılır. Belə bir inam da var ki, şəər vaxtı yatmaq, ağlamaq olmaz. Qaranlıq düşən vaxt evlərdə çırağ yandırılır. Bu inanclar təsadüfən yaranmamışdır. Kamillik yolunda *“çətinliklər işin xeyrinədir, ona görə də onlardan qaçmaq yox, əksinə, onları qəbul etmək və həll etmək lazımdır”* [2, 266]. El arasında şəər vaxtı işığın yandırılması hər kəsin anlaya bilməyəcəyi bir mənəni də özündə əks etdirir. Ən güclü işıq yaradılışda insandır. Bu, qəlbin işığıdır. Qəlbin işığı istənilən qaranlığı, yəni şəəri yenə bilər. Burada aqlın rolu danılmazdır. *“Xeyir də, şəər də Allahdan gəlir”* fikri ilə çıxış edən əhli-sünnəyə görə burada Tanrının hikməti vardır. Adəm Yer üzünə endirildikdə İblisin də onunla birgə dünyaya enməsi, xeyrin və şərin, mifik təsəvvürdən, Avesta mövqeyindən baxsaq, mələk və şeytanın içimizdə olması sınaqdan keçirilməmiş üçün labüd idi. Dünya fəsadlı məkandır, dünya kimi insanın cismi də maddidir. Nizami insan ruhunu bala, cismini sirkəyə bənzədərək yazırdı: *“Nizami xəlvətdə əyləşən bir dərğadır ki, yarısı sirkə (cism), yarısı isə baldır (ruhdur)”* [14, 42]. Qeyd etməliyik ki, *“Xosrov və Şirin”* poemasında yer alan bu beytin 1981-ci il filoloji tərcüməsində təhrif olduğunu elmi dəlillərlə isbat edərək düzgün tərcümənin yuxarıda olduğu kimi verilməli olduğunu yazan T.Cahangirov beytin mənasına da aydınlıq gətirir: *“Hansı insan anasını sirkəyə bənzərdər?...” Belə fikir Nizami ruhuna ziddir! ... Şair misrada nəzərdə tutduğu “cismi” fani, insanı pis əməllərə sürükləyən mənbə kimi “sirkəyə”, ruhu isə ölməz, pak və əbədi varlıq kimi “bala” bənzətməmişdir* [6, 361-362]. Nizamini *“Leyli və Məcnun”* əsərinə nəzər saldıqda şairin şəəri sirkə kimi mənalandırdığını burada da görürük: *“Dağ kimi seldən baş qaçıрма, sillə ye: üzünü qaçıрма. Ayağın nalını salan daşı, Götür, öp, de ki, acəb ləlsən. O sirkə ki, səni coşdurur, Gözünü yum, şirincə iç. Bu yolu vəfa ilə başa vurmaq olar. Canı ondan əziyyətlə çıxarmaq olar”* [16, 250].

Z.Məmmədov “Nizami Gəncəvinin fəlsəfi düşüncələri” adlı kitabında Nizaminin də Bəhmənyar və başqaları kimi varlığı dərk etməyin faydasına əxlaqi keyfiyyət baxımından yanaşdığı qənaətinə gəlir. Belə ki, “*Baş vermiş işə görə qüssələnmə, onu aradan qaldırmağa, dəf etməyə çalış*” kimi tövsiyələrlə çıxış edən Bəhmənyar yazırdı: “*Sənə narahatlıq üz verdikdə kədəri əzmlə boğ, çıxış yolu tapmaq və xilas olmaq üçün əqli səfərbər et*” [24, 73]. Anasoqor zəkanı dünya nizamının səbəbi hesab edirdisə, Aristotelə görə, ağıl yalnız canlı varlıqlarda deyil, təbiətdə də mövcuddur. Demokrit hissi qavrama ilə əqli təfəkkürün sıx əlaqəsindən bəhs açırdı. Aristotel bu fikirdə idi ki, həqiqəti ancaq ağıl düzgün təqdim edə bilər. Siserona görə, yaradılan varlıqlar içində yalnız insan düşünmək qabiliyyətinə malikdir. İbn Sinanın fikrincə, yalnız insan kainatı dərk edə bilər ki, bu ağılın sayəsində mümkündür. Qərb və Şərq filosoflarının zəka ilə bağlı qənaətlərini nəzərdən keçirərək M.Mahmudov belə bir qənaətə gəlir ki, “*ağıl insanı xoşbəxtliyə çatdıran əsas vasitədir. Beləliklə, nəticə etibarilə zəka nəinki həqiqətin dərk üçün əsas vasitə kimi əhəmiyyət kəsb edir, o həm də gözəlliyin dərk və xoşbəxtliyə çatma yolunda da əsas amil olur*” [22, 169].

Kamillik ən böyük xoşbəxtlikdir ki, sufi anlamında onun əldə olunmasına yol çətinliklərlə dolu hallar və məqamlar silsiləsindən keçir. “*Xeyirlə şərin, pislə yaxşının vahidliyini ağılla dərk etmək mümkün deyil. İnsan özündə və başqalarında ilahi nur tapa bilərsə, hər şeyin məğzində olarmış. İlahi iradəni aşkarlaya bilərsə, o zaman xeyirlə şərin vəhdətini də dərk edə bilər*” [2, 260]. Sağlq qardaşlarına görə, xeyir əsas, şəh isə ötürədir. Şəh xeyiri tamamlamaq üçün yaradılmışdır. Əhli-sünnəyə görə, “xeyir də, şəh də Allahdan gəlir”. Mötəzilə məzhəbində belə bir fikir də yer almışdır ki, “*şərlər arasında fərqlə qoymaq, onlardan bir qisminin Allahdan gəldiyini, bir qisminin isə insanların azad iradələri ilə meydana çıxardıqlarını qəbul etmək lazımdır*” [23, 248]. Belə ki, “*Allahdan gələn şərlər həqiqi mənada şəh olmayıb insanları pisləklərdən çəkəndirmək, onların xoşbəxtliyini təmin etmək məqsədilə göndərilmiş vasitələrdir*” [23, 248]. Mötəzilə məzhəbinin şərlə bağlı fikirləri Akvinalı Fomun bu məfhuma yanaşması ilə demək olar ki, üst-üstə düşür. Foma görə, şəh iki cürdür: təbii şeylərdə olan və sosial sahədə olan. Təbii şeylərdə onun səbəbi təbiidir, sosial sahədə şəxsın özündədir [1, 49]. Xeyrin də iki növ olması ilə bağlı fikirlər vardır. Nəsrəddin Tusı “xeyir” və “səadət” anlayışları arasındakı fərqlə aydınlaşdırarkən yazır: “*qədim alimlər xeyrin iki növ olduğunu deyirlər: “mütləq” və “nisbi”* [28, 67]. “*Mütləq xeyir mövcudatın və arzuların son məqsədədirsə, nisbi xeyir müəyyən cəhətdən faydası olan şeylərə deyilir*” [28, 68]. “*Səadətə nəfsi iradə və şüurlu fəaliyyətlə (doğru düşüncə – S.Q.) nail olmaq mümkündür, hər kəsin səadəti özünə məxsusdur, “xeyir” isə hamı üçün eynidir*” [28, 68]. Quranın Tanrı, kainat və insan münasibətləri

barədə optimist baxışlarına əsaslanan Şərq filosofları *“eyni istiqamətdəki yunan mənşəli irsdən də faydalanaraq ontoloji və əxlaqi planda optimizmi əsas götürən fəlsəfə tərzini ortaya qoymuşlar. Bu cür fəlsəfi münasibət kəlamçılar və mütəəvviflər başda olmaqla digər islam alimləri tərəfindən də mənimsənilmişdir. Buna görə hər şey ilahi bilgidəki ən mükəmməl formada nizamlı və xeyir olaraq var olur. Varlıq Tanrının mərhəmət və cəmərdliyinin nəticəsi olub mütləq şəkildə və zorunlu olaraq xeyirdir”* [23, 244].

Ş.Sührəvərdi şeirlərindən birində belə bir fikri ifadə edir ki, xeyir, eləcə də şər insandan doğur. Xeyir işlər savaba, şər işlərsə günaha yazılır. Sxolastlara görə, şərin səbəbi Allahda deyil. Şər insan azadlığı ilə bağlı bir günahdır və *“Allah yalnız xeyrə cavabdehdir. O, insanı xilas yoluna aparır. İnsan da bu işdə fəal olmalıdır”* [1, 46].

Ruhumuz Göylə, cismimiz isə Yerlə – torpaqla bağlıdır. Ruh ilahi mənşəlidir, bədən isə maddidir. Bir-birilərindən asılı olduqları kimi, birinin digərinə təsiri də qaçılmazdır. Belə bir fikir də mövcuddur ki, sağlam bədəndə sağlam ruh olur. Ruhumuz və beynimizin xəstələnmədiyi müddətcə bədənində sağlam olması ehtimalı vardır. Əksər xəstəliklər stress nəticəsində yaranır. Musiqi və optimizm xərçəng kimi ağır xəstəliyin müalicəsində belə öz müsbət təsirinə göstərir. İbn Sinaya görə, varlıqlarda harmoniya və nizam mövcuddur, bədənində hər bir hüceyrəsinin özünə məxsus olan vəzifəsi vardır. M.Füzulini *“Səhhət və Mərz”* əsərində həm ruhun, həm də cismin sağlamlığı düşündürür. Füzuliyə görə, dərk etmə mövcudatı, maddi olanı dərk etmədən başlayır. Tanrının şah əsəri olan insanın cismi də sirlərlə dolu bir elmdir. Ağıl bu sirləri açma bilər. *“Nizamiyə görə, “gözə işıq verən ağıldır”sa, “xəstəlikdən bədən biliklə” nicat tapırsa, Bəhmənyar təsəvvüründə ağıl dərdin təqib edən bilmədiyi şəfa, xəstəliyin yaxın düşmədiyi sağlamlıqdır”* [24, 73].

Şərq həmişə üstünlüyü ruha vermişdir. Bəlkə də bu səbəbdən kamil insan problemi klassikləri daha çox düşündürmüş, onları insanın daxil aləmi daha ciddi maraqlandırmışdır. Türk alimi Mehmed Aydınə görə, *“kamil insan”* təsəvvüfdə bir termindir: *“Kamil insan Allahın hər mərtəbədəki təcəllilərinə məzhər olan insan anlamında təsəvvüf terminidir”* [3, 330]. Bu da bir həqiqətdir ki, insan Yer üzünə endirildikdən sonra ona cisim verilmişdir. Burada ürək, ciyər, böyrək və s. orqanlar yerləşdirilmişdir. Hətta insanın keçirdiyi hisslər bu orqanlarla bağlanır. Məsələn, qorxu böyrəkdədir, saç mənfi enerjini özünə çəkir. Gözün rəngi, əldəki xətlər, çapıqlar, xallar və s. insanın xarakterindən və taleyindən xəbər verir. Bütün insanlarda barmaq izləri fərqlənir ki, bundan kriminalistikada istifadə olunur. İnsanın hiss və həyəcanları, sevinci və kədəri də gözlərdə və üzə əks olunur. Bu baxımdan, insan üzü səhifə, kitab məzmunu daşıyır. İnsan özü bir yazıdır. Hz. Əliyə görə, oxunulacaq ən böyük kitab insandır. Mifik təfəkkürdə də üz qəlbin aynasıdır. Sufi

anlamında “*Üz haqqın camalının cılvəsi olduğuna görə hər şeydə, hər yerdə onun nişanəsini tapırıq... Üz Tanrı substansiyasının məzhəri – yəni vəhdəti kimi tanınır*” [9, 239]. Hz. Məhəmmədin bir hədisində deyilir ki, (yaxşılığı) xoş üzlülərdən istəyin. Gözəl üz xoş təbəssümü, işığı əks etdirən üzdür. Qəlbi gözəl olanın üzü də parlaq, nurlu olur. Belə insanlar xoş auraya sahib olur, ətrafa müsbət enerji ötürürlər. A.Mirzəyev Caminin nəzmə çəkdiyi qitəyə Füzulinin tərcüməsindən bəhs edərkən yazır: “*Füzulidə üzün daxili aləmin aynası olduğunun vurğulandığı nəzərə çarpır və qitənin sonuncu misrasında gözəl üzün gözəl xasiyyətlərin nişanəsi olduğu xüsusi vurğulanır*” [25, 56]. Antisfen (e.ə. 450-360-a yaxın) hesab edirdi ki, “*insanı yaxşılığa öyrətmək mümkündür. Mötəbərlik və yaxşılıq eyni şeydirlər. Xoşbəxt olmaq üçün xeyirxah olmaq kifayətdir. Xeyirxahlıq özünü insan hərəkətlərində bildirir. Burada çox bilmək şərt deyil. Əsas iradəli olmaqdır. Xeyir gözəl, şər isə eybəcərdir*” [1, 13]. Platona görə, ideal varlıqlar aləmi real dünyadan fərqlənir və bu ideyalar sırasında ali mövqeyin xeyirxahlığa məxsus olduğunu bildirən mütəfəkkir xeyirxahlığı dügün və gözəl olanın səbəbi kimi qəbul edərək belə bir qənaətlə çıxış edirdi ki, fəzilət burada təbii, aşkar bir fəaliyyət göstərən xoşbəxtlik, sevincdir [1, 15]. Akvinalı Fomun düşüncələri Platonun fikirləri ilə uzlaşır. Fom yazır ki, “*Ali fəzilət xoşbəxtlikdir və seyretmə ilə bağlıdır*” [1, 15]. Əgər Nizami “Günəş dünyanı güldürdüyü üçün özü də gülür” deyərək mühüm ideyanın təbliğində təbiətə müraciət edirsə, Füzuli peyğəmbərin bu hədisini nəzmə çəkərək “yaxşı əməlləriniz və elminizlə hər biriniz Yer üzündə bir günəş ola bilərsiniz” tövsiyəsi ilə çıxış edir. Elmlərdən ən üstünü isə qəlb elmidir. Qəlb elminin ədəb elmi olduğu bildirilir.

Səadət nədir? Onu necə əldə etmək olar? Bu sual təkcə filosofları deyil, şair və nasirləri də düşündürmüş, bu sualın cavabı eyniadlı əsərlərdə axtarılmışdır. Klassik ədəbiyyatda “Səadətnamə”lər müxtəlifdir. Ş.M.Şəbüstərinin tövhid anlayışı ilə bağlı açıqlamalarının yer aldığı əsəri “Səadətnamə” adlanırsa, M.Füzulinin məşhur məqtəli “Xoşbəxtlər bağçası” əsəridir. Əsərin birinci babının birinci fəslində Adəm peyğəmbərin – ilk insanın bəlaya düşər olmaqla sınağa çəkilməsi ilə bağlı rəvayətlər əks olunmuşdur. Şair Adəmin cəsədinin üzərinə yağış yağdıran buludun 39 gün qəm çeşməsiindən, 1 gün sevinc ümmanından nəm çəkərək yağış yağdırması ilə bağlı rəvayəti də “Hədiqətüs-süəda”da diqqətə çatdırır. Burada insanın ömür boyu çətinliklərlə qarşılaşmasına, həyatında kədərin sevincə nisbətən çox olmasına incə bir eymam vardır. Füzuli bunu belə ifadə edir: “Məxsusdur Adəmə bəlayi-ələm”. Füzuliyə görə, bu qəm insanı kamilliyə aparır: “Aləmdə bəla çəkməyən olmaz adəm”. A.Qasımova Füzuli düşüncələrinə aydınlıq gətirərək yazır: “...*insan xilqətinə xəsisliklə sərf olunan sevinc əslində kədərdən, ələmdən çoxdur, o, dərya, çeşmə qarşısında dənizlər qədərdir. Füzuli yaradıcılığında həmişə ön*

planda olan kədər əslində sevinc qaynağıdır” [20, 291]. Burada, şübhəsiz ki, söhbət əbədi səadətə çatmaqdan gedir ki, Nizami və Füzulinin eyniadlı əsərlərinin qəhrəmanları – Məcnun və Leyli məhz axirətdə, yəni əbədi dünyada xoşbəxtliyə çatırlar. Akvinalı Fomaya görə, *“İnsan qismən xoşbəxt ola bilər. Tam xoşbəxtlik insana yalnız o dünyada verilir. Bu kamil xoşbəxtlik əbədidir”* [1, 49]. Bu məqamda “səadət” anlayışı ilə bağlı düşüncələr də diqqəti cəlb edir. Yusif xas Hacibin məşhur əsəri “Xoşbəxtliyə aparan elm” adlanır. Bu əsərdə Aytoldu səadəti təmsil edir. “Səadət”, “xoşbəxtlik”, “qut” – bu sözlər eyni mənəni ifadə edir. “Kutadqu-bilik” əsərinə görə, səadəti tapmaq asan deyil, əsas olan isə çətinliklə tapılan xoşbəxtliyi əldə saxlamaq bacarığıdır. Səadəti mənəvi-əxlaqi yüksəlişlə bənd etmək olar. Kitionlu Zenon (Stoisizm cərəyanı) bu fikirdə idi ki, xoşbəxtlik insanın mənəvi cəhətdən yüksəlib təkmilləşərək kamillik dərəcəsinə görə kosmik ağıl səviyyəsinə ucalmasıdır [1, 22]. Səadəti təmsil edən obraza bu ad – Aytoldu təsadüfən verilməmişdir. Səadətin təbiəti Aya bənzəyir. Yeni doğulmuş ay kiçik olur, günlər keçdikcə böyüyür, dairə forması alır, bu zaman işığı da artır. Sonra yenidən kiçilir, işığı azalır. Tamam yox olduqdan sonra yeni ayda yenidən doğulur, tədricən böyüməyə başlayır. “Kutadqu-bilik” əsərindən belə bir ideya da əks olunur ki, ay işığını günəşdən aldığı kimi, səadət də ədalətdən qaynaqlanır. Bu əsərdə günəş ədaləti və doğruluğu təmsil edir. Ədalət olan yerdə qut, yəni səadət olur. N.Tusi ədaləti insanların səadətinə səbəb olan bir şey olduğu üçün mədh olunanlar sırasına daxil edir: *“Səadət xeyirli işlərdən və ilahi buyruqlardan olduğundan məhdən azaddır, o, bəyənilə bilər. İnsanların səadətinə səbəb ola biləcək şeyləri mədh etmək olar, məsələn, “ədalət” səadətə səbəb ola biləcəyi üçün onu tərifləyib mədh edərlər”* [28, 81]. Sevgi və iman, həyatı dərk edərək yaşamaq əbədi səadəti qazandırır. Bəlaya düşər olma kimin üçünsə cəzadırsa, Tanrının (sevimli) peyğəmbərləri üçün sınaqdır.

Leybnits hesab edirdi ki, Allah bizim üçün yaşaya biləcəyimiz ən mükəmməl kainatı yaradıb. Eləcə də *“insan qismətinə düşəni dəyişdirə bilməz, lakin onun öz taleyinə münasibəti fərqli ola bilər. Xoşbəxtlik insanın düşdüyü vəziyyətdən yox, onun bu vəziyyəti necə qiymətləndirməsindən asılıdır”* [1, 23]. Spektiklərə görə, şəər də xeyir kimi nisbidir. Burada təmkinlilik nümayiş etdirməklə ruhu həmin istiqamətdə tərbiyələndirmək lazımdır [1, 26]. İbn Sina isə şərin varlığını qəbul etsə də, onun xeyirə nisbətdə az olduğunu qəbul edir. Maddi varlıqlar görə olan surəti tam olaraq ala bilmədikdə təbiətlərinə xas kamilliyi əldə edə bilmirlər ki, bu da şərin meydana gəlməsinə səbəb olur. Şəər hadisələrin olmaması üçün Yaradıcının bütün varlığı yoxluğa çevirməsi daha böyük bir şəər olardı. Nəticə olaraq, aləmdə əsl olan yaxşılıqdır, şəər isə keçicidir (Leybnitsin optimizmi). Mənfi emosiyaların qarşısının alınması üçün musiqi dinləmək, səfər etmək və s. əsas yer tutur. Qədim

türklər inanırdılar ki, evdə, ailədə musiqi alətində ifa etməyi bacaran biri varsa, o ocaqda bədbəxtlik, xəstəlik olmayacaq. Musiqi beynə təsir edərək sakitləşdirici xüsusiyyət daşıdığından psixoloji durumun tənzimlənməsində psixoloqlar tərəfindən təqdir olunan incəsənət növüdür. Əlbəttə, burada musiqinin heç də bütün növləri nəzərdə tutulmur. Sözün əsl mənasında, ruhun qidası olan musiqidən söhbət gedir. Bu musiqi hisləri işıqlandırır. Şekspir yazırdı: “O insan ki, içində musiqi duyğusu yoxdur və qəlbi səslərlə rıqqətə gəlmir, onun hisləri gecə kimi qaranlıqdır”. Musiqiyə həssaslığı olmayan insanlar adətən, zalım, paxıl, ədalətsiz, qəddar olurlar. M.Nəsinin “Quşların dili” əsərinə daxil etdiyi hekayələrdən birində bu qənaət yer almışdır. Hökmdar vəfat etdikdən sonra onun körpə övladı vəliəhdi – davamçısı olmalıdır. Uşağın xarakterini kiçik olduğu üçün müəyyən etmək mümkün deyildir. Bu səbəbdən gələcəkdə zalım, ədalətsiz bir hökmdarla üzləşəcəklərindən ehtiyat edərək qərar verə bilmirlər. Bu zaman alimlərdən kömək istənilir. 70 alim çox düşünüb məsləhətləşdikdən sonra şahzadənin xasiyyətini öyrənməyin yolunu tapırlar. Musiqiçilər saraya dəvət olunur. Bir otağa körpə şahzadəni və bir neçə körpəni yerləşdirirlər. Musiqiçilər müxtəlif havalar ifa edirlər. Beşikdəki şahzadə və uşaqlardan bəziləri musiqini duyur ritmə uyğun müəyyən hərəkətlər edirlər. Qalan körpələr isə daş kimi səssizdirlər. Alimlər şahzadənin musiqi sədaları ilə qəlbinin rıqqətə gəldiyini görərək onun gələcəkdə xeyirxah, alicənab biri olacağını bildirirlər. İnsanda hissiyyat üzvləri vasitəsilə təəssüratlar yaranır. Təəssüratlar da 2 cürdür: müsbət və mənfi. Sevinci yaradan müsbət təəssüratlar, kədəri yaradan isə mənfi təəssüratlardır. Sıxıntılar ruhi sarsıntı yarada bilər. Xoş duyğular yaradan musiqilər ruhun qidası olaraq qəbul olunur. M.Müşfiq sarı simlərin lisanından heyrətə gələrək tarın nəغمəsini alısan ruhuna su kimi çiləmək arzusunu “Oxu tar” şeirində ifadə edir. Tar dedikdə ilk yada düşən muğamlarımızdır. Muğamın insanın düşüncəsinə birbaşa təsiri danılmazdır. Söhbət ruhani dərk etmədən gedir. F.Niçsenin “Tanrı bizə musiqini ilk növbədə onun vasitəsi ilə yüksəkliklərə meyillənməyimiz üçün vermişdir” fikrini muğamlarımıza aid etmək olar. Anlama ilə bağlı olmayan ruhani axtarış – böyümə prosesində doğulan, erkən təfəkkürün bütövlükdə spesifikasiyasını izah edən bilik, idrak və maarifləndirmə ritual praktikasının mahiyyətini təşkil edir ki, burada əsas rolu ruhani təşəkkül – yüksəliş prosesinə cəlb olunma dərəcəsi oynamış olur [11, 52]. Şaman ayinlərində musiqidən istifadə, eləcə də mövləvilikdə səma rəqsləri bu fikri təsdiqləyir. Buna əlavə olaraq, qeyd etməliyik ki, *“məhz yaradıcı yüksəliş – nurlanma (qovuşma) ilə translyasiya olunan dünyəvi Harmoniya barədə elm əzəldən “muğam” və “musiqi” kod – sözləri ilə işarə olunan mədəniyyətin əsasını qoymuş oldu. “Musiqi” kod sözü həyat dairəsinin Harmoniyasını bildirir. “MUGAM” və “MUSIQI” kod – sözlərinin ilkin birgə mənası, ehtimal ki, həyat dai-*

rəsinin Harmoniyasından doğulan Bilik və İnam deməkdir” [11, 50-51].

K.Bünyadzadənin söz və sənətlə bağlı fikirləri də maraq doğurur: *“Sözü təqdim edən də, anladan da səsdir, virtual yolda vəhdət məqamına aparan bələdçi də səsdir. Sanki insanın ruhu səs olaraq təzahür edir, səs düşünür, nurlanır, yüksəlir, kulminasiya anına çatır, həqiqəti görüb dərk edir və geri dönmür”* [5, 39].

Şərqdə notlar planetlərlə də bağlanır. Hər planetin öz notu var. M.Füzulinin “Yeddi cam” əsərində bununla bağlı işarələr vardır. M.Füzuli “Yeddi cam” əsərində 7 notu 7 planetlə əlaqələndirirsə, Şərq musiqi nəzəriyyəsinə hər bir muğam bir planetlə bağlanır. S.Fərhadova bunu muğamın nüfuzedici fəvqəlhissi qavrayışa malik olması və dünyanı daxildən ruhun enerjisi ilə dərk etməsi ilə izah edir. “Kosmik eşitmə” qabiliyyətinin genetik olaraq ötürüldüyünü ehtimal edən tədqiqatçı bu məqamı kosmik Fikrin Enerjisi ilə qidalanma kimi xarakterizə edərək Həqiqətlə öz enerjisini yüksəyə göndərməklə yüksək energetik potensialla – idrak və iradə ilə nurlanma kimi mənalandırır [11, 52].

K.Bünyadzadənin “Muğam fəlsəfəsi” kitabında qeyd etdiyi kimi, *“Muğamda hər bir insanın və onun timsalında bir cəmiyyətin, hətta xalqın gizli milli kodu, mənəviyyəti qorunur və onu açmaqla, həmin millətin tarixini, mentalitetini, kimliyini dərk etmək mümkündür. Bu proses mərhələ-mərhələ tarixi izləmək, sanki onun ipini geriye sırımağa bənzəyir, ta ilk nöqtəyə çatana kimi”* [5, 39]. H.Cavidin “Azər poeması”nın qəhrəmanı Şərqi və Qərbi dolaşaraq belə bir qənaətə gəlir ki, Şərqi faciəsi ağlamağındadır. H.Cavid ilk pyeslərindən olan “Maral” əsərində Bəypoladın dili ilə deyir ki, *“ağlamaq kişiye yox, dul qadınlara yaraşır”* [8, 72]. M.Ə.Sabir bu fikri belə ifadə edirdi: *“Ağladığca kişi qeyrətsiz olur”*. Göz yaşı qələbə gətirmir, əksinə, zəiflik əlaməti sayılır. Üzün bəzəyi, qəlbin aynası olan göz ağlamaqdan işığını itirə bilər. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında oğlundan illərlə xəbər ala bilməyən Bəyburanın, klassiklərin Yusif peyğəmbərin qissəsini nəzmə çəkdiqləri əsərlərdə oğlunun ayrılığına göz yaşı axıdan Yaqub peyğəmbərin ağlamaqdan gözləri tutulmuşdu. “Dədə Qorqud”un məlum boyunda Beyrək əlinin qanını atasının gözlərinə çəkdiqdən sonra dünya işığını görməyə başlayır. Yusif peyğəmbərin köynəyini gözlərinə sürtən Yaqubun gözləri açılır. Hər iki motivdə mifik təfəkkürün əksini görürük. Reallıq isə başqadır. Aşıq Alı “hayıf gözlərimə, zay oldu getdi” deyərək yaşlandıqca göz işığının zəiflədiyini bildirir və buna bir çarə olmadığına eyham edirdi. Hələ X əsr Azərbaycan şairi Marağalı Muğləsi ərəbcə yazdığı bir şeirində ağlamağın fayda vermədiyinə işarə edir və sətiraltı mənada göz yaşı tökməyin ziyanını diqqətə çatdırır:

*“Dəvələrə süvar olub yollandılar səhər-səhər,
Hönkür-hönkür ağladıqca tor gətirib söndü gözlər.*

*Axıtdığım göz yaşları qaytarmadı gedənləri,
Dərd üstündən dərd gətirdim, bir də sonsuz qəm, kədəri” [21, 218].*

Göründüyü kimi, şeirin qəhrəmanı “dərd üstündən dərd gətirdim” deyərək ağlamaqdan gözlərinə tor gəldiyini nəzərdə tutur.

Təsəvvüf ədəbiyyatında göz yaşına fərqli baxışın yer aldığını görürük. Sevgidən doğan göz yaşları qəlbə axaraq buradakı atəşi daha da alovlandırır. M.Füzuli yazırdı:

*“Eylər əşk könüldə xətin şövqünü füzun,
Oddan çıxar buxar, saçıldıqca ab ona”.[12, 45]*

Şair göz yaşlarının qəlbə həvəsi, şövqü artırdığını söyləyir, oda bir az su səpdikdə buxar hasil olduğuna diqqət çəkərək fikrini əsaslandırır. Aşiq üçün könüldə sevginin artması lütf və sevinçdir. Göz yaşı artdıqca o, ruhən Tanrıya daha çox yaxınlaşır. Mövlana hikmətlərindən birində deyilir: “Göz yaşlarına üzülmə. Onlar üzündə açacaq sevinc çiçəkləri üçün təmizlik işi aparırlar (görülər). “Eşq”dən doğan göz yaşı, ah yaradılanın Xaliqə qovuşmasına aparır. Bu damcının dəryaya can atmasına bənzəyir (Təsəvvüfdə aşiqin Məşuqda əriməsi). Təsəvvüfdə son məqsəd zərrənin küllə qarışmasıdır. Təsəvvüf ruhunu yaşadan əsərlərin sonluğu faciəli bitsə də, sufi anlamında fənaya, sonra bəqaya yetmək aşiq üçün xoşbəxtlik məqamıdır. Füzuli bunu belə ifadə edir: “*Xoş mərtəbədir bu, qilsən idrak*” [13, 232]. Kamilliyə çatmış Füzuli Məcnunu Leylinin məzarı üstündə dediyi “İstərəm” rədifli qəzəldə özünə fəna diləyir. Çünki fənaya vararaq bəqaya çata bilər. Bu isə sufini səadətə, arzuya aparan son məqsəddir ki, təsəvvüfdən faydalanan şairlərin əsərlərində geniş əks olunmuşdur. Oda zidd olan ünsür sudursa, göz yaşına zidd olan gülüş, təbəssümdür. Göz yaşı kədər, gülüş, xoş əhval-ruhiyyə sevincin təzahürüdür.

Bəzən sevinc və kədər hissləri dərin fəlsəfi mənanı əks etdirir. Saib Təbrizi təbiət gözəlliyinə müraciət edərək iki insanda bu füsunkarlığın yaratdığı hisslərin fərqli olduğunu belə izah edir: “*Çəməninin seyrindən sən şadlanırsan, mən sə kədərlənirəm. Çünki sən gülün çöhrəsindəki təbəssümü, mən isə lələnin bağrındakı dağı görürəm*” [20]. Gözəllik rəmzi olan güllər belə heç də hamısı xoşbəxt deyil. Saib təbiətin bu xüsusiyyətindən bəhrələnərkən əslində həyatı dərk edərək yaşayan, gizli mənalara görə insanla dünyaya tamaşa üçün gələnləri fərqləndirir. Qırmızı köynəkli lalələr şəh örtüyü ilə insanın üzünə gülür. Bu zaman bağrındakı dağ hər kəsin diqqətini çəkmir. XVIII əsrin tanınmış şairləri M.V.Vidadi ilə M.P.Vaqifin deyişməsi də pessimist və optimist baxışları əks etdirməsi ilə diqqəti çəkir. Vidadinin kədəri ictimai kədərdir. Uzaqgörən şair xanlıqlar arasında birliyin olmadığını Vətənin gələ-

cəyi üçün böyük təhlükə olduğunu sanki öncədən hiss edir, dərini dövrün qabaqcıl ziyalı və Qarabağ xanının vəziri olan dostu Vaqifə nəzmənin köməyi ilə bildirirdi: Vidadinin kədəri özünün də qeyd etdiyi kimi, elə, obaya, insanlığa məhəbbətdən doğurdu. Vidadiyə görə, “Ağlamaq ki, vardır, məhəbbətdəndir”, ürək titrəməsə, gözdən yaş çıxmaz. Qəlb yanğısından doğan göz yaşlarının həzzi başqadır. Qəlb şüşəsi sındıqda, insanın canı yandıqda göz yaşlarına çarə yoxdur. Dünyanın gərdişi belədir ki, bu gün gülən sabah ağlaya bilərlər. “Toy-bayramdır bu dünyanın əzabı, əqli olan ona gətirər tabı” deyərkən Vaqif yaradıcılığının son dövründə “Görmədim” müxəmməsini yazır. Bu şeirlə “söz çoxdur, yeri yoxdur deməyə” dərini ilə alışıb yanan Vidadi pessimizminə yaxınlaşır. Vidadiyə “Ağlamalı günün axirətdədir” deyərək səslənən, bu dünyanın sevincini paylaşmağı tövsiyə edən Vaqif “Mən cahan mülkündə mütləq doğru halət görmədim” deyərək sarsıntıları məşhur müxəmməsində realistsinə ifadə edir. Sonralar Ə.Cavad “Sən ağlama” şeiri ilə sevgilisində müraciət edərkən “Sən ağlama, mən ağlarım gözəl” deyərək səsləməkdən çəkinmir. Axı bu göz yaşları qorxudan, zəiflikdən yox, həsrətlə çırpınan qəlb titrəyişindən doğur. Mikayıl Müşfiq bir şeirində sevdiyinə gülüşlərini lələ yarpağında şəhə bənzəyərkən bu gülüşlərin ruhuna sərən bir işıq saçdığını bəyan edərək müraciət etdiyi gözəl gülərkən şairin hisslərinə, düşüncələrinə bahar səhərinin rəngarəngliyini bəxş etdiyini etiraf etməyi unutmur.

Vaqifin həyata nikbin baxışı XX əsrin əksər şairlərinin yaradıcılığında özünü göstərir. M.Müşfiq yazırdı:

*“Cahan ki solmayan bir bağça-bağdır,
Burda rəvamıdır gülmədən ölmək.
Yazıq o şəxsə ki, qaraqabaqdır,
Nə gözəl yaraşır insana gülmək!”* [26, 168]

Bu misralara milli düşüncəmiz həkk olunub. Gülüş ömrü uzadır. Ünsiyyətə olduğun insanlara rahatlıq, xoş əhval-ruhiyyə, yaz sevinci bəxş edir. Yalnız bir halda sevinmək və gülmək təqdir olunmur. H.Cavid yazırdı: “*Sevinmə, gülmə, quzum, kimsənin fəlakətinə*” [7, 63]

Nizami “Leyli və Məcnun” əsərində hekayə qəmli sonluqla bitdiyi üçün bu mövzuda əsər yazmaq, oxucusunu mütəəssir etmək istəmədiyini bildirərkən günəşi örnək alaraq yazırdı: “*Görmürsənmi, dünyanı işıqlandıran günəş dünyanı güldürdüyü üçün özü də gülür*” [16]. Əslində biz insanlar dünyanın və cismənin qaranlığında çırpınan nur zərrəsiyik. Özümüzü dərk edərək mərifət əldə etməklə bu qaranlıqdan qurtula bilərik. Bir türk əsətinə görə, əvvəllər insanlar işıq saçaraq uçardılar. Onlar günahı batdıqdan sonra bu bacarıqları Tanrı tərəfindən əllərindən alınır. İnsanlar sınaqlardan keçərək nəfsin qaranlığından ağıl, iradə və sevgi sayəsində qurtula bilərlər. Qaranlıq işığın yoxlu-

ğudur. Qaranlığın yoxluğu isə işıqdır. Sevgidən doğan işıq qəlbə sevinc gətirir. B.Vəziroğlu şeirlərindən birində yazır:

*“Dağılsın hardasa kədər buludu,
Sevincə açılsın bağlı qapılar.
Dünya məhəbbətlə, nurla doludur,
Sevinmək istəsək, çox şey tapılar”.*

Şeirin son misrasını “Sevinək sevginin ölməzliyinə” misrası ilə bitirən müəllif daxilimizdə ruhumuza hopan sevgidən doğan işığın tək-cə çöhrəmizdə deyil, gözlərimiz vasitəsi ilə nəzər saldığımız hər nəsnədə əks olunduğuna, günəş işığı tək sevinc gətirdiyinə işarə edir. Sevgi və işıq dolu qəlb əbədi səadətin mənbəyidir. Robin Şarmanın “Ferrarisini Satan Rahib” əsərində deyil-diyi kimi, *“Hamımız yüksək bacarıq, xoşbəxtlik və qalıcı sonuclara çatmaq potensialına sahibik. Bunları həyata keçirmək xırda addımlar atmaqdan başlayır”* [27, 219].

Ordubadda “Xan” adlı el şənliyi bu baxımdan maraq doğurur. Təlxək cürbəcür oyunlar çıxararaq xan seçilən şəxsi güldürməyə çalışır. Xan isə tamaşaçıların gülüşlərinə baxmayaraq, ciddi olmalı, gülməməlidir. Təlxək xanı güldürdükdə xanı soyuq suya salırlar. Bu səbəbdən də xan nə olursa olsun, gülməməyə, təlxək isə güldürməyə çalışır. Çünki güldürə bilməsə, özü soyuq suya atılacaq. Bu tamaşa bəzən bir neçə gün çəkir. Bu müddətdə təlxəyin oyunlarını seyr edən xalq gülür, əylənir. Bu xalq tamaşasından əsas məqsəd yüzlərlə insanın üzündə gülüş əks etdirməkdir.

Bu tamaşada xanın taxtı çinar ağacı olan məhəllədə qurulur. Xan gülərsə, qoca çinarın altındakı soyuq çeşmə suyuna salınır. Çinar uzun ömürlülüyün rəmzidir. “Su qədər ömrün olsun” el arasında geniş yayılmış dualardandır. Çinar, su və gülüş – hər üçü uğura, uzun ömrə işarədir. Təmiz su damarlarda kirəclənmənin qarşısını alırsa, çinar yarpağı ayaqlarda kirəclənmənin dərmanı və yeni hüceyrəyaradıcı vasitə kimi özünü tibb elmində təsdiqləyib. Çinar əzəmət və ucalıq rəmzi olmaqla yanaşı, oksigen mənbəyidir. Təsədüfi deyildir ki, ata-babalarımız təqvimin ilk günü bu ağacın altında toplaşaraq bayramı qeyd edir, şən-lənirdilər.

Nəticə. Azərbaycan mifik düşüncəsində və şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində xeyrin şəər üzərində qələbəsinə inam güclüdür. Nizami yaradıcılığında “Yeddi gözəl” əsərindəki hekayələrdən biri “Xeyir və Şər” adlanır. Adları ilə əməlləri eyniyyət təşkil edən iki gəncin obrazını yaratmaqla dahi şair xalq müdrikliyini epik əsərdə əks etdirir. Nizamiyə görə, bahar sevinc fəslidirsə, qocalıq xoş gecədir. Yaz tək-cə gözəlliyi ilə ruh oxşamır, novruz özü ilə sevinc, şadlıq gətirir. Novruzda el inancına görə, xoş sözlər söylənməli, küsülülər barışmalıdır. Bu baxımdan, əlvan rənglərə, xüsusilə qırmızı rən-

gə üstünlük verilir. İnsanlar baharı xoş əhval-ruhiyyə ilə qarşılayarlarsa, ilin sevinc içində, uğurlu keçəcəyinə inanırlar. Bu el bayramında hamılıqla şən-lənmə ən qədim dövrlərdən adət halını almışdır.

Təbəssüm ətrafa xoş aura, gülüş sahibinə sağlamlıq bəxş edirsə, qəh-qəhə ilə gülmək tibb elmində təqdir olunmur. Peyğəmbərin hədislərindən bi-rində deyilir: “Çox gülüş qəlbi öldürür”. Burada qəhqəhə ilə çox gülməyin ürək damarlarında kirəclənmə olan insanlar üçün təhlükəli olduğuna eyham olunur. Psixoloqlar gülüş və təbəssümün insanın tək cismi üçün deyil, ruhu üçün də müalicəvi olduğu fikrindədirlər. Cismin və ruhun sağlamlığından bəhs edən “Səhhət və Mərz” əsərində təsadüfi deyil ki, Ruh qəlb şəhərindən qorxu, ədavət və qəmi uzaqlaşdırır. Çünki gülüş ömrü uzadır. Gülüş ağciyər-də nəfəsin dərinləşməsinə səbəb olur və beləliklə, bədəni oksigenlə zəngin-ləşdirir. Bu isə insan sağlamlığında öz təsirini göstərir və ömrü uzadır, zəhin açıqlığı gətirir.

105 yaşlı yapon həkim Şigeaki Hinoharanın uzunömürlülükə bağlı fikirlərində qeyd etdiyi kimi, insan enerjini qidadan və yuxudan deyil, sevinc-dən alır. Bu səbəbdən də, Azərbaycan xalq inancında gülüşün ömrü uzatması fikri yer almış, bu, yazılı ədəbiyyata da öz təsirini göstərmişdir. Unutmaq ol-maz ki, şair və yazıçıların insan və zamanla bağlı fikirlərində mənsub olduq-ları xalqın qədim düşüncəsi, milli ruh özünü aydın büruzə verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasova Q. Etika: tarix, nəzəriyyə və təcrübə. - Bakı, - 2016. 290 s.
2. Abdullayeva M. Klassik poeziya: ezoterik xəzinə. - Bakı, - 2009. - 368 s.
3. Aydın, M. İnsan-ı Kamil / İslam Ansiklopedisi, c. 22. - İstanbul: TDV Yayınları, - 2012. - 585 s.
4. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 6 cildə, II cild. - Bakı, - 2007. - 632 s.
5. Bünyadzadə K. Muğam fəlsəfəsi. - Bakı, - 2018. - 160 s.
6. Cahangirov T. Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasının Azərbaycan dilinə filoloji tərcüməsi haqqında / Nizami Gəncəvi-850. – Bakı: Universiteti, - 1992. - s. 355-366, 368 s.
7. Cavid H. Əsərləri. 5 cildə. I cild. - Bakı: Lider, - 2005. - 256 s.
8. Cavid H. Əsərləri. 5 cildə. II cild. - Bakı: Lider, - 2005. - 352 s.
9. Cümşüdoğlu N. M.Füzulinin sənət və mərifət dünyası. - Bakı-Tehran: Süruş, - 1997. - 386 s.
10. Əlizadə M. Nizami insanın mənəvi məziyyətləri haqqında / Nizami Gəncəvi-850. - Bakı: Bakı Universiteti, - 1992 - s. 67-104, 368 s.
11. Fərhadova S. Azərbaycan Muğam dəstgahının tarixi kökləri. - Bakı: Bakı: Elmin İnkişafı Fondu, - 2018. - 200 s.
12. Füzuli M. Əsərləri, 6 cildə, I cild. - Bakı: Şərq-Qərb, - 2005. - 400 s
13. Füzuli M. Əsərləri, 6 cildə, II cild. - Bakı: Şərq-Qərb, - 2005. - 336 s.
14. Gəncəvi N. Xosrov və Şirin (Filoloji tərcümə). - Bakı: 1981, - 374 s.
15. Gəncəvi N. İsgəndərnamə (Filoloji tərcümə). – Bakı: Elm, - 1983, - 652 s.
16. Gəncəvi N. Leyli və Məcnun (Filoloji tərcümə). - Bakı: Elm, - 1981. - 291 s.

17. Gəncəvi N. Sirlər xəzinəsi (Filoloji tərcümə). - Bakı: Elm, - 1981. - 248 s.
18. Gəncəvi N. Yeddi gözəl (Filoloji tərcümə). – Bakı: Elm, - 1983. - 359 s.
19. Kəndli-Herisçi Q. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü, mühiti). - Bakı: Elm, - 1988, - 592 s.
20. Qasımova A. XIV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı və Quran qissələri. – Bakı: Bakı Universiteti, - 1998. – 436 s.
21. Mahmudov M. Ərəbcə yazmış azərbaycanlı alim və şairlər. - Bakı: Elm, 1983, - 120 s.
22. Mahmudov M. Klassik ərəb ədəbiyyatı. - Bakı: Bakı Universiteti, - 2001. - 259 s.
23. Manafov R. İslam fəlsəfəsində şəx problemi və Ədli-İlahi / BDU İlahiyyat fakültəsinin elmi məcmuəs. - Bakı, № 10, sentyabr (Eylül), - 2008. - s. 241-252.
24. Məmmədov Z. Nizami Gəncəvinin fəlsəfi düşüncələri. - Bakı: Elm, - 2000. - 84 s.
25. Mirzəyev A. Azərbaycan bədii tərcümə tarixi və Füzuli. - Bakı: Avropa, - 2009. – 170 s.
26. Müşfiq M. Seçilmiş əsərləri. - Bakı: Şərq-Qərb, - 2004. - 352 s.
27. Şarma R. Ferrarisini satan rahib. - Bakı: Qanun, - 2021. - 240 s.
28. Tusi N. Əxlaqi-nasiri. - İran: Kişə-mehr, - 2002. - 357 s.
29. Yusifli X. Nizami əsərlərinin tərcümə və tədqiqi haqqında / Nizami Gəncəvi-850, - Bakı, 1992. - s. 125-186.

МОТИВЫ ПРИЗЫВА К ОПТИМИЗМУ – ИЗ МИФОЛОГИИ К КЛАССИЧЕСКОЙ ПОЭЗИИ

Севиндж М.ГОДЖАЕВА

РЕЗЮМЕ

Понятие «совершенный человек» является проявлением системы мышления, отражающей обязанности человека в мире и его счастье в обществе, к которому он принадлежит. В мифическом воображении, как и в мировоззрении классиков, путь к счастью проходит через духовную эволюцию. Человек, не понимающий себя, не может достичь духовного очищения. Здесь, наряду с разумом, силой воли и любовью, оптимизм — надежда — является одним из главных условий. В этой связи неслучайно, что пропаганда оптимизма широко представлена в древнем воображении нашего народа и в классической литературе.

В статье разъясняется философское содержание мотивов призыва к оптимизму обращаясь к азербайджанской мифологии, творчестве поэтов, писавших на арабском языке, литературной наследии Хагани Ширвани, Низами Гянджеви, Махаммеда Фузули и др.

Ключевые слова: оптимизм, счастье, добро, Низами, Фузули

MOTIVES OF CALLING FOR OPTIMISM – FROM MYTHOLOGY TO CLASSICAL POETRY

Sevinj M.GOJAYEVA

SUMMARY

The concept of “perfect human” is a manifestation of a system of thinking that reflects the responsibility of a person in the world and his happiness in the society to which he belongs. In the mythical imagination, as in the worldview of the classics, the path to happiness passes through spiritual evolution. A person who does not understand himself cannot achieve spiritual purification. Here, along with reason, willpower and love, optimism – hope – is one of the main conditions. In this regard, it is no coincidence that the propaganda of optimism is widely represented in the ancient imagination of our people and in classical literature.

The article explains the philosophical content of the motives of the call to optimism addressing Azerbaijani mythology, the work of poets who wrote in Arabic, the literary heritage of Hagani Shirvani, Nizami Ganjavi, Mahammad Fuzuli and others.

Keywords: Optimism, Happiness, Good, Nizami, Fuzuli

DİLÇİLİK

**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FEİLLƏRİN KONNOTASIYASI:
KONTEKSTUAL VƏ MƏDƏNİ ASPEKTLƏR
(MƏNFİ KONNOTASIYALI FEİLLƏR)****Aytən M. BƏYLƏROVA***

Məqalədə Azərbaycan dilində feillərin konnotativ mənalарının funksional-semantik və üslubi xüsusiyyətləri kontekstual və mədəni aspektlər baxımından təhlil olunur, feilin yalnız denotativ (əsas, lüğəvi, konkret və ya mücərrəd, obyektiv) deyil, həm də konnotativ (emosional, ekspressiv, qiymətləndirici və ya mədəni yüklü) məna daşıya bilməsi vurğulanır. Konnotasiya sözün əlavə emosional, psixoloji və mədəni çalarlarını əhatə edir. Leksik vahidlərin, o cümlədən feillərin yalnız denotativ deyil, eyni zamanda konnotativ anlamda işlənməsi nitq aktlarında emosional-estetik məna çalarlarını formalaşdırır. Xüsusilə feillərin bu baxımdan tədqiqi onların ifadə etdiyi hərəkətin subyektiv qiymətləndirilməsini, sosial-mədəni kontekstdə qavranılmasını və üslubi dəyərini üzə çıxarmağa imkan verir, bu isə mövzunun aktuallığını şərtləndirir. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan dilində bəzi işlək feillərin kontekstual konnotasiyasını – mənfi konnotasiyalarını müəyyənləşdirmək, onların kommunikativ-pragmatik imkanlarını üzə çıxarmaqdır. İşin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, Azərbaycan dilində ilk dəfə olaraq feillərin konnotativ potensialı araşdırılmış, onlar tematik qruplara ayrılaraq funksional-semantik istiqamətdə təhlil edilmişdir. Araşdırma zamanı bədii əsərlərlə yanaşı, lüğətlərə və publisistik mənbələrə də müraciət olunmuşdur. Məqalədə feillərin müxtəlif kontekstlərdə dəyişən emosional çalarlar qazandığı göstərilmiş, onların konnotativ mənalari danışanın niyyətindən, emosional təsir gücündən və situativ kontekstdən asılı olaraq təhlil edilmiş, nümunələrlə izah olunmuşdur. Nəticədə belə qənaətə gəlinmişdir ki, konnotativ mənalı feillər Azərbaycan ədəbi dilinin emosional-estetik imkanlarını genişləndirir, danışanın münasibətini daha canlı və ifadəli şəkildə çatdırmağa xidmət edir. Əldə edilən nəticələr semasiologiya, üslubiyyat, nitq praktikası, tərcümə kimi sahələrdə tətbiq oluna bilər.

Açar sözlər: Feil, konnotasiya, denotasiya, semantika, mədəni kontekst, Azərbaycan dili

<https://doi.org/10.30546/458901.2025.02.002>

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent; ayten_beylerova@mail.ru; ORCID ID: [/0000-0002-7515-4229](https://orcid.org/0000-0002-7515-4229)

Giriş. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi sözlərin yalnız denotativ (əsas) mənalərini deyil, həm də müxtəlif kontekstlərdə qazandığı konnotasiyaları özündə ehtiva edir. Konnotasiya sözün lüğəvi (denotativ) mənasından əlavə, onun mətn daxilində və ya nitqdə istifadəsi zamanı qazandığı emosional, ekspressiv, qiymətləndirici, mədəni çalarlardır.

Hər hansı bir anlayışın dildə sabitləşmiş ikincidərəcəli əlamətləri onun konnotasiyasını təşkil edir. Əşyanın müxtəlif ikincidərəcəli əlamətləri ola bilər, lakin onlardan yalnız dildə davamlı şəkildə təzahür edənlər leksemin konnotasiyasını formalaşdırır və onun lüğət məqaləsinin pragmatik zonasında əks olunur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, konnotativ mənalərin bir qismi sabit olur, bir qismi isə kontekstdən və ünsiyyət iştirakçılarının dünyagörüşündən, intensiyaasından asılı olaraq formalaşır və dildəki semantik dinamizmi əks etdirir. Feillər bu baxımdan xüsusi maraq doğurur və onların əsas mənaləri ilə yanaşı, əlavə milli-mədəni, mənəvi-emosional yüklərinin də araşdırılması vacibdir. Çünki feillərin semantik strukturu kontekstlə şərtlənən müxtəlif emosional vəziyyətləri, psixoloji halları və sosial münasibətləri ifadə edə bilər. Q.Ş.Kazımov feillərin məcaziliyi haqda yazır: *“Feillər say etibarilə isimlər qədər çox olmasada, məcaziləşmə imkanlarına görə bütün nitq hissələrindən üstündür. Odu ki, əksər feillər həm həqiqi, həm də məcazi mənada işləyə bilər. Həqiqi mənada işlədikdə müstəqil sadə feil kimi çıxış edir. Məcaziləşdikdə başqa bir sözlə, xüsusən adlarla birləşərək frazeoloji vahid əmələ gətirir və dilin frazeoloji fondu daha çox belə feillərdən ibarətdir. Feili frazeoloji vahidlər mürəkkəb feil hesab olunur; məs.: Maşın **getdi**. Əsgər bir an **fikrə getdi**. O, maşından **düşdü**. O, tezliklə **hörmətdən düşdü**. Misallardakı **getdi**, **düşdü** feilləri sadə, **fikrə getdi**, **hörmətdən düşdü** – mürəkkəbdır”* [8, s.188-189]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, konnotativ mənalı feillərin bir qismi həm adlarla birlikdə, həm də müstəqil şəkildə işlənərək həmin mənaləri ifadə edə bilər.

Feillərin bu baxımdan tədqiqi onların ifadə etdiyi hərəkətin subyektiv qiymətləndirilməsini, sosial-mədəni kontekstdə qavranılmasını və üslubi dəyərini üzə çıxarmağa imkan verir, bu isə mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Azərbaycan dilçiliyində semasiologiya ilə bağlı əsərlərdə feillərin çoxmənalılığını məsələsinə yer verilsə də [7; 14; 6, s.51-71; 9 və b.], onların konnotasiyaları araşdırılmamışdır. Xarici dilçilikdə isə bu mövzu bir neçə tədqiqatın obyektinə olmuşdur [15; 18; 16; 17 və b.]. Bu məqalədə Azərbaycan dilində feillərin konnotasiyası mövzusunə ilk dəfə olaraq toxunulmuş, bəzi işlək feillərin kontekstdə qazandığı mənfi konnotasiyalar nəzərdən keçirilmiş, onların semantik funksiyaları, üslubi çalarları, eləcə də kontekstual-mədəni şəraitin təsiri ilə mənfi emosiyaları və sosial münasibətləri necə ifadə etməsi təhlil olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan dilində bəzi işlək feillərin kontekst da-

xilində qazandığı mənfi konnotativ çalarları üzə çıxarmaq və həmin feillərin semantik dəyişmələrini göstərməkdir.

Məqalədə təsviri və müqayisə-tutuşdurma metodları, konnotativ təhlil metodu, semantik və kontekstual təhlil üsulları tətbiq edilmişdir.

Feillərin konnotasiyası məsələsinə nəzəri baxış. Məlumdur ki, dil, sadəcə, ünsiyyət və ya informasiya ötürmə vasitəsi deyil, həm də düşüncə tərzinin, mədəni dünyagörüşünün və emosional münasibətlərin ifadə formasıdır. Hər hansı bir dil vahidinin – söz, ifadə və ya mətnin mənası onu yaradan xalqın mədəni dəyərləri, dünyagörüşü, adət-ənənələri və inancları fonunda formalaşır və bu çərçivədə dərk olunursa, bu mühit mədəni kontekst adlanır. Azərbaycan dilində elə feillər mövcuddur ki, onların mənası istifadə olunduğu kontekstlə, danışan və ya yazanın intensiyası, eləcə də dil daşıyıcısının mentaliteti ilə bağlı olaraq dəyişə bilər. Belə feillər müəyyən vəziyyət və şəraitlərdə konnotativ yüklənmə qazanaraq məcazi, emosional və ya assosiativ mənalar ifadə edir. Bu mənalar yalnız leksik deyil, eyni zamanda mədəni və psixoloji aspektləri də əks etdirir.

Feillərin konnotasiyası mədəniyyət, kontekst, danışanın mövqeyi, emosiya, üslub və cəmiyyətin dəyərləri ilə sıx bağlı şəkildə formalaşır. Bu proses statik deyil, zamanla dəyişir, inkişaf edir və nəticədə feillər yeni konnotasiyalar qazanır. Yəni eyni feil müxtəlif mətnlərdə fərqli emosional və mədəni çalarlar qazanmaq imkanına malikdir. Bu isə konnotasiyanın dinamik və situativ xarakter daşdığını göstərir.

Kontekstual konnotasiya söz və ya ifadənin müəyyən kontekstdə (yəni cümlədə, mətn parçasında və ya nitq şəraitində) qazandığı əlavə mənalar, emosional, mədəni və ya qiymətləndirici çalarlar deməkdir. Bu çalarlar kontekstdən asılı olaraq dəyişir və çox vaxt məhz ifadənin işlənmə şəraiti, məqsədi, danışanın niyyəti və auditoriya ilə bağlı olur.

Konnotasiyanın emosional, ekspressiv, qiymətləndirmə və üslubi komponentləri vardır. Feilin konnotativ mənasının qiymətləndirmə komponenti emosional informasiya daşıyan emosional komponentin formalaşmasına təsir göstərir. Mənanın bu iki komponenti nitqdə təzahürünü tapır. Araşdırılan feillərin əksəriyyəti, adətən, emotiv xarakter daşıyır, yəni leksik mənanın konnotativ komponenti emotivlik və qiymətləndirmə semalarını ehtiva edir. Bununla belə, özlüyündə emosionallıq ifadə etməyən feillər də diskursda gerçəkləşən potensial emotivliyə malik olur.

Müəyyən feillər müxtəlif kontekstlərdə yalnız hərəkəti deyil, həm də sosial münasibətləri, psixoloji vəziyyətləri və mədəni stereotipləri əks etdirə bilər. Feillərin məna strukturundakı konnotativ komponent müsbət və ya mənfi emosiyaların ifadə olunması ilə əlaqəlidir və kontekstdə reallaşır. Feillərin emosional konnotativ komponenti dedikdə onların (feillərin) vasitəsilə

emosiya və ya hissin ifadəsi başa düşülür. Müsbət emosiyaları ifadə edən konnotativ feillər müsbət hissləri (sevincdən *uçmaq*), əhvalın yaxşılığa doğru dəyişməsinə (*ərimək*) və s. çatdırır. Mənfi emosiyaları ifadə edən konnotativ feillər isə həm ədəbi dildə, həm də danışiq dilində müxtəlif mənfi təsirlərə səbəb olan və emosional yük daşıyan hərəkətləri bildirir. Məsələn, *dalamaq, sancmaq, əzmək, sındırmaq* və s. bu kimi feillər fərqli məqamlarda konkret hərəkətləri deyil, ironik, metaforik və ya emosional çalarlarda işlənərək müəyyən psixoloji reaksiya və ya mənfi təsir ifadə edir. Emosional danışiq aktı ilə bağlı olan bu semalar konnotasiyanın təzahürünə kömək edir.

Mənfi emosiyaları ifadə edən peyorativ konnotasiyalı feillər. Azərbaycan dilində bir sıra feillər müəyyən kontekstlərdə mənfi emosional reaksiya və ictimai münasibətlərdə neqativ dəyərləndirmə ifadə edən konnotativ mənalar qazanır.

Mənfi konnotasiyalı feillərin tematik qruplar üzrə təsnifinə nəzər yetirək.

1. Mənəvi-psixoloji təzyiq bildirən feillər. İnsanın daxili aləminə təsir edən hal və vəziyyətləri, hərəkətləri bildirən feillər, əsasən, mənəvi zərbə, ruh düşkünlüyü, psixoloji əzab kimi hallarla bağlı işlənir. Belə feillər müəyyən kontekstlərdə öz əsas hərəkət məzmunundan kənara çıxaraq, insani hiss və duyğuları ifadə edən mənalar kəsb edir.

Əzmək. Bu feil nominativ səviyyədə “basıb, ya sıxıb yastılamaq, şəklini pozmaq”, “həvəngdə və s.-də döyüb narın etmək, toz halına salmaq”, “hamarlığını, şaxlığını, düzlüyünü, yaxud ütüsünü pozmaq”, “basaraq, sıxaraq yumşaltmaq” kimi fiziki təsir bildirən mənalarla xarakterizə olunur. Lakin məcazi mənada işləndikdə “darmadağın etmək”, “məğlub etmək, “döymək, əzişdirmək”, “sarsıtmaq, yox etmək”, “mənəvi əzab vermək”, “əziyyət vermək”, “incitmək”, “narahat etmək” kimi mənəvi və psixoloji halları ifadə edən semantik çalarlara malik olur [3, s.167]. Qeyd olunan məcazi mənələrdən sonuncusu – “mənəvi işgəncə” anlayışı dərin psixoloji yüklü konnotasiyaya malikdir: *Hər dövrdə məni əzmək istəyiblər* [10]. Qeyd olunan feil burada “sarsıtmaq”, “psixoloji və mənəvi təzyiq göstərmək” mənasında işlənmişdir.

Sıxmaq. “Bərk tutmaq”, “sıxışdırmaq”, “fiziki təzyiq göstərmək” anlamına gələn bu feil konnotativ sahədə “psixoloji təzyiq göstərmək”, “mənəvi narahatlıq, sıxıntı yaratmaq” mənasında istifadə olunur. “Əzmək” sözü kimi, *sıxmaq* feili də daxili gərginliyi, mənəvi əzabı, sıxıntını obrazlı şəkildə ifadə edir. Burada bir insanın öz davranışları, sözləri və ya varlığı ilə başqasına narahatlıq, gərginlik yaşatması nəzərdə tutulur və qeyd olunan feil insanın emosional və ya psixoloji vəziyyətini metaforik yolla təsvir edir. *Sıxmaq* feilinin bu mənada işlənməsi “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə də öz əksini tapmışdır [4, s.17]. Nümunəyə nəzər salaq: “*Eyni zamanda, yeniyetməni “sıxmaq” olmaz, həm də onunla hansısa sövdələşmə ilə məşğul olmamaq vacib-*

dir” [13]. Burada *sıxmaq* sözü insan üzərində emosional basqı yaratmaq, psixoloji təzyiq etmək, daxili sıxıntıya səbəb olan münasibət və ya davranışla onun hərəkət azadlığını, özünüifadə və seçim imkanlarını məhdudlaşdırmaq anlamında işlənmişdir. Bu semantik dəyişmə kontekstdə formalaşaraq, feilin ilkin leksik mənasından uzaqlaşib psixoloji və mənəvi təsir bildirən çalara keçdiyini göstərir. Belə bir konnotativ çalar, xüsusilə tərbiyə, ünsiyyət və pe-daqoji münasibətlər çərçivəsində daha qabarıq şəkildə üzə çıxır.

Sındırmaq feilinin denotativ (lüğəvi, nominativ) mənası bir obyektin fiziki cəhətdən qırılması, formasının pozulması və ya zədələnməsi ilə bağlıdır. Bu mənada feilin ifadə etdiyi hərəkət konkret və maddi obyekt üzərində həyata keçirilir. Konnotativ mənada isə *sındırmaq* feili məcazi çalarlara malik olaraq insanın iradəsinin, qürurunun və ya psixoloji davamlılığının pozulması kimi halları ifadə edir və “alçaltmaq”, “pərt etmək”, “ruhdan salmaq”, “emosional zərbə vurmaq” anlamlarında işlənir. Məsələn: “*Gücünü bilən və duyan bir şəxsin özündən asılı bir varlığı sındırmaq, mütilləşdirmək, alçaltmaq zövqü... Acizə zalımlıq. Əlbəttə, qıvırcıqbaş oğlan ciddi düşünülüb-daşınılmış bir plan üzrə davranmırdı, qarşısına konkret bir məqsəd — məhz Fuadı sındırmaq məqsədi qoymamışdı...*” [1, s.401]. Bu nümunədə *sındırmaq* feilinin əsas, yəni fiziki obyektin bütövlüyünü pozmaq anlamı deyil, “mənəvi-psixoloji təsir” və “şəxsiyyətin daxili müqavimətini qırmaq” mənasında işlənməsi müşahidə olunur. Verilmiş kontekstdə *sındırmaq* feili bir şəxsin digərinə qarşı güc üstünlüyünü mənəvi təzyiq vasitəsinə çevirməsi, onun iradəsini, özünə inamını və daxili bütövlüyünü sarsıtması mənasında işlənmişdir. Bu semantik dəyişmə nəticəsində *sındırmaq* feili mənəvi zərbə vurmaq, daxili boşluq yaratmaq, özünəqapanma və acizlik hisslərinin yaranmasına səbəb olmaq kimi anlamlar qazanır, psixoloji təzyiq göstərmək və üstünlük nümayiş etdirmək hallarını ifadə edir. Yəni artıq fiziki deyil, mənəvi və emosional zorakılığı bildirir və bu, sözün situasiyaya uyğun olaraq qazandığı konnotativ çalardır.

2. Dolayı hücum, hiylə, kinayə bildirən feillər. Dolayı emosional təsir yaradan feillərin istifadəsində əsas məqsəd açıq-aşkar hücum etmək deyil, daha çox sətiraltı məna ilə qarşı tərəfə təsir göstərmək, incitməkdir.

Dalamaq. Bu feil ilkin olaraq fiziki hissiyyatla bağlı mənanı ifadə edir: bitki və ya heyvanın dəriyə toxunaraq narahat etməsi, sancması, cızması (məsələn, gicikənin dalaması). Bu, sözün birbaşa (denotativ) mənasını təşkil edir. Konnotativ sahədə isə “acı söz demək”, “sözlə sancmaq”, “incitmək” kimi məna çalarları qazanır. Burada feilin semantik çaları artıq psixoloji və sosial təzyiqə, emosional gərginliyə, mənəvi zədəyə yönəlmiş olur. *Dalamaq* feilinin bu mənada işlənməsi Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində də qeyd olunmuş, bəzən “qudurmuş it kimi” ifadəsi ilə birlikdə işləndiyi göstərilmişdir [2, s.520-521]. Bu kontekstdə işlənmə davamlı və məqsədli şəkildə mənə-

vi təzyiq göstərməyi, incidici davranış nümayiş etdirməyi nəzərdə tutur. Məsələn: – ... *Davakardır. Məncə, həyat onu çox incidib, çox əzib. Sevməyəni də az deyil, çünki ətrafı dalayır* [19].

İynələmək. Bu feil “iynəli söz demək”, “acı söz söyləyərək incitmək”, “səhləri, qüsurları üzünə demək” kimi konnotasiyalara malikdir. Kinayə, tənqid məqsədilə işlədilən bu feil sosial münasibətlərdə passiv aqressiyanın və ya incə sarkazmın ifadəsi kimi çıxış edir. Məsələn: “...*Füzuli susmadı. Duyduğunu, gördüyünü söylədi. Qaba və cahil cəmiyyəti incə-incə iynələdi. Çirkinliklərini, qabalıqlarını üzlərinə oxudu ...* [12]. *İynələmək* feilinin qeyd olunan mənalarda işlənməsi də Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində öz əksini tapmışdır” [3, s. 617].

Sancmaq feili Azərbaycan dilində, əsasən, fiziki təsir bildirir və “iti uclu aləti, obyektə (iynə, çöp, tikan, bıçaq və s.) hər hansı bir cisim və ya canlı orqanizmin səthinə, yaxud daxilinə batırmaq” mənasında işlənir. Bu mənada feil həm konkret obyektə yönəlmiş fiziki hərəkəti, həm də ağrı və narahatlıq doğuran təsiri əks etdirir. Denotativ mənadan fərqli olaraq, *sancmaq* feilinin konnotasiyaları mənəvi-psixoloji və sosial-mədəni amillərin təsiri ilə yaranır. “Qəlb qırmaq”, “acı söz demək”, “kinayə ilə danışmaq” *sancmaq* feilinin konnotativ mənalarıdır. Məsələn: “— *Barı əziz atamız bir az əzəliki Quran qəsəmindən sonra da olsa, bizi həlakuların yanında sancmasın! — deyə Ərmağan işarə ilə atasına bildirdi ki, onun sevimli nəvələri hər necə xırda olsalar da, həm də Həlakı nəvələridir*” [11, s.99]; “*Təhminə qəmli-qəmli başını buladı. — Özün bil, — dedi. — Mən istəyirdim ki, eyvandan baxasan, dəniz, kənd çox qəşəng görünür. İstəmirsən baxma, daha məni sancmaq nəyə lazımdır?* [1, s.166]; *Mən də onu daha əvvəlki kimi cürbəcür zarafatlarla sancmırdım*” [5, s.211] və s. Bu kimi kontekstlərdə *sancmaq* artıq fiziki təsir deyil, psixoloji zərbə vurmaq, mənəvi ağrıya səbəb olmaq və sosial disharmoniya yaratmaq kimi anlamlarda işlədilir. Bu isə onun metaforik transformasiyası nəticəsində meydana çıxır. Deməli, “*sancmaq*” feili ilkin mərhələdə fiziki hərəkət kimi qavranılsa da, kontekstual mühit, nitq aktı və kommunikativ məqsəd əsasında çoxqatlı semantik yük qazanır. Onun konnotativ mənada işlənməsi Azərbaycan dilinin metaforik imkanlarını, emosional ifadə vasitələrini açıq şəkildə nümayiş etdirir.

İynələmək, dalamaq, sancmaq kimi feillərin konnotativ mənalarında incə kinayə və dolayı yolla ifadə olunan sosial tənqid elementi mövcuddur.

Daramaq feilinin konnotasiyası “kiminsə haqqında mənfi danışmaq”, “qeybət etmək”, “arxasınca tənqidi müzakirə aparmaq”, “mənəvi hücumla məruz qoymaq” kimi mənaları ehtiva edir və emosional yüklü metaforik ifadə kimi çıxış edir. Bu feil konnotativ mənada söz vasitəsilə insanın ruhuna və şəxsiyyətinə zərbə vurmaq aktını bildirir, qeybət, psixoloji təzyiq, narahatlıq

hissi yaratmaq və şəxsi sərhədlərin pozulması kimi anlayışları əhatə edir. Məsələn: “*Pis insanlardan qaçıram. Adamı o qədər çəynəyir, darayırlar ki, deyirəm, ay Allah, az darayanım var, üstəlik özgələr də darasınlar*” [20]. Nümunədə *daramaq* feili məişət üslubuna xas olaraq ironik və emosional şəkildə işlənmişdir ki, bu da şifahi xalq dilinə aid ifadə tərzinin göstəricisidir.

Nəticə və elmi yenilik. Tədqiqat göstərdi ki, Azərbaycan dilində bir sıra feillər yalnız hərəkət bildirən leksik vahidlər kimi deyil, həm də müxtəlif kontekstlərdə emosional, psixoloji və sosial münasibətləri əks etdirən vasitə kimi çıxış edir. Məqalədə təhlil edilən feillər kontekst daxilində insanın psixoloji, mənəvi və ictimai durumuna dair neqativ münasibətləri, psixoloji təzyiq, mənəvi zərbə, ironiya və dolayı hücum kimi arzuolunmaz halları üzə çıxarır və onların konnotasiyası da məhz bu zəmin üzərində formalaşır.

Belə leksik vahidlər nitqdə mənfi emosiyaların, psixoloji gərginliyin və sosial münasibətlərdəki qarşıdurmaların ifadəsinə xidmət edir, eyni zamanda ifadəyə üslubi rəngarənglik və emosional dərinlik qazandırır.

Feillərin konnotativ təhlili göstərir ki, onlar təkcə semantik deyil, həm də üslubi və mədəni baxımdan mühüm funksiyaya malikdir. Bu sahədə aparılan araşdırmalar dilimizin üslubi, psixoloji və sosial qatlarını daha dərinlən öyrənmək baxımından əhəmiyyətliyədir. Mövzunun Azərbaycan dilçiliyində kifayət qədər araşdırılmaması gələcəkdə daha geniş və sistemli tədqiqatların aparılmasını zəruri edir.

Məqalə Azərbaycan dilində feillərin konnotativ mənalarının kontekstual və mədəni amillər çərçivəsində formalaşması məsələsinə ilk dəfə sistemli və dərinlən yanaşma təqdim edir. Feillərin milli-mədəni və mənəvi-emosional yüklərinin semantik strukturda əks olunması, onların konnotativ təhlili və mənfi çalarlarının tematik qruplar üzrə təsnifatı mövzuya yenilikçi yanaşma gətirir.

Feillərin konnotativ mənalarının öyrənilməsi dilin emosional və üslubi imkanlarının zənginləşdirilməsinə, psixoloji və mədəni kontekstlərin daha dəqiq ifadəsinə imkan yaradır. Tədqiqatın nəticələri semasiologiya, üslubiyyat, nitq praktikası və tərcümə kimi sahələrdə uğurla tətbiq oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Anar. Əsərlər: [7 cildə], – Bakı: Nurlan, – 2003. II c., – 515 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cildə], – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. I c., – 744 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cildə], – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. II c., – 792 s.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cildə], – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. IV c., – 712 s.
5. Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri: [3 cildə], – Bakı: AVRASIYA PRESS, – 2005. I c., – 280 s.
6. Ələkbərov A.Q. Feillərin çoxmənalılığı / – Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Oçerklər. – Bakı: Elm, – 1985, – s.51-71.
7. Həsənov H.Ə. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. (çoxmənalı sözlər, omonimlər, sinonimlər, antonimlər). Dərs vəsaiti. – Bakı: ADU nəşri, – 1978. – 87 s.

8. Kazımov Q.Ş. Azərbaycan dilinin qrammatikası. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 944 c.
9. Məmmədov İ.T. Azərbaycan dilinin semasiologiyasına giriş. – Bakı: ADU nəşri, – 1988. – 85 s.
10. Məni güllələmək istəyirdilər: [Elektron resurs]. URL: <https://pia.az/-meni-gullelemek-isteyirdiler-6280-xeber.html> (21.04.2025)
11. Rəhimov S. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə], – Bakı, Şərq-Qərb, – 2005. I c., 288 s.
12. Şaiq A. Füzuli haqqında düşüncələrim, <https://kayzen.az/blog/az-proza/15825/f%C3%BCzuli-haqq%C4%B1nda-d%C3%BC%C5%9F%C3%BCnc%C9%99%C9%99rim.html> (05.05.2025)
13. Uşağı necə tərbiyə edək? – Psixoloq açıqladı, <https://www.cebheinfo.az/cemiyet/usagi-nece-terbiye-edek-psixoloq-aciqladi> (30.06.2025)
14. Verdıyeva Z.N., Ağayeva F.M., Adilov M.İ. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. – Bakı: Maarif, – 1979. – 306 s.
15. Арнольд И.В. Функции коннотативных компонентов значений в поэтическом тексте // – Ленинград: Структура и семантика предложения и текста в германских языках. Межвуз. Сб. Научн. Тр. ЛГПИ им. А.И.Герцена, – 1989, – с.3-9.
16. Горохова Т.С. Коннотативный аспект семантики глагольной лексики в современном русском языке: Автореф. дисс. ... канд. фил. наук. – Тамбов, 2008. – 23 с.
17. Коростова С.В., Скарп Г.Д. Эмотивно-оценочное значение русских глаголов в лексикографическом аспекте // Известия вузов. Северо-кавказский регион. Общественные науки, – 2009. № 1, – с.122-125.
18. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – Москва: Наука, – 1986. – 143 с.
19. <https://qafqazinfo.az/news/detail/qoca-qurdlar-meydani-hec-kime-vermek-istemir-778099> (25.06.2025)
20. <https://news.milli.az/culture/1025929.html> (25.06.2025)

КОННОТАЦИЯ ГЛАГОЛОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ: КОНТЕКСТУАЛЬНЫЕ И КУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ (ГЛАГОЛЫ С НЕГАТИВНОЙ КОННОТАЦИЕЙ)

Айтен М. БЕЙЛЯРОВА

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются функционально-семантические и стилистические особенности коннотативных значений глаголов в азербайджанском языке с точки зрения контекстуального и культурного аспектов, подчеркивая, что глагол может иметь не только денотативное (основное, лексическое, конкретное или абстрактное, предметное), но и коннотативное (эмоциональное, экспрессивное, оценочное или культурно окрашенное) значение. Коннотация охватывает дополнительные эмоциональные, психологические и культурные оттенки слова. Использование лексических единиц, в том числе глаголов, не только в денотативном, но и в коннотативном смысле формирует эмоционально-эстетические оттенки значения в речевых актах. В частности, изучение глаголов с этой точки зрения позволяет выявить субъективную оценку выражаемого ими действия, их восприятие в социокультурном контексте и их стилистическую ценность, что определяет актуальность темы. Целью исследования является определение контекстуальной коннотации – отрицательных коннотаций некоторых часто употребляемых глаголов в азербайджанском языке, выявление их коммуникативно-

прагматических возможностей. Научная новизна работы заключается в том, что впервые в азербайджанском языке исследован коннотативный потенциал глаголов, они разделены на тематические группы и проанализированы в функционально-семантическом направлении. В ходе исследования, помимо художественных произведений, использовались также словари и публицистические источники. В статье показано, что глаголы приобретают изменяющиеся эмоциональные оттенки в разных контекстах, проанализированы их коннотативные значения в зависимости от намерения говорящего, эмоционального воздействия и ситуативного контекста, а также пояснены примерами. В результате был сделан вывод о том, что глаголы с коннотативными значениями расширяют эмоционально-эстетические возможности азербайджанского литературного языка, служат для более яркой и выразительной передачи отношения говорящего. Полученные результаты могут быть применены в таких областях, как семасиология, стилистика, речевая практика, перевод.

Ключевые слова: Глагол, коннотация, денотация, семантика, культурный контекст, азербайджанский язык

CONNOTATION OF VERBS IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE: CONTEXTUAL AND CULTURAL ASPECTS (VERBS WITH NEGATIVE CONNOTATION)

Aytan M. BAYLAROVA

SUMMARY

The article analyzes the functional-semantic and stylistic features of the connotative meanings of verbs in the Azerbaijani language from the point of view of contextual and cultural aspects, emphasizing that a verb can have not only a denotative (basic, lexical, concrete or abstract, objective) but also a connotative (emotional, expressive, evaluative or culturally colored) meanings. Connotation covers additional emotional, psychological and cultural shades of the word. The use of lexical units, including verbs, not only in a denotative, but also in a connotative sense forms emotional and aesthetic shades of meaning in speech acts. In particular, the study of verbs from this point of view allows us to reveal the subjective assessment of the action they express, their perception in a socio-cultural context and their stylistic value, which determines the relevance of the topic. The purpose of the study is to determine the contextual connotation – negative connotations of some verbs frequently used in the Azerbaijani language, and to reveal their communicative-pragmatic possibilities. The scientific novelty of the work is that for the first time in the Azerbaijani language, the connotative potential of verbs has been investigated, they have been divided into thematic groups and analyzed in a functional-semantic direction. During the research, in addition to works of fiction, dictionaries and journalistic sources were also consulted. The article shows that verbs acquire varying emotional shades in different contexts, their connotative meanings are analyzed depending on the speaker's intention, emotional impact, and situational context, and explained with examples. As a result, it was concluded that verbs with connotative meanings expand the emotional-aesthetic possibilities of the Azerbaijani literary language, serve to convey the speaker's attitude in a more vivid and expressive way. The results obtained can be applied in such fields as semasiology, stylistics, speech practice, and translation.

Keywords: Verb, connotation, denotation, semantics, cultural context, Azerbaijani language

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK DİLLƏRİNƏ AİD PAREMİOLOJİ VAHİDLƏRDƏ SAİT SƏSLƏŞMƏLƏRİ VƏ ASSONANS

Leyla Z.MƏMMƏDZADƏ *

Azərbaycan və türk dillərində paremik vahidlərin fonetik-üslubi xüsusiyyətləri arasında oxşarlıq vardır. Cümlə daxilində sözlərin ilk samitlərinin eyni olması alliterasiya, saitlərin eyni olması assonans adlanır. Hər iki üslubi fiqur qədim türk şeirinin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Hər iki dilin paremioloji vahidlərində də alliterasiya, assonans müşahidə olunur, bunlar bədiliyin ifadəsinə xidmət edir. Alliterasiyadan fərqli olaraq assonans paremiyalarda sayca çox deyildir. Assonans leksik vahidləri daha qabarıq nəzərə çarpdırır. Hər iki üslubi fiqur adətən bir-birini tamamlayır, bir-birinin fonetik-üslubi xüsusiyyətlərini gücləndirir. Assonans cümlədəki mövqeyinə görə yanaşı və məsafəli olur.

Samit və saitlərin birlikdə təkrarı ilə formalaşan sözlərin olduğu paremiyalar ahəngdarlığı, obrazlı-emosional keyfiyyəti, effektivliyi ilə seçilir. Belə atalar sözlərində dərin hikmətli mənalara obrazlı formada, aydın, konkret şəkildə ifadə edilir.

Azərbaycan dilçiliyində qohum türk dillərinə aid paremik vahidlərdə sait və samit təkrarlarının üslubi xüsusiyyətləri sistemli və geniş şəkildə araşdırılmadığından onların öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: paremiya, assonans, alliterasiya, sait, samit, təkrar

<https://doi.org/10.30546/458901.2025.02.004>

Giriş. Bu gün türk dövlətləri ilə siyasi, iqtisadi, mədəni sahələrdə əməkdaşlığın geniş şəkil alması türk dilləri ilə əlaqələrin zəruriliyini ön plana çıxarır. Ortaq türk ədəbi dili ideyasının gündəmə gətirilməsi qohum türk dillərinin lüğət tərkibinin, qrammatik və fonetik quruluşunun öyrənilməsi məsələsini qarşıya qoyur. Bu baxımdan Azərbaycan və türk dillərinin atalar sözlərində sait səsleşmələri və assonansın müqayisəli şəkildə araşdırılması müasir dövr üçün aktuallığını qoruyub saxlayır. Hər iki dilin paremioloji vahidlərində ortaqlar və fərqli xüsusiyyətlər, sait səsleşmələri və assonansla bağlı oxşar üslubi keyfiyyətlər müşahidə edilir, bunların iştirakı ilə atalar sözlərində əla və çalarlar yaranır, emosionallıq və ekspressivlik özünü göstərir. Hər iki dilin

* Gəncə Dövlət Universiteti Azərbaycan dili kafedrasının doktorantı,
mammadzade74@gmail.com; ORCID ID: 0009-0002-4123-5415

paremioloji vahidlərində fonetik səsləşmələrin yaratdığı oxşar və fərqli bədii-üslubi məqamlar mövcuddur. Yanaşı və məsafəli assonans, sait, samit sıralanmalarının yaratdığı fonetik səsləşmələrin sadə və mürəkkəb formaları, onların qarşılıqlı təsiri, Azərbaycan və türk dillərinin atalar sözlərində müşahidə olunan bəzi fonetik modelləri, xüsusilə diqqəti cəlb edir. Təkrar fonetik tərkiblərin söz daxilində yerləşmə mövqeyi, onların düzünə və əksinə sıralanmaları da fonetik səsləşmələrin üslubi keyfiyyətinə bu və ya digər şəkildə təsir göstərir.

Azərbaycan və türk dillərinin paremioloji vahidlərindəki bu kimi keyfiyyətlər ayrıca və sistemli şəkildə öyrənilmədiyindən paremiyalarda sait səsləşmələrinin, assonansın üslubi xüsusiyyətlərinin tədqiqi də mövzunun aktuallığını şərtləndirən səbəblərdən biri kimi özünü göstərir.

Sait səslərin təkrarında üslubi imkanlar. Azərbaycan və türk dillərinin paremiyalarında sait təkrarları üslubi funksiya daşıyır. Söz əvvəlində saitlərin təkrarı paremiyalarda ritmikliklə müşayiət edilən emosional ifadə tərzini yaradır. Azərbaycan dilində: Avara adam kordur; Ağır ayaq baş əyər; Anlayan adama qul olasan [2, s. 16, 27, 623]. Türk dilində: Adam ahbabından bellidir; Acıklı başda ağır olmaz; Orman olur da domuz olmazmı [1, s. 75, 19]. Paremioloji vahidlərdə söz əvvəlində assonans alliterasiya ilə müqayisədə azlıq təşkil edir. N.Hacıyeva assonans haqqında yazır ki, ...alliterasiya güclü olan yerdə assonans faktı da özünü göstərir; bu zaman vurğulu hecalar da saitlərin təkrarı müşahidə olunur. Bəzən bu iki dil faktı, yəni həm alliterasiya, həm də assonans birləşdirilib bir ad altında – alliterasiya kimi öyrənilir... Digər tərəfdən isə sözdə ilkin mövqedə də assonans hadisəsi vardır ki, burada alliterasiya faktı özünü göstərmir [3, s. 18-19].

Hər iki dilə aid paremiyalarda söz əvvəlində daha çox açıq saitlərin assonansı (Azərbaycan dilində: a, ə, e, o, ö, türk dilində: a, o, e) müşahidə edilir: Al ilə aslan tutulur, güc ilə siçan tutulmaz (a səsləşməsi); Kapıyı kırırsan odun çox olar (o səsləşməsi); Eşək eve gelmiş, yorğa yolda kalmış [1, s. 227, 221, 176] (e səsləşməsi). Ayı qanar abid qanmaz (a səsləşməsi); Ər evi, ədəb evi (ə səsləşməsi); Öküzü ölənə yol göstərən çox olar [2, s. 44, 335, 538] (ö səsləşməsi). Az-az rast gəlinən qapalı saitlərin assonansı leksik vahidlərin daha qabarıq ifadə planına xidmət göstərir: İnəyi itən soraq eylər (inəyi itən); İp inceldiyi yerden kopar [2, s. 36; 1, s. 211] (ip inceldiyi) və s. K.Həsənova layla və oxşamaların dil xüsusiyyətləri haqqında yazır: “Onları ritmik hala gətirən, ahəngdarlıq yaradan vasitələrdən ən əsası saitlər, onların müəyyən düzülüşü və oxunuşudur” [4, s. 23; 5, s. 439-447]. N.Hacıyeva Azərbaycan

dilinin materialı əsasında sait və samit təkrarlarını müqayisə edərək yazır: «Sait və samitin təkrarından yaranan bu iki fakt həm işlənmə mövqeyi və tezliyi, həm də yaratdığı effekt baxımından da fərqlənir. Eyni saitin təkrarı dildə çox az halda müşahidə edilə bilən hadisədir və saitlərin səslənmə yaxınlığının özü də assonansın poetik effektinin güclü olmasına imkan vermir. Samitlərin küylü-cingiltili xarakteri onların səslənməsində dəyərliliyi artırır» [3, s. 19]. Belə hesab edilir ki, söz əvvəlində samit səsləşməsinə – alliterasiyanı saitlərin təkrarı müşayiət etdikdə samitlərin mövqeyi güclənir, əksinə, söz əvvəlində sait təkrarı – assonans samit təkrarı ilə yanaşı gəldikdə saitlərin mövqeyi güclənir. Bu göstərir ki, danışığa səslərinin hər iki qütbü yanaşı işləndikdə bir-birinin fonetik-üslubi potensialına xidmət etmiş olur. Məsələn:

sait+samit – Ay aydın, hesab bəlli (ay, aydın); Adam gedər, adı qalar (adam, adı); Ak akçe kara gün içindir [2, s. 43, 34; 1, s. 78] (ak, akçe);

samit+sait – Quda qudurar, qızını aparar (quda, qudurar); Dəliyə dəyə-nək verməzlər (dəli, dəyə-nək); Berber berbere benzer ama başın Allaha emanet [2, s. 221, 257; 1, s. 117] (berber, benzer).

Paremiyalar üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, alliterasiya kimi assonans da yanaşı və məsafəli olur. Söz əvvəlində yanaşı sait səsləşməsinə cümlənin əvvəlində və sonunda təsadüf edilir: Ata arpa yigide pılav (at, arpa); Osmanlı tavşanı araba ilə avlar [1, s. 379, 259] (araba, avlar): Açıq ağız ac qalmaz (açıq, ağız, ac); Zıyan ağudan acıdır [2, s. 87, 345] (ağı, acı). Yanaşı assonans birinci və ikinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəflərində, eləcə də təyini olmayan söz birləşmələrində özünü göstərir: Ac ayı oynamaz (ac ayı); Arık ata kuyruğa da yükür (arık at); Aslan ağzından şikar alınmaz (aslan ağzı); Aydan arı, sudan duru (aydan arı); Dünyanın ucu uzun (ucu uzun); Ay-randan aşağı katık olmaz [2, s. 88, 70, 44; 1, s. 95, 162, 107] (ayrandan aşağı). Tabesizlik əlaqəsi ilə əlaqələnmiş sözlərdə anlautda sait səsləşməsi özünü göstərir. Həmcins mübtədalar və xəbərlər assonans yaradır. At ile avrat yigidin bahtına (at ile avrat); Oğlandır, oxdur, hər evdə yoxdur [1, s. 102; 2, s. 516] (oğlandır, oxdur).

Məsafəli assonans anlautda sait səsləşməli sözlərin yanaşı yerləşmədiyini nəzərdə tutur və iki şəkildə təzahür edir. Bir halda assonanslı sözlərin hər biri tam olmayan sintaqmda işlənir. Belə məsafəli səsləşmə üsulu türk dilinin paremiyalarında müşahidə edilir. Armudun iyisini ayılar yer (armud-ay); Atın ölümü arpadan olsun (at-arpa); Oğlan doğurdum oydu beni, kız doğurdum soydu beni (oğlan-oydu); Esrik devenin çulu egri gerek [1, s. 92, 102, 257, 174] (esrik-egri).

Digər halda assonanslı sözlər sintaktik təkrarlarda yerləşir və hər biri təkrar olunan sintaktik konstruksiyaların bir qütbünə düşür. Azərbaycan dilinə aid paremik vahidlərdə belə səsleşmə üsulu çoxluq təşkil edir. İt də getdi, ip də getdi (it-ip); Əl verir, ətək vermir (əl-ətək); Ər altında at olur, qeyrət altında ar (at-ar); Söz var el içində, söz var ev içində [2, s. 367, 580, 325, 334] (el-ev). Ara-sıra türk dilində də rast gəlmək olur: Dil ebsem baş esen [1, s. 154] (ebsem-esen).

Assonans paremiyadaxili sözlərin hamısında iştirak edir: Arabanı at aparmaz, arpa aparar (a səsleşməsi); Arık arınır, ad arınmaz [2, s. 65; 1, s. 95]. Cümlənin əvvəlində və sonunda assonansın təmsil olunması anlautda müxtəlif sait tərkibinə malik sözləri əhatəyə almaqla, onların fərqləndirilməsinə, seçilməsinə xidmət edir. Ağıllı bir dəfə aldanar [2, s. 25] (ağıllı, aldanar).

Ayrıca götürülmüş saitlərin, yaxud samitlərin yaratdığı səsleşmədən fərqli olaraq onların birlikdə iştirakı ilə formalaşan fonetik səsleşmə faktı ahəngdarlığı, obrazlı-emosional keyfiyyəti, effektivliyi ilə seçilir. Belə atalar sözlərində səsleşmə predmeti kimi seçilən sözlər dərin hikmətli mənanı obrazlı formada, aydın, konkret şəkildə ifadə edir. Məsələn, Südlə gələn sümüklə çıxar [2, s. 590] paremiyasında əsas məna tutumu və fonetik təkrar iki leksik vahidin forma, məzmun planına dayanır: süd və sümük. Atalar sözündən doğan məna bu cürdür: “Doğulandan ölənəcən”. Səsleşmə amili (s, ü təkrarları) paremioloji vahidin emosional təsir gücünü daha da artırır. Balıq balasını da avlar (b, a səsleşməsi); Güllüyün gülü beş günlükdür [2, 104, 467] (g, ü səsleşməsi); Köpek ekmək veren kapıyı tanır (e, k səsleşməsi); Densiv deve kuyruğu deh! demeden sallanır [1, s. 240, 150] (d, e səsleşməsi).

Paremiyalarda səs təkrarlarının fonetik modelləri. Sait-samit səsleşməsinin Azərbaycan və türk dili paremiyalarında müşahidə olunan bəzi fonetik modelləri vardır. Dilarxası saitlərin iştirak etdiyi səsleşmələr bunlardır: aç, ax, as, at, aş, ağ, un, da, ya, qa, qo, qı (Azərbaycan dilində); aş, as, pa, ba, ça, ka, su (türk dilində). Dilönü saitlərin iştirak etdiyi səsleşmələr: iş, əz, gö, ko, tö, ye, nə (Azərbaycan dilində), er, iş, ek, it, di, li, gü (türk dili). Azərbaycan dili paremiyalarında x, ş, t, ç samitləri ilə yanaşı gələn saitlər səsleşmə yaradan sözlərin tərkibində müvafiq olaraq örtüsüz və örtülü hecalarda iştirak edirlər. Ağsaqqal sözünü axıra saxlar (axıra, saxlar; ax fonetik tərkibi); Ağac bar verəndə başını aşağı əyər (başını aşağı; aş fonetik tərkibi); At öldürməyən baytar olmaz (at, baytar; a, t); Sırr açandan el qaçar [2, s. s.18, 19, 75, 576] (aç, qaç). Türkiyə türkcəsinin paremiyalarında eyni mövqedə ş, t, r samitləri müşahidə edilir: Aş taşınca kepçeye paha olmaz (aş, taşınca; aş fonetik tərkibi).

bi); Ata eyer gerek eyere er gerek (eyer, er); İtle yatan bitle kalkar [1, s. 99, 100, 215] (it, bit). Azərbaycan dilində v, d, q, y, k, g, n, t samitləri səsleşmə yaradan cütlüklərdə, ancaq örtülü hecalarda təmsil olunur; Davada halva paylamazlar (dava halva); Həkimə getsən – dava verər, falçıya getsən – dua (dava, dua; u dodaq saiti olduğuna görə v qoşadodaq samitinə yaxınlığı ilə seçilir və verilmiş nümunədə onunla səsleşmə yarada bilər); Ceviz qabığı qarın doyurmaz (qabıq-qarın); Könülsüz köpəyin sürüyə xeyri olmaz (könülsüz, köpək); Uşaq ürəyi şah sözündən hökmlüdür (uşaq, şah; şa fonetik tərkibi. Nümunədə q və h samitləri yaxın məxrəcli olmasa da fonetik səsleşməni tamamlayır); Dəvə nə qanır, nərdivan nədir (nə, nərdivan); Tövbəsi tövləyəcəndir (tövbə, tövlə); Sözün yalanı olmaz, yanlış olar [2, s. 231, 646, 680, 444, 615, 247, 609, 585] (yalan-yanlış). Türkiyə türkcəsində isə həmin mövqedə s, b, k, g, ç, p samitləri çıxış edir: Bir selam bin hatır yapar (bir, bin; bi fonetik tərkibi); Çabalama ile çarık yırtılır (çabalama, çarık); Gürkün cücüğü güzün sayılır (gürcün, güzün); Kazan kazana kara demiş (kazan, kara); Akan su yosun tutmaz (su-yosun). Paça islanmadan balık tutulmaz [1, s. 126, 136, 189, 79, 93, 264] (paça, balık).

Fonetik tərkib növbəti sözdə əksinə sıralanmaqla təkrar edilir. At minə-nini tanıyar (at-ta); Atı qamçı aparmaz, arpa aparar [2, s. 75, 81] (arpa, apar; r, p- p, r). Açı kurt arslana saldırır [1, s. 70] (arslan, saldır; a, s- s, a).

Paremioloji vahidin ikidən artıq üzvü bir-biri ilə zəncirvari səsleşmə əmələ gətirir. Azərbaycan dilinə aid «Qotur qoyundan bir çəngə yun da qənimətdir» [2, s. 218] atalar sözünün ilk iki sözündə samit-sait səsleşməsi (qotur, qoyun; q, o) özünü göstərir. İkinci sözlə növbəti leksik vahidlərdən biri isə fərqli fonetik tərkibdə səsleşmə yaradır (qoyun, yun; u, n səsleşməsi). Türk dilində işlənən «İştah dişin dibindedir» [1, 213] paremiyasında eyni mənzərənin şahidi oluruq. İştah və diş sözlərində fonetik tərkibin bir parçası təkrarlanır (iş). Diş sözündə isə sonra gələn dib sözü ilə növbəti fonetik parçaya görə uzlaşma müşahidə edilir (d, i).

Eyni söz ayrı-ayrı paremiyalarda fərqli-fərqli sözlərlə fonetik tərkibinə görə uyğunluq yarada bilər və paremiya leksikonunun poetexniki elastikliyi nümayiş etdirir. Məsələn:

Bacarana can qurban [2, s. 107];

Bacaran bal yeyər [2, s. 107].

Verilmiş nümunələrin birində bacaran feili sifətinin ca hecası can sözü ilə fonetik səsleşmə yaradır (bacar-can). İkinci nümunədə sözün birinci hecası (ba) başqa bir sözlə (bal) səs uyğunlaşmasında iştirak edir (bacar-bal). Bunu digər

nümunələrdən də görmək mümkündür: Sadağa qada qaytarar [2, s. 559]; Sadağa saraydan çıxmaz [2, s. 559]. Birinci nümunənin ilk sözünün ikinci hecası (da) növbəti leksik vahiddə təkrarlanır (sadağa-qada). İkinci nümunədə isə eyni sözün birinci hecası (sa) digər üzvlə səsləşmədə iştirak edir (sadağa-saray).

Eyni leksik vahid paremiyaların birində assonans (sait səsləşməsi) əmələ gətirir, digərində sait-samit səsləşməsinin ünsürü olur. Məsələn: Çox yeməklə adam ayı olmur (adam-ayı; a səsləşməsi); İşinin xatirinə ayıya dayı deyir (ayı-dayı); Aç ayı oynamaz (aç-ayı); Körpüyü keçinceye kadar ayıya dayı derlər [1, s. 241] (ayı, dayı). Müşahidələr göstərir ki, təkrar fonetik tərkiblərin müxtəlif sözlərdə eyni mövqedə yerləşməsi fonetik səsləşmənin effektivliyini artırır. Hər iki dilə aid paremiyalarda bunlara daha çox təsadüf edilir. Təkrar fonetik tərkiblərə sözlərin əvvəlində rast gəlinir. İş başdan aşıb (aş-aş); Yerin yeddi qatından keçir (ye-ye); Göz gördü, könül sevdi (gö-kö); Bir gəmi bəzənər, bir gəlin bəzənməz (gə-gə); Qılınc qınında paslanmaz (qı-qı); Xırman döymək kişi işidir (iş-iş); Hər kəs öz kömbəsini gözlər [2, s. 374, 410, 459, 203, 633, 656, 131] (kö-gö); Bir selam bin hatır yapar (bi-bi); İşdən artmaz dişdən artar (iş-iş); İnsan yedisində ne isə yetmişdində de odur (yed-yet); Hekimden sorma çekenden sor [1, s. 126, 214, 211, 101] (ek-ek).

Təkrar fonetik tərkiblər əvvəldə və sonda işlənir: Bəxşiş atın dişinə baxmazlar (iş-iş); Elə bil daşdan talaşa qopub [2, s. 308, 118] (aş-aş); Keskin sirke kabına zarar (ke-ke); İşleyen demir pas tutmaz [1, s. 71, 231] (as-az). Müxtəlif mövqeli səsləşmələr nisbətən azlıq təşkil edir. Əlləzinəni əzbər oxuyur [1, s. 331] (əz-əz).

Hər iki dilin paremioloji vahidlərində səsləşmə ünsürlərinin sayı adətən ikidən artıq olmayıb, bir sait və bir samiti əhatə edir. Bununla belə, sait, samit, saitdən ibarət üç ünsürlü səsləşmə faktı da özünü göstərir. Məsələn: Paxılın axırı olmaz (a, x, ı); Ağız yandıran aş qasıq tanıyar (a, ş, ı); Hazır aşın dik qaşığıdır (a, ş, ı); Nə doğrarsan aşına, o da çıxar qaşığına (a, ş, ı); Namərdin plovundan mərdin qaşığı aş [1, s. s.549, 23, 637, 505, 501] (a, ş, ı). Ağustosta gölgə kovan zemheride karnın ovar (o, v, a); Mazlumun ahı indirir şahı (a, h, ı); İşini bilmeyen kasap ne bıçak kor ne masat (a, s, a); Asure yemeye giden kaşığını taşır (a, ş, ı); Pilav yeyen kaşığını yanında taşır [1, s. 77, 251, 213, 99, 267] (a, ş, ı).

Sait-samit səsləşməsi fonetik tərkibin eynilə təkrarına əsaslanmaya da bilir. Saitlərin bir növə mənsubluğu, məxrəc yaxınlığı və sair xüsusiyyətlər burada mühüm amillərdən hesab edilir. Məsələn, saitlərin dodaqlanma əlaməti fonetik tərkibləri bir-birinə yaxınlaşdırır. Aclıq adama oyun öyrədən [2,

s. 93]. Verilmiş nümunədə qalınlıq-incəlik əlamətinə görə qarşılıqlı cütlük təşkil edən (bir-birindən fərqlənən) o, ö saitləri yanaşı samitlə birlikdə fonetik səsləşmə əmələ gətirir: oyun öyrədər (oy-öy).

Paremiyalarda fonetik səsləşmənin təzahür formaları. Azərbaycan və türk dillərinə aid paremiyaların təhlili göstərir ki, bədii təfəkkür məhsullarından olan atalar sözlərində fonetik səsləşmənin bədii üslub göstəricisi kimi formalaşmış sabitləşməsi birdən-birə baş verməmişdir. Sait və samit sıralanmalarının yaratdığı səsləşmələr paremiyanın təşkilinə xidmət edən adi quruluş ünsüründən poetik-texnoloji detal funksiyasını yerinə yetirənə qədər müəyyən inkişaf yolu keçmişdir. Odur ki, fonetik səsləşmənin daha sadə formalarından daha mürəkkəb şəkillərinə qədər bütün mümkün təzahür formalarını nəzərdən keçirməklə üç mərhələni fərqləndirmək mümkündür. Birinci mərhələdə səsləşmə faktı ayrıca götürülmüş danışmaq səslərindən yalnız birini – sait, yaxud samiti əhatə edir. Bu zaman fonetik səsləşmə formal baxımdan iki şəkildə – sait səsləşmələri və samit səsləşmələri formasında özünü göstərir. Səslər və onların sıralanma ardıcılığı paremik vahidlərdə tək-cə söz və cümlənin yaranmasına xidmət edən dil materialı olaraq qalmır, müxtəlif səviyyələrdə ahəngdarlıq, ritmiklik yaradan quruluş elementi olur. Azərbaycan dilində: sait səsləşməsi – Ağ ayrıntı itə tökərlər...; Az aşın duzu deyil (a-a); Çulunu sudan çıxardır [2, s. 16, 40] (u-u). Samit səsləşməsi – Qız üz qızardar (z-z); Kişi bilmədiyini ayağı altına yığsa başı ərşə dəyər (ş-ş); Qarın qardaşdan irəlidir (q-q); Qəlp eşşək qayanın qırağı ilə gedər [2, s. 200, 437, 185] (q-q); Qisas qiyamətə qalmaz və s. Türk dilində: Ağlıda oğlak doğsa ovada otu biter (o-o); Komşu boncuğunu çalan gece takınır (o, o-u, u); Lafla peynir gemisi yürümez (e, e- i, i); Padişah yasağı üç gün sürer [1, s. 75, 237, 248, 264] (ü-ü). Samit səsləşməsi – Kılıç kınını kesmez (k-k); Kanatsız kuş uçmaz (k-k); Başak büyüdükce boynunu eyer (b-b); Eşək çamura çökerse sahibinden qayretlisi olmaz (ç-ç); Kaçan balıq büyük olur (b-b); Kardeşim olsun da kanlım olsun (k-k); Her yigidin bir yoğurt yiyisi vardır (y-y); Papazlar her gün pilav yemez [1, s. 232, 220, 114, 176, 218, 221, 202, 264] (p-p). və s.

Bu cür səsləşmələrin hər hansı birində eyni saitli, yaxud samitli sözün başqası ilə əvəz olunması fonetik səsləşmənin yaranmaması, ritmliyin pozulması ilə nəticələnir. Məsələn:

Tazının total olduğu dovşanın qulağına yetişib [2, s. 593] – Tazının axsaq olduğu dovşanın qulağına yetişib;

Həccə gedən gəldi, saca gedən gəlmədi [2, s. 665] – Həccə gedən gəldi, suya gedən gəlmədi;

Tanrısına tƏpik atır – Tanrısına şıllaq atır və s.

At ölür, itlere bayram olur [1, s. 103] – At ölür, kaplanlara bayram olur;

Can bostanda bitmez [1, s. 134] – Can bostanda yetişmez;

Aça dokuz yorğan örtmüşlər [1, s. 50] – Aça iki yorğan örtmüşlər və s.

Bu mərhələdə paremiyadaxili fonetik səsləşmələr hazır bədii-üslubi kontekstdə köməkçi vasitə rolunu da oynayır. Sait və samit səsləşmələrinin iştirakı ilə paremiyaların bədii üslubilik keyfiyyəti dolğunlaşır, hazır üslubi məqamların təsirliyi artır. Mal mənimdir, belə yeyirəm, ərirtmirəm, kərə yeyirəm [2, s. 477] nümunəsində leksik təkrarlardan əvvəl gələn sait təkrarları (belə-kərə) fonetik səsləşmə yaratmaqla onların emosional təsirliyini artırır. Türk dilinə aid «Aşını, eşini, işini bil» [1, s. 98] nümunəsində isə sadalanan sözləri müşayiət edən samit və sait təkrarları (ş-ş, i-i) belə bir vəzifə yerinə yetirir. Sintaktik quruluşun tam, yaxud yarımçıq təkrarına əsaslanan cümlə vahidlərində iştirak etməklə səsləşmə yaradan sözlərin hər biri təkrar konstruksiyaların birində yerləşərək tərəflərin formal-qrammatik bağlarını möhkəmləndirir. Qolun var, zorun var (qolun-zorun); Vaxtı boş olanın sözü çox olar (boş-çox); Xana nökr olanın bərkü haça olar [2, s. 211, 164, 627] (xana-haça); Ağır ol, batman gel [1, s. 75] (ol-gel). Təkrarlar tabesiz mürəkkəb cümlə komponentlərində bir-biri ilə forma-məzmun asılılığına malik qarşılıqlı cütlüklər əmələ gətirir: Mal gedər bir yerə, güman gedər min yerə (bir-min); Ölürsə yer bəyənsin, qalırsa, el bəyənsin (yer-el); Ölüsü bir gün, şivəni min gün [2, s. 477, 543] (bir-min); Arık at yol almaz, arık it av almaz (at-it); Ağlama ölü için, ağla diri için [1, s. 95, 76] (ölü-diri).

Müxtəlif mənalı, eyni fonetik tərkibli sözlərdə sait, samit səsləşmələri üçün güclü baza olduğundan onların fonetik səsləşmə imkanlarından istifadə olunur və bu, paremioloji vahidin bədii-üslubi dəyərlərini artırır. Məsələn: Bəxti yar olanın yar sarar yarasını [2, s. 117] (yar-yara). Səsləşmə yaradan sait, yaxud samitlər müxtəlif leksik-üslubi fiqurların tərkib hissəsi olmaqla bədilik məqamını fonetik-üslubi boya ilə zənginləşdirir. Toy gününü qoyub vay gününü oynayır [2, s. 605] nümunəsində toy-vay (y səsləşməsi) antonimlərini bu sıradan hesab etmək olar. Eyni hal türk dilinə aid «Egri otur doğru söyle» [1, s. 165] atalar sözündə də müşahidə olunur (egri-doğru; r səsləşməsi).

Səsləşmə ünsürlərinin (sait və ya samit) sayı birdən artıq olur və paremioloji vahidə əlavə bədii-üslubi güc qazandırır: Tanrı böyük, altı gen [2, s. 595] (tanrı, altı; a+ı-a+ı); Borçtan korkan kapısını böyük açmaz [1, s. 129] (borçtan korkan; o+a-o+a).

Fonetik səsləşmənin bir qədər təkmilləşmiş ikinci mərhələsi hər iki da-

nışıq səsini birlikdə əhatə edir. Fonetik tərkibdə xüsusi yer tutan sait-samit birləşmələri mətnin təşkilində əhəmiyyətli rol oynayır. Xüsusi seçilmiş sözlər paremioloji vahidin məzmun və forma xüsusiyyətlərinə uyğun biçimlənir və öz növbəsində obrazlı-emosional deyim tərzı yaranır, yaxud güclü şəkildə təzahür edir. Azərbaycan dilində: Dəliyə dəyənək verməzlər (d, ə səsleşməsi); Qazan qarası gedər, üz qarası yox; Qalan işə qar yağar (q, a səsleşməsi); İti itmiş çobana dönüb (i, t səsleşməsi); Zor oyunu pozur (z, o səsleşməsi); Zurnaçı zorunu püfünə verər [2, s. 257, 171, 175, 371, 347] (z, r samitləri ilə dodaqlanan saitlərin səsleşməsi). Türk dilində: Ağustosta beyni kaynayanın zemheride kazanı kaynar; Karpuz kabuğunu görmədən denize girme (k, a səsleşməsi); Dağdakı kekliyin bini bir paraya (b, i səsleşməsi); Balı parmağı uzun yemez, kismetlisi yer [1, s. 77, 223, 145, 113] (a saiti və qoşadodaq samitlərin səsleşməsi).

Fonetik səsleşmənin III mərhələsində səsleşmə yaradan üsullar daha mükəmməl şəkıl alır:

a) müxtəlif sözlərdə heca səsleşmələri özünü göstərir: Emanet hayvanın kuşkunu yokuşa kopar [1, s. 170] (kuş-kun, yo-kuş); Yeddisində «Gülüstən»ı oxuyan yetmişində başa düşər 2, s. 406] (yed-di, yet-miş);

b) təkhəcalı köklər digər sözlərin fonetik tərkibi ilə mümkün səsleşmələr yaradır: Adamın təknədə də çörəyi tək olmasın (təknə-tək); Zər qədrini zərgər bilər (zər-zərgər); Qaz vur, qazan doldur, sərcədən nə olacaq (qaz-qazan); Qarğa qar-qar qarıldar [2, s. 37, 344, 171, 182] (qarğa-qar); Bakan göze bag olmaz (bakan-bag); Bekar gözü kor gözü (bekar-kor); Cubuk kırılır çıt der, kütük kırılır küt der [1, s. 131, 116, 143] (çubuk-çıt, kütük-küt);

Eyni köklü sözlərdən istifadə edilir: Ak akçe kara gün içindir [1, s. 78] (ak, akçe); Yaş yaşadıqca ağıl başa gələr [2, s. 404] (yaş-yaşa).

c) atalar sözlərində sait, samit səsleşmələri ilə qafiyələnmənin yanaşı mövcudluğu isə xalq yaradıcılığı məhsullarının yeni poetik ifadə formalarına uyğunlaşdığı daha sonrakı mərhələdir. Nümunələr: Ver abbasını, ye halvasını (e səsleşməsi; abbası, halvası); Dəyənək dəlinin, süpürgə gəlinin [2, s. 164, 255] (d, ə səsleşməsi, dəli, gəlin); Bir tepe yıkılır, bir dere dolur (e səsleşməsi; yıkılır, dolur); Görülsüz namaz, göge ağmaz (g, ö səsleşməsi; namaz, ağmaz); Karı malı kapı mandalı [1, s. 127, 176, 223] (k, a, ı səsleşmələri; mal, mandal).

Nəticə. Azərbaycan və türk dillərinə aid paremioloji vahidlərin müqayisəli şəkildə araşdırılması göstərir ki, onlara məxsus fonetik-üslubi xüsusiyyətlərin oxşarlığı sait səsleşmələri və assonansdan istifadə olunmasında da özünü büruzə verir. Hər iki dilin paremioloji vahidlərində bu cür fonetik səs-

ləşmələr müxtəlif üslubi keyfiyyətlərlə xarakterizə olunur. Sait səslərin təkrarı paremioloji mətnlərdə müxtəlif çalarlar əmələ gətirir, ritmiklik yaradır, onun ekspressiv, emosional təsirliyini artırır, hikmətamiz məzmunu daha yaddaqalan edir. Azərbaycan və türk dillərinin paremioloji materialında təkrarlanan sait və samitlərin yanaşı mövqeyi bir-birinin üslubi keyfiyyətinin gücləndirilməsinə xidmət edir. Məsafəli assonans türk dilinin atalar sözlərində tam olmayan sintaqmlarda, Azərbaycan dilinin paremioloji vahidlərində təkrarlanan sintaktik konstruksiyalarda özünü göstərir. Eyni fonetik tərkibin atalar sözlərində əksinə sıra ilə təkrarı, zəncirvari səsləşmələr fonetik-üslubi keyfiyyət kimi diqqəti cəlb edir. Assonans da Azərbaycan və türk dillərinin paremioloji vahidlərində mühüm yer tutan üslubi fiqurlardandır. O alliterasiya ilə birlikdə həm qədim türk şeirinin özünəməxsus qafiyələnmə üsulu, həm də Azərbaycan və türk atalar sözlərinin ayrılmaz quruluş elementi kimi özünü göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aksoy Ö.A. Atasözleri, deyimler sözlüğü. - Ankara, 1993
2. Atalar sözləri. - Bakı: Yazıçı, 1986
3. Hacıyeva N. Azərbaycan dilinin fonetik üslubiyyatı/Filologiya üzrə elmlər doktorluğu dissertasiyasının avtoreferatı. - Bakı, 2018, - s.18-19; -56 s.
4. Həsənova K.İ. Layla və oxşamaların dili / Filologiya üzrə fəlsəfə doktorluğu dissertasiyasının avtoreferatı. - Bakı. 2022, - s. 23; -160 s.
5. Салманова, К.И. Языковые и стилистические особенности ассонанса и аллитерации в колыбельных и охшама в азербайджанском языке // – Россия. Тюменская область. Бюллетень науки и практики, –2018. № 6. – с. 439-447

ГЛАСНЫЕ И АССОНАНС В ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО И ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКОВ

Лейла З. МАМЕДЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

Между фонетико-стилистическими характеристиками паремических единиц в азербайджанском и турецком языках имеются сходства. Одинаковые начальные согласные слов в предложении называются аллитерацией, а одинаковые гласные — ассонансом. Обе стилистические фигуры являются одной из основных особенностей древнетюркской поэзии. В паремиологических единицах обоих языков наблюдаются также аллитерация и ассонанс, которые служат для выражения художественной экспрессии. В отличие от аллитерации, ассонанс в паремиях не так уж многочислен. Ассонанс делает лексические единицы более заметными. Обе стилистические фигуры обычно дополняют друг друга, усиливая фонетико-стилистические характеристики друг друга. Ассонанс может быть параллельным или дистантным в зависимости от его

положения в предложении.

Паремии — слова, образованные путем повторения согласных и гласных вместе, — отличаются благозвучием, образно-эмоциональностью и действенностью. Такие пословицы образно, ясно и конкретно выражают глубокий, мудрый смысл.

Поскольку стилистические особенности повторов гласных и согласных в паремических единицах родственных тюркских языков не подвергались систематическому и широкому исследованию в азербайджанском языкознании, их изучение имеет особое значение.

Ключевые слова: паремия, ассонанс, аллитерация, гласный, согласный, повторы

VOWELS AND ASSONANCE IN PAREMIOLOGY UNITS OF THE AZERBAIJAN AND TURKISH LANGUAGES

Leyla Z.MAMMADZADA

SUMMARY

There is a similarity between the phonetic-stylistic features of paremic units in the Azerbaijani and Turkish languages. The same initial consonants of words within a sentence are called alliteration, and the same vowels are called assonance. Both stylistic figures are one of the main features of ancient Turkic poetry. Alliteration and assonance are also observed in the paremic units of both languages, which serve to express artistic expression. Unlike alliteration, assonance is not numerous in paremics. Assonance makes lexical units more prominent. Both stylistic figures usually complement each other, strengthening the phonetic-stylistic features of each other. Assonance is adjacent and distant depending on its position in the sentence.

Paremmas, which are words formed by the repetition of consonants and vowels together, are distinguished by their harmony, figurative-emotional quality, and effectiveness. Such proverbs express deep, wise meanings in a figurative, clear, and concrete way.

Since the stylistic features of vowel and consonant repetitions in paremic units belonging to related Turkic languages have not been systematically and extensively investigated in Azerbaijani linguistics, their study is of particular importance.

Keywords: paremia, assonance, alliteration, vowel, consonant, repetition

TARİX

**ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ СТАТИСТИКА О ГОРОДСКОМ
НАСЕЛЕНИИ СЕВЕРНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА
ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА****Эльмира Б.МУРАДАЛИЕВА***

Во второй половине XIX века в условиях общего подъема в Российской империи, а также в связи со стремлением передовых русских статистиков создать строго научную систему учета населения была проведена реорганизация статистических органов России. На смену ревизиям, регистрировавшим так называемое «приписное» население (приписанное к местности взимания подушной подати), пришли административно-полицейские исчисления населения, которые, по оценке исследователей, являлись более совершенным видом подсчета и фиксировали все наличное число жителей, проживающих по определенной территории в момент проведения исчисления. Разновидностью ревизского учета населения в Закавказье являлись камеральные описания [1, с.91]. Этот способ исчисления податных жителей «российских владений за Кавказом» стал проводиться с 1803 г. С завершением же политического завоевания Южного Кавказа высочайше утвержденным «Положением» Комитета министров от 14 мая 1829 г. было постановлено «приводить в известность через каждые 10 лет как численность и состав туземного населения Кавказа, так и принадлежность этому населению земли и другого имущества». Общие камеральные описания Южного Кавказа были произведены в 1803-1805, 1816-1817, 1830-1832, 1840-1842, 1859-1863, 1873 годы. В промежутке между общими переписями проводились переписи отдельных областей и провинций. Все эти переписи носили фискальный характер. И только однодневные переписи были именно на учет населения.

Ключевые слова: ревизский учет населения, административно-полицейское исчисление населения, камеральные описания, однодневные переписи, Южный Кавказ, Российская империя, городское население

<https://doi.org/10.30546/458901.2025.02.010>

Введение. Подобно ревизскому учету, камеральные описания служили основанием для взимания подымной подати и земского сбора.

В 1873 г. было предпринято последнее камеральное описание, из которого был изъят город Шемаха, жители которого состояли на льготе до 1879 г. по случаю разорения, понесенного ими от землетрясения 1869 г. По истечении этой льготы жители города были обложены по новому

* Bakı Dövlət Universitetinin professoru, tarix elmləri doktoru, melmira50@hotmail.com,
ORCID ID 0009-0001-2131-475X

камеральному описанию, проведенному в 1879 г.

В последующем, для обеспечения правильности отбывания местным населением Закавказского края воинской повинности высочайше утвержденным 24 февраля 1886 г. мнением Государственному Совету было постановлено произвести вновь перепись этому населению: приступить к составлению посемейных списков мещанского, крестьянского и инородческого населения всего Закавказья и тех частей Северного Кавказа, на которые не распространялось до того времени действие Устава о воинской повинности 1874 г. в полном объеме. Закон 24 февраля 1886 г. о порядке составления посемейных списков был распространен на все население, не исключая высших сословий – дворянства и духовенства, т. е. списки составлялись как податному, так и неподатному населению, «за исключением лишь русского происхождения лиц неподатных состояний (как уже приписанный к своим участкам в других местах)» [2, с.4].

Составление списков поручалось полицейским чинам и другим лицам, принадлежащим к местному управлению, по указанию Главного начальствующего по Кавказе. Однако опыт счетных учреждений всех государств показал, что самый верный и лучший способ для подсчета населения – это всеобщая однодневная перепись, не связывавшаяся ни с какими мерами обложения, или установления новых повинностей, а имевших «целью привести в известность его численность, состав и местное распределение» [3, с.31]. Отмечая преимущества однодневной переписи, в статье дореволюционного статистика Ю.Э.Янсона подчеркивалось, что статистическое наблюдение должно при переписи уловить, так сказать, движущееся явление живого организма, в котором совершается непрерывно и постоянно передвижение малейших единиц, индивидов, непрерывно меняющееся в своем территориальном распределении, составе и т. д., – уловить это движущееся явление в состоянии покоя. Для этого наблюдение должно быть мгновенно: оно, как фотографический аппарат, должно отпечатать облик населения с возможной полнотой и верностью в самый короткий промежуток времени. Отсюда – требование однодневной переписи и исчисления наличного населения.

Несмотря на то, что еще с середины прошлого столетия сознавалась важность и необходимость всеобщей переписи, тем не менее, прошли десятилетия, прежде чем правительство нашло возможным приступить к столь назревшему вопросу. Объяснение затяжки всеобщей переписи во времени дано в одной из корреспонденции о первой всеобщей переписи населения Российской империи. В ней, в частности, отмечается, что работы по переписи требуют больших расходов, множества подготовленных к этим работам лиц. Кроме этого, затруднительность произ-

водства работ при огромных расстояниях империи, война 1877-1878 гг., на которую потребовалась затрата огромных средств, побуждали откладывать ее до более благоприятного времени. Между тем, время шло. Россия с каждым годом расширяла сеть железных дорог, сношения становились легче, средства казны усиливались, опыты местных переписей, например, в городах [4, с.5] показали, что они с успехом могут проводиться по всей стране.

Первая всеобщая демографическая перепись в Российской империи была проведена в 1897 г. и приурочена к одному дню – 28 января для всего государства, кроме Финляндии.

Рассмотрим, как практически велась работа статистических комитетов по определению демографического состава населения городов Северного Азербайджана, мы имеем в виду публикации демографической статистики. Особое значение среди этих источников имеют «Списки населенных мест», которые позволяют изучать размещение населения не в общих чертах, а конкретно, по населенным пунктам. Это было серийное издание. За период с 1861 по 1885 г. Центральный статистический комитет МВД опубликовал «Списки населенных мест» по 42 губерниям страны. По Кавказу «Списки» были составлены по всем губерниям и областям по программе ЦСК, но напечатаны были только по Бакинской губернии [5], Главным истопником при составлении «Списка» послужило камеральное описание Бакинской губернии с 1859 по 1864 гг. и карты, изданные Военно-топографическим Отделом Кавказского военного округа. Выпуск открывается обширным предисловием, где описывается географическое положение губернии, полезные ископаемые, торговля и судоходство, дан исторический очерк губернии, статистический обзор населения". Принципиально новый, по сравнению с ревизским учетом, была фиксация в «Списках» «наличного числа жителей обоого пола» по показаниям уездных начальников. Только по деревням и кочевьям указывалось приписное население.

«Списки населенных мест» расположены в виде таблиц и имеют следующие графы: наименование населенного пункта, топографическое положение, расстояние в верстах (от С.Петербурга и Тифлиса), число домов, число жителей по полу, достопримечательные места населенного пункта, в том числе количество фабрик и заводов, караван-сараяв. В конце выпуска приложены итоговые таблицы распределения населенных мест по наименованию, числу считающихся в них жителей, по народностям.

В 1880 г. Кавказский статистический комитет подвел итоги камерального описания 1873 г. Были составлены статистические таблицы со сведениями о населении края по народностям, вероисповеданию, возрастам [6]. Давая общую оценку данным камерального описания 1873 г.,

надо отметить, что его показания занижены. Как и в предыдущих камеральных описаниях, основное внимание уделялось традиционно исчислению дымов. Но даже в этих исчислениях встречаются погрешности, например, под одним номером показаны по два дыма и, наоборот, одни и те же дымы показаны по несколько раз под разными номерами. В списке духовных лиц (приходских мулл) в семействах мулл значились и их братья, как освобожденные от податей. Между тем, на основании положения об управлении Закавказским мусульманским духовенством, от платежа податей и повинностей освобождались приходские муллы только с их детьми, поэтому их братья должны были записаны по камеральному описанию в податное сословие. В представлении управляющего МФ в комитет министров отмечалось, что 56 тыс. дымов по Кавказскому краю были пропущены при составлении переписи 1873 г. [7, с.264].

Несколько более полным источником для демографической характеристики населения служат посемейные списки, которые по сравнению с данными камеральных описаний были составлены по более совершенной методике. Закавказский статистический комитет на одном из своих заседаний (5 октября 1890 г.) выяснил, что издание сводов из посемейных списков по установленной комитетом программе в виду обширности материала, сложных работ потребует несколько лет постепенного печатания обработанного материала. Между тем, для административно-практических целей необходим был лишь ряд сведений из посемейных списков, и поэтому по сравнению с намеченной программой издание свода оказалось урезанным. Все данные сведены в 6 таблиц, которые содержат распределение населения по городам и уездам губерний с показанием числа дымов и душ обоего пола, принадлежности к народностям, вероисповеданиям, сословиям. В конце издания дан свод населению по городам и уездам, а также по всему Закавказью. Следует отметить, что и в посемейные списки вносилось не наличное, а приписное население, в результате чего часть жителей живущих в городах, но приписанных в селах, была учтена не по городам, а по месту приписки. Это привело к занижению численности городского населения. Например, в Баку по посемейным спискам оказалось около 45 тыс. человек. Однако эта ошибка скоро была исправлена. По данным текущего административно-полицейского учета численность жителей Баку была определена в 86.611 человек, которая и вошла в издание свода посемейных списков [8, с.21].

Впервые более точные цифры численности населения всей Российской империи дала однодневная научно-организованная перепись 1897 г. Пожалуй, это одни из самых используемых в исследовательской практике демографических источников для определения численности населения, его размещения, профессионального и социального состава,

соотношения городского и сельского населения как в пределах губерний, так и на территории всего края.

Собранные переписью сведения не подлежали разработке и опубликованию на местах. Вся эта работа была возложена на ЦСК МВД. Материалы по губерниям Азербайджана были обработаны и опубликованы в 25 таблицах: наличное и постоянное население, распределение его по полу, возрасту, грамотности, по сословиям, по группам занятий, месту рождения, народностям на основании родного языка и т. д. [9].

В состав населения городов были включены и жители пригородов. Так, к городам Бакинской губернии были присоединены пригородные слободы и селения: к городу Баку – Русская слобода (175 жителей), Молоканская (483 жит.), Черный город (7.505 жит.), Белый город (5.543 жит.), Баилов мыс (3.217 жит.), пригород Чемберкенд (675 жит.), Кани-Тейе [10] (64 жит.); к городу Куба – Еврейская слобода (6.624 жит.); к городу Шемаха – отселок Хинислы (82 жит.), пригород Таза-Шахар (85 жит.). Кроме того, к городскому населению были причислены и жители местечек Сальяны и Геокчай, в которых находились уездные управления Джеватского и Геокчайского уездов [11, с.181-186]. В общей сложности по данным переписи городское население Бакинской губернии составляло 20,4% всего населения губернии [12].

К городам Елисаветпольской губернии были причислены следующие пригороды: к городу Елисаветполь – предместье Норашен (753 жит.), Вокзальный поселок (544 жит.), предместье Багманляр (4.707 жит.); к Нухе – предместье Нуха-Кишлаг (3.367 жит.). К городскому населению губернии, помимо официально признанных городов Елисаветполь, Нуха и Шуша, причислялись и жители местечек и урочищ: Казаха (1.769 жит.), Герусы (1.450 жит.), Тертер (752 жит.), Агдаша (528 жит.), Джебраила (520 жит.). По данным переписи городское население Елисаветпольской губернии составляло 10,16% всего населения губернии.

Текущие статистико-демографические сведения о населении Азербайджана включались в приложения к ежегодным «Отчетам» губернаторов, а также публиковались в «Кавказском календаре».

Таким образом, демографическая статистика периода капитализма характеризовалась качественным разнообразием источников.

Данные таблицы 5 наглядно фиксируют численность, а также темпы роста городского населения по губерниям и Азербайджану в целом. В Бакинской губернии тенденция роста населения была присуща всем городам, за исключением Шемахи, но отдельные города в значительной степени различались по темпу роста населения. Высокий прирост населения наблюдался в Баку, особенно за период с 1873 по 1886 гг., составив 71.506 человек, или 473,39%, хотя в последующий период темп прироста населения несколько замедлился, составив всего 25.293 человека,

пли 29,20%. Столь высокие показатели роста населения Баку определялись не столько уровнем естественного прироста населения, а сколько создаваемой капитализмом подвижностью населения.

За рассматриваемый период лишь в одном городе губернии – Шемахе наблюдалось последовательное уменьшение населения. Это объяснялось последствиями землетрясений 1859 и 1869 годов. Как отмечалось в документах того времени, много людей погибло от землетрясения, другие разъехались в разные места Закавказского края ввиду того, что не могли найти занятий для пропитания и место жительства [13, л.14 об.]. В остальных городах прирост населения был незначительным, составив 2-4 тыс. человек. Преимущественно это был естественный прирост, т. к. в малых городах ввиду слабого развития в них промышленности, возможности занятости населения были ограничены и скорее наблюдался отток населения этих городов в поисках работы в промышленно развитые города.

Данные таблицы 5 легли в основу и при определении удельного веса городского населения в общей численности населения (табл. 6). По Бакинской губернии в 1859 г. городское население составляло 61.819 человек или 13,2% общего населения губернии, в 1873 г. – 66.463 или 12,3%, в 1886 г. – 139.652 или 19,6%, в 1897 г. – 169.995 или 20,6%.

Иная картина наблюдалась в динамике численности городского населения Елизаветпольской губернии. Из трех городов губернии только в Елизаветполе наблюдалось это увеличение. Так, с 1873 по 1897 гг. население увеличилось на 15,120 человек. Росту населения города в известной степени способствовало превращение его в 1868 г. в административный центр вновь созданной Елизаветпольской губернии, а также проведение ЗЖД и сооружение железнодорожных станций и депо недалеко от города. В Нухе и Шуше же наблюдались отдельные периоды спада и временного уменьшения населения с 1886 по 1897 гг. соответственно на 1.160 и 925 человек, что было связано со стихийными бедствиями и болезнями. В целом, уменьшение населения было характерно для всей губернии, хотя естественный прирост населения здесь был выше, чем в Бакинской губернии. Так, в 1895 г. Естественный прирост населения в Елизаветпольской губернии составил 24.108 человек, тогда как в Бакинской губернии – 18.220 человек [14, с.64]. Если в целом в Елизаветпольской губернии наблюдалось абсолютное увеличение численности городского населения, то в относительном выражении оно имело в определенной степени тенденцию к снижению: в 1873 г. городское население составляло 63.974 человека или 10,8% всего населения губернии, в 1886 г. – 72.994 или 10,01%, в 1897 г. – 89.259 или 10,2%.

Таблица 5.

**Динамика численности городского населения Азербайджана
во II половине XIX века**

	Города	По данным «Списка населенных мест» 1859	По камераль- ному описа- нию 1873	По данным посемейных списков 1886	По данным переписи 1897	Увеличение численности населения, в %			
						с 1859 по 1873 г.	с 1873 по 1886 г.	с 1886 по 1897 г.	с 1873 по 1897 г.
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
БАКИНСКАЯ	Баку	12191	15105	86611	111904	23,90	473,39	29,20	640,84
	Шемаха	25087	25087	22139	20007	не было	-11,75	-9,63	-20,25
	Куба	10634	11324	13917	15363	6,49	22,90	10,39	35,67
	Ленкорань	3739	4779	4222	8733	27,81	-11,66	106,85	82,74
	Сальяны м.	10168	10168	12121	11787	не было	19,21	-2,76	15,92
	Геокачай м.	—	—	642	2201	—	—	242,83	—
	Всего в городах	61819	66463	139652	169995	7,51	110,12	21,73	155,77
ЕЛИСАВЕТПОЛЬСКАЯ	в губернии	468277	540773	712703	826716	15,48	31,79	15,99	52,88
	Елисаветполь	—	18505	20294	33625	—	9,67	65,69	81,71
	Нуха	—	20917	25894	24734	—	23,79	-4,48	18,25
	Шуша	—	24552	26806	25881	—	9,18	-3,45	5,41
	Уездные центры, не имеющие статуса города	—	—	—	5019	—	—	—	—
	Всего в городах	—	63974	72994	89259	—	14,10	22,28	39,52
	в губернии	—	593784	728943	878415	—	22,76	20,51	47,94

Продолжение таблицы 5

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
ЗАК. ОКРУГ	Закаталы	–	1079	1231	3009	–	14,09	144,44	178,87
	Закатальский округ	–	68839	74449	84224	–	8,15	13,13	22,35
	Нахичевань	–	6877	6939	8790	–	0,90	26,68	27,82
НАХИЧ. УЕЗД	Ордубад	–	3489	4199	4611	–	20,35	9,81	32,16
	Всего в городах	–	10366	11138	13401	–	7,07	20,32	29,27
	в уезде	–	69124	84020	100771	–	21,55	19,94	45,78
Итого: в городах		–	141882	225015	275664*	–	58,59	22,51	94,29
по Азербайджану		–	1272520	1600115	1890126	–	25,74	18,12	48,53

* В последующих наших подсчетах при составлении таблиц из численности городского населения исключены уездные центры, не имеющие статуса города.

Источники: Списки населенных мест... LXV. Бакинская губерния, с. 1, 2, 78; Сборник сведений о Кавказе, т. 7, с. 42, 43, 48-55; Свод статистических данных о населении Закавказского края..., без пагинаций; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., вып. 61, с. 1; вып. 63, с. 2; вып. 69, с. 2; вып. 71, с. 2.

Таблица 6.

Удельный вес городского населения в общей численности населения Азербайджана

Годы	Численность населения					% городского населения ко всему населению		
	всего		в т. ч. городского			Бакинская губерния	Елисавет-польская губерния	по Азербайджану
	Бакинская губерния	Елисавет-польская губерния	по Азербайджану	Бакинская губерния	Елисавет-польская губерния			
1873	540773	593784	1272520	66463	63974	141882	12,29	10,77
1886	712703	728943	1600115	139652	72994	225015	19,59	10,01
1897	826716	878415	1890126	169995	89259	275664	20,56	10,16
								14,58

По Азербайджану городское население с 1873 по 1897 гг. увеличилось на 133.782 человека или на 94,3%. Если в рассматриваемые годы общая численность населения Азербайджана увеличилась в 1,5 раза (с 1.272.520 до 1.890.126 человек), то городское население увеличилось в 2 раза (с 141.882 до 275.664), т. е. рост городского населения превышал темпы роста всего населения Азербайджана. К 1897 г. городское население Азербайджана составляло 14,6% общего населения, тогда как в Европейской России этот показатель составлял 12,9%, а в соседней Грузии – 15,3% [15, с.95].

Заключение. Таким образом, в XIX веке способами учета населения в Южном Кавказе являюсь: 1) камеральные описания, 2) посемейные списки 1886 года, 3) однодневная демографическая перепись 1897 года. В начале XX века были проведены две однодневные переписи Баку в 1903 и 1913 годы. Идея переписи исходила от приглашенного Бакинской городской управой из Англии инженера В. Линдея для строительства водопровода Баку-Шоллар.

Во второй половине XIX в. города различались по темпам роста населения. В тесной связи с численностью населения находился экономический потенциал городов. Помимо естественного прироста, основной движущей силой роста городского населения было капиталистическое промышленное производство, увеличивавшее спрос на рабочую силу. Последнее в свою очередь предполагало изменения в ее географическом распределении.

ЛИТЕРАТУРА

1. По-видимому, этимология слова «камеральное описание» восходит к Камер-коллегии, созданной еще в 1721 г. и ведавшей всеми доходами государства (см.: Н.П.Ерошкин. История государственных учреждений дореволюционной России. – М.: 1968, 251с.).
2. Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г. – Тифлис. 1893, 475 с.
3. Из мнения Государственного Совета по проекту производства первой Всеобщей переписи населения Российской империи. //Кавказский календарь на 1896 г. – Тифлис: 1895, отд. IV, с. 31.
4. В Закавказском крае во второй половине XIX в. были проведены однодневные переписи населения городов: Тифлиса (25 марта 1876 г.), Кутаиси (10 апреля 1885 г.), Батуми (1890 г.). В крупнейшем в Закавказье центре капиталистической индустрии – Баку идея необходимости переписи возникла лишь в начале XX в. Причем, эта идея исходила от приглашенного городской управой из Англии инженера В.Линдея для строительства водопровода Баку – Шоллар. Были проведены две однодневные городские переписи – в 1903 и 1913 гг. (см. об этом: Алиев С.С.

- Методы исследования данных массовых источников по истории Азербайджана (конец XIX – начало XX в.). //Развитие капиталистических отношений в Азербайджане в конце XIX – начале XX в. – Б.: 1981).
5. Списки населенных мест Российской империи по Кавказскому краю, составленные и издаваемые Кавказским статистическим комитетом при Главном управлении наместника Кавказского. – Тифлис: 1870. LXV. Бакинская губерния.
 6. Сборник сведений о Кавказе, т. 7. Под ред. Н.Зейдлица. – Тифлис: 1880.- 570 с.
 7. ГИА АР, ф. 43, оп. 2, д. 1023.
 8. Кавказский календарь на 1891 г. – Тифлис, 1890. отд. I – 513 с.
 9. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. LXI. Бакинская губерния. Б/м, 1905; то же. LXIII. Елисаветпольская губерния. Б/м, 1904.
 10. Должно быть, Канлы-Тепе.
 11. Еще в 80-е годы XIX в. жители местечка Сальяны возбудили ходатайство о возведении их селения на степень города, принимая во внимание то, что по положению своему среди поселений, по богатству рыбных, соляных и др. промыслов и по удобству путей сообщения Сальяны имеют значение торгово-промышленного центра. И по административным соображениям Сальяны давно уже были признаны важным для Джеватского уезда пунктом, в связи с чем в 1882 г. в Сальяны было перенесено уездное управление. Жители местечка Геокчай также неоднократно поднимали перед губернской администрацией ходатайства о возведении Геокчая на степень города ввиду значительного количества населения и развития в нем торгово-промышленной деятельности. Учитывая городской характер местечка, к нему с 1887 г. был применен порядок Управления городским хозяйством. Однако, оба местечка – и Сальяны, и Геокчай – официально не были признаны городами (см.: НАИИ АР, д. 2267 (1 а.)
 12. Первая всеобщая перепись... Бакинская губерния, с. IV. Процент неверно выведен, должно быть 20,56%.
 13. ГИА АР, ф. 43, оп. 1. д. 117.
 14. Мурадалиева Э.Б. Города Северного Азербайджана во второй половине XIX века. – Баку: Изд-во Бакинского Университета, - 1991, -172 с.
 15. А.Г.Рашин. Население России за 100 лет. – М.: 1956, - 350 с.

XIX YÜZİLLİYİN İKİNCİ YARISINDA ŞİMALİ AZƏRBAYCANIN ŞƏHƏR ƏHALİSİ HAQQINDA DEMOQRAFİK STATİSTİKA

Elmira B. MURADƏLİYEVƏ

XÜLASƏ

XIX əsrin ikinci yarısında Rusiya imperiyasında ümumi yüksəliş şəraitində, eləcə də qabaqcıl rus statistiklərinin əhalinin qeydiyyatının ciddi elmi sistemi yaratmaq istəyi ilə əlaqədar olaraq Rusiyanın statistika orqanlarının yenidən təşkili həyata keçirildi. “Təyin edilmiş” əhalinin (seçki vergisinin toplandığı əraziyə təyin edilmiş) qeydiyyatını aparən düzəlişlər, tədqiqatçıların fikrincə, daha təkmil hesablama növü olan və hesablamanın aparıldığı dövrdə müəyyən ərazidə yaşayan sakinlərin bütün sayını qeyd edən inzibati-polis əhali hesablamaları ilə əvəz edilmişdir.

Zaqafqaziyada əhalinin revizion uçotunun bir növü ofis təsvirləri idi [1, s.91].

“Qafqazdan kənarda olan rus mülkləri”nin vergi tutulan sakinlərinin hesablanması bu üsulu 1803-cü ildən həyata keçirilməyə başlandı. Cənubi Qafqazın siyasi işğalı başa çatdıqdan sonra Nazirlər Komitəsinin 14 may 1829-cu il tarixli “Əsasnamə”si həm ən yüksək orqan tərəfindən təsdiq edilmiş, həm də yerli əhalinin hər 10 illik tərkibi haqqında məlumat vermək üçün yaradılmışdır. Qafqaz, eləcə də bu əhalinin torpaq və digər əmlaka sahibliyi”. Cənubi Qafqazın ümumi kameral təsvirləri 1803-1805, 1816-1817, 1830-1832, 1840-1842, 1859-1863, 1873-cü illərdə hazırlanmışdır. Bütün bu siyahıyaalmalar fiskal xarakter daşıyırdı. Və yalnız bir günlük siyahıyaalmalar əhalinin qeydiyyatı üçün xüsusi idi.

Açar sözlər: əhalinin siyahıyaalınması, inzibati və polis əhalinin siyahıyaalınması, kameral təsvirlər, bir günlük siyahıyaalma, Cənubi Qafqaz, Rusiya imperiyası, şəhər əhalisi

DEMOGRAPHIC STATISTICS OF THE URBAN POPULATION OF NORTH AZERBAIJAN IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

Elmira B. MURADALIEVA

SUMMARY

In the second half of the 19th century, in the context of the general upsurge in the Russian Empire, as well as in connection with the desire of advanced Russian statisticians to create a strictly scientific system of population registration, a reorganization of the statistical bodies of Russia was carried out. The revisions that registered the so-called "assigned" population (assigned to the area of collection of the capitation tax) were replaced by administrative and police population estimates, which, according to researchers, were a more advanced type of counting and recorded the entire available number of residents living in a certain territory at the time of the calculation. A type of revision accounting of the population in Transcaucasia were office descriptions [1, p.91]. This method of calculating the taxable inhabitants of the “Russian possessions beyond the Caucasus” began to be carried out in 1803. With the completion of the political conquest of the South Caucasus, the “Regulation” of the Committee of Ministers of May 14, 1829, approved by the highest authority, established “to inform every 10 years about both the number and composition of the native population of the Caucasus, as well as the ownership of land and other property by this population.” General office descriptions of the South Caucasus were made in 1803-1805, 1816-1817, 1830-1832, 1840-1842, 1859-1863, 1873. In the intervals between general censuses, censuses of individual regions and provinces were conducted. All these censuses were of a fiscal nature. And only one-day censuses were specifically for the registration of the population.

Keywords: revision registration of the population, administrative-police calculation of the population, office descriptions, one-day censuses, South Caucasus, Russian Empire, urban population

**AZƏRBAYCANIN QƏRB BÖLGƏSİNDƏ ARXEOLOJİ
ABİDƏLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ (Daşkəsən rayonu)****Lola Ə.HÜSEYNOVA***

Azərbaycanın qərb bölgəsində yerləşən, Murovdağ və Şahdağın yamacında, Qoşqarçay çayının sahilində $40^{\circ}31'05''$ ş. e. $46^{\circ}04'58''$ ş. u. koordinatlarında yerləşən Daşkəsən rayonunda insan məskənləri daima mövcud olmuşdur. Belə ki, həmin ərazidə qeydə alınmış paleolit dövrü mağaraları hələlik elmi baxımdan geniş şəkildə tədqiq olunmasa da, sonrakı dövrlərə aid səth materiallarının və uzunmüddətli dəfn mərasimlərinin həyata keçirildiyi nekropolların aşkarlanması burada daimi məskunlaşmanın olduğunu göstərir. Daşkəsən rayonunun Quşçu və Çovdar kəndlərində eneolit dövrünün son mərhələsindən erkən dəmir dövrünə qədər aid maddi-mədəniyyət nümunələrinin tapılması, eyni zamanda, son tunc və erkən dəmir dövrlərinə aid kurqan tipli qəbirlər, daş qutu qəbirlər, "Qara İnək" və "Ləzgi Qayası" mağaraları, "Dərdər", "Göyçəlilər Yurdu" və "Yal Yurdu" qalaları, tunc dövrünə aid "Daştəpə" qalası, "Çoban Daşı", "Molla Abdulla Bulağı" qalaları, dəmir dövrünə aid "Nağara Dağı", e.ə. VI əsrə aid Albaniya-Xristian məbədləri, VII əsrə aid Alban-xristian kilsəsi, orta əsrlərə aid Alban, xristian və müsəlman qəbiristanlıqları, türbələr və monastırlar bu bölgənin zəngin və rəngarəng tarixi inkişafına dəlalət edir. Azərbaycanın qərb bölgəsində insan cəmiyyətinin inkişaf mərhələlərinin öyrənilməsi üçün Daşkəsən ərazisindəki arxeoloji abidələrin tədqiqi və onların inkişaf mərhələlərinin müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: son tunc-ilk dəmir, kurqan, daş qutu, nekropol, siklopik tikililər, Daşkəsən rayonu

<https://doi.org/10.30546/458901.2025.02.012>

Giriş. Daşkəsən oykonimin mənası "dağ (dəmir filizi) çıxarılan yer" mənasındadır. Burada Qoşqarçayın sol qoluna Daşkəsən çayı deyilir. Rayonun yaxınlığından keçdiyi üçün belə adlandırılıb. Bundan əlavə Azərbaycan ərazisində Cəbrayıl rayonunda Daşkəsən təpəsi, Salyan rayonu ərazisində Daşkəsən dağı (dağ və kəsən, kəsilən, çıxarılan yer mənasında) var [3]. Daşkəsən haqqında geniş məlumatlara burada çıxarılan dəmir filizi ilə rast gəlirik. Rayonun dəmir filizi haqqında ilk məlumat 1849-cu ilə təsadüf edir və bu elə bir dövr idi ki, Rusiyanın cənub hissəsi hesab edilən torpaqlara kütləvi şəkildə

* AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun elmi işçisi: lola.11987.ekber@mail.ru;
ORCID ID: 0000-0001-7700-5422

xarici kapital, mühəndis və fəhlə axını başlanmışdır [7, 9]. Daşkəsəndəki dəmir filizindən ilk dəfə türklər və yunanlar istifadə etmişdir. Burada yerləşən kobalt mineralı haqqında ilk yazılı məlumat isə 1867-ci ildə A.Bernouli tərəfindən verilmişdir. 1869-cu ilə aid digər yazılı məlumat mühəndis İ.Şeymana aiddir, hansı ki, o da öz tədqiqatında A.Bernoulinin qeydlərinə toxunur. Dağ mədən mühəndisi olan İ.Şeyman Qafqazdakı dağ mədən zavodları haqqında məlumat verərkən bildirir ki, “1860-cı ildə Yelizavetpol rayonunda Daşkəsən yaxınlığında dəmir filizi yatağına baxış keçirdim, burada tükənməz dəmir filizi ehtiyatları var” [42, 4]. Daha sonra bu məqalədə Daşkəsən rayonu ərazisində yerləşən Zəylik alüminium zavodu haqqında məlumatlara rast gəlirik. İstehsalatda ibtidai üsulları dayandırmaq və daha çox nəticə əldə etmək üçün zavodun yaradılması məsələsinə toxunulur. Anadoludan köç etmiş yunanlardan aldığı Daşkəsən kobalt mədəninə prussiyali “Simens qardaşları” 1865-ci ildə kobalt zavodu tikdilər [42, 4]. İ.Şeymanın fikrincə, zavoddan alınan məhsul bütün əyalətlərin metallurgiya ehtiyacını ödəyə biləcək. Söz yox ki, Daşkəsənin həm təbii, həm də maddi sərvətləri bu yolla xaricə daşınmışdır. Mənbələrdə 1917-ci ilə qədər Daşkəsən və Gədəbəydən mis, qızıl, kobalt kimi metalların istismarı haqqında qeydlər var [7, 10]. Heç təsadüfi deyil ki, kimya elmində böyük dönüşə səbəb olan “Mendeleyev cədvəli”nin yaradıcısı Dmitriy İvanoviç Mendeleyev Azərbaycanın qərb bölgəsində, bilavasitə Daşkəsən ərazisindən əldə olunan alunit haqqında yazır ki, “belə alunit filizi heç bir yerdə yoxdur və italyan və macar alunitindən geri qalmır” [7, 9]. Nəticədə haqlı olaraq 1923-1926-cı illərdə Daşkəsən rayonu “Azərbaycanın Uralı” adlandırılmışdır [7, s 10].

Daşkəsən ərazisində arxeoloji qazıntılar. Arxeoloji ədəbiyyatlarda Daşkəsən haqqındakı ilkin məlumata Kür -Araz mədəniyyəti ilə bağlı rast gəlirik. Belə ki, 1869-cu ildə Xaritonov tərəfindən Zəylikdən əldə olunan eneolit dövrünə aid iki saxsı qab Tiflis muzeyinə təhvil verilmişdir. 2823 və 2825 № ilə inventar siyahısında olan bu qablar dəmir və ellin dövrü qabların içərisindədir. Hətta orada 2822 №li digər bir qabın üzərində karandaşla “Azərbaycanda yunan skif qəbrindən əldə olunub” deyilən bir qeyd də yazılıb [30, s 91-92]. Daşkəsəndə aparılan arxeoloji qazıntılar haqqında informasiyanı isə İmperator Arxeoloji Komissiyasının hesabatlarından alırıq. Burada Yelizavetpol quberniyasına ezam edilən şəxslərin, demək olar ki, əksəriyyəti Daşkəsəndə çöl tədqiqat işləri aparıblar. Onlardan biri də Alman dili müəllimi E.A.Reslerdir. E.A.Resler 1901-ci ildə Daşkəsənin Bayan kəndində, Qoşqar çayın sol sahilində 14 daş qutu, sağ sahilində isə 18 dəfn prosesi izlənən kurqan qazıb [38, 36-60]. Elə həmin il Zəngibasarın Seyidkəndi və Göygölün Balçılı və Zurnabad kəndi ilə yanaşı Aşağı Daşkəsən kəndində bir müddət çöl tədqiqat işləri aparıb. [38]. O qeyd edir ki, burada “Qəbri-ül qüss” adlandırılan

yerdə yerli camaat çoxdandır qazıntı işləri ilə məşğuldur və o, yerli camaatdan bir neçə tunc əşya aldığını da əlavə edir [38]. Resler Qoşqarçayın sol sahilində 6 qəbir abidəsindən üçünün vəziyyətinin yaxşı olduğunu bildirir və hər biri haqqında qısa məlumat verir.

Daha sonra, 1903-cü ildə Daşkəsənin Çovdar, Mizrik və Quşçu kəndlərində əzcaçı Q.O.Rozendorfun adını görürük. O, qeydlərində Göy Göldən Bayana gedən yolda iki qəbir qazdığını yazır [39, 101]. Eyni zamanda ərazidə kəşfiyyat işləri apararaq o, Yelizavetpoldan 20 verst cənub-qərbdə yerləşən Çovdar kəndi yaxınlığındakı dağ silsiləsində üst əlamətləri görünən daş qutulardan ibarət qəbiristanlıq olması fikrini söyləyir. Q.O.Rozendorf Quşçu kəndində də 4 qəbir qazmışdır. Sonralar burada qazıntı aparən Y.İ.Hummelə yerli camaatın verdiyi məlumata görə o və daha sonra haqqında danışacağımız S.V.Avetisyan Quşçu kəndində qazdığı qəbirlərdən çoxlu keramika və tunc məmulatı əldə etmiş və götürüblər [26, 129]. Onun bu kəndlərdə qazdığı bütün qəbirlərin strukturu eynidir və kameralarından xəncər, tunc kəmə, bilərzik, düymələr, pasta muncuqlar tapılmışdır [39]. Q.O.Rozendorf buradan yenidən Göy Göl rayonuna üz tutur. Rayonun Şəhriyar (əvvəlki adı Mirzik) kəndi ərazisində 3 qəbir abidəsi qazır. Tədqiqatının sonunda isə qazıntılardan əldə olunan kəllə sümükləri üzərində ölçmə işləri aparır.

Daşkəsən ərazisində növbəti “tədqiqatçı” Şamaxının 261-ci ehtiyat atıcı alayının giziri Vladimir Adamoviç Skinder idi. O, 1905-ci ildə Yelizavetpol quberniyasında qazıntı aparmaq məqsədilə İAK-dan “açıq vərəq” alır [40, s. 1192]. V.A.Skinder 1905-ci ildə Gəncədən Çovdara qədər ərazidə 7 kurqan qazmışdır [41, 20]. V.A.Skinder Daşkəsənin Çovdar ərazisində böyük bir qəbiristanlıq olmasından xəbər vermiş və burada çöl tədqiqat işləri aparmışdır.

Daha sonra, arxeoloji ədəbiyyatlarda 1908-ci ildə dağ mədən mühəndisi Ferdinand Lassin Daşkəsən və Quşçuda 7 daş qutu qəbir qazması haqqında məlumatla rastlaşırıq [31, 72]. Lakin bu qazıntılar haqqında müfəssəl bir məlumat əldə edə bilmədik. Belə ki, Ferdinand Lassinin kim olması haqqında bir informasiyaya malik deyilik. Həmin dövrdə sənədlərdən bizə məlum olan Ferdinand Lehman-Haupt adlı Urartu və Mesopatamiya tarixini araşdıran şəxsin yazılarına rast gəlirik. O, Azərbaycanda dəmir filizinin istehsalı haqqında geniş məlumatlar vermişdir. İndiki İran ərazisinə daxil edilmiş Cənubi Azərbaycan torpaqlarındakı şəhərlərdən “Azərbaycanın paytaxtı”, Azərbaycanın Xoy şəhəri” kimi ifadələrlə bəhs etmişdir. Onun Daşkəsəndə olub olması haqqında araşdırma davam etdiyindən bu məsələyə geniş toxunmuruq. 1913-cü ildə S.V.Avetisyan Daşkəsənin Quşçu kəndinə gedərək Fridrix Eduard Şultsun yazılarında yer alan, Quşçu kəndinin qərbində yerləşən üzəri yazılı daş qutunu yoxlamaq fikrinə düşür. Onun bu cəhdi müsbət olur və üzərində 5-6 işarədən ibarət qəbri tapır [26, 128]. Onu da qeyd edək ki, sonralar

İrəvan universitetinin mənbəşünaslıq kafedrasının müəllimi və müdiri vəzifəsində çalışmış S.V.Avetisyan getdiyi bütün səfərlərdən gürcü, erməni, azərbaycan xalqına məxsus materiallar, xüsusilə geyim əşyaları və əlyazmalar toplayırdı. Hətta o, 1903-cü ildə Qazax rayonuna səfəri zamanı 9 geyim, 165 növ qədim əşya götürmüşdür [43]. Söz yoxdur ki, burada qəbir qazmaq fikri də bu cür səfərlər zamanı topladığı məlumatların nəticəsi idi.

Daşkəsən ərazisində növbəti qeyripeşəkar ekspedisiya Qoşqarçay və Gəncəçay ərazisinə göndərilən Ter Qukasovun rəhbərliyi ilə baş tutur. V.T.Qukasov 1908-ci ildən etibarən 1921-ci ilə kimi Daşkəsəndə müxtəlif ərazilərdə çöl tədqiqat işləri aparmışdır [9, 206]. Lakin onun yalnız Çovdar ərazisində həyata keçirdiyi arxeoloji qazıntılara dair qısa bir əlyazma nümunəsi dövrümüzə qədər qorunub saxlanılmışdır.

Burada haşiyə çıxaraq bildiririk ki, Azərbaycan ərazisində XIX əsrin sonu- XX əsrin əvvəllərində arxeoloji qazıntılar aparan İAK 1919-cu ildə ləğv edilmiş, Moskva arxeoloji cəmiyyəti isə 1923-cü ildən sonra bir çox sahələrinin bağlanması nəticəsində genişmiqyaslı qazıntılar aparmaq səlahiyyətlərindən məhrum edilmişdir [9]. AXC dövründə yeni yaradılmış Azərbaycan SSR Dövlət Muzeyi arxeoloji qazıntıların aparılması məsələsi tənzimləməyə başladı. Onu da qeyd edək ki, belə bir dövrdə, 1923-cü ildə Nəriman Nərimanovun təşəbbüsü ilə Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyəti yaradılmışdır. Hansı ki, 1929-cu ilə qədər davam edən fəaliyyəti dövründə Azərbaycan elminə xidmət etmişdir. Hərçənd, Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra onun təbii sərvətlərinin taleyi sovet rəhbərlərinin nəfsinin yeminə çevrildi. Bu mənada Daşkəsən həmişəki kimi aktual bölgə olaraq qalırdı. 1924-1925-ci ildən etibarən onun Çovdar, sonra isə Quşçu kəndlərində barıt istehsalına başlanıb [26, s 35]. Hərgah, bu kimi hadisələr zərurətdən infrastrukturun inkişafına səbəb olsa da “özgə malı, can dərmanı” prinsipi ilə təbiətin və başqa xalqların milli sərvətlərinin istismarına gətirib çıxarırdı. Təbiidir ki, diqqət mərkəzində olan Daşkəsəndə arxeoloji qazıntı işləri də davam edirdi. Bu xronoloji çərçivədə Daşkəsən ərazisində S.L.Nalçaqarovun apardığı arxeoloji qazıntıların hesabatlarına təsadüf olunur. O, Bayan kəndində çöl tədqiqat işləri aparmış, Çovdardakı abidələr haqqında məlumat vermişdir [25, 232]. Onun 1925-ci ildə Daşkəsənin Bayan kəndi ətrafında apardığı qazıntılar da özünəməxsus müşahidələr aparmışdır.

1926-cı ildə Dövlət muzeyinin rəhbəri olmuş Davud bəy Şərifov Daşkəsəndə arxeoloji qazıntı aparan ilk milli mütəxəssis idi. Onun tədqiqatları Çovdar kəndi ərazisində davam edib. Ümumilikdə o, 1926-cı ildə 19, 1928-ci ildə 13 daş qutu qazıb [31, 325], 1927-ci ildə isə kəşfiyyət xarakterli qazıntı işləri aparıb [10].

Yuxarıda yazılanlardan da aydın olduğu kimi Daşkəsəndə bundan

öncəki tədqiqatlarda Çovdar, Bayan, Quşçu kəndlərinin arxeoloji abidələri yer alıb. 1927-ci ildə ilk dəfə onun başqa bir kəndində, Qoşqar dağının şimal ətəyində yerləşən Xaçbulaqda çöl tədqiqat işləri başlanıb və demək olar əsrin sonuna kimi silsiləli şəkildə davam edib. Orada ilk qazıntılar Azərbaycanı tədqiq və tətəbbö cəmiyyəti tərəfindən İ.İ. Meşanninovun başçılığı ilə aparılıb [35]. O, Xaçbulaq yaylasında siklopik tikililər qeydə alıb, onların strukturunu müəyyənləşdirib və eyni zamanda burada üç daş qutu qazıb.

Daha sonra, XX əsrin 20-ci illərinin sonlarına doğru Azərbaycan Dövlət Muzeyinin rəhbərliyində dəyişiklik baş vermiş, muzeyin rəhbəri erməni əsilli şəxs ilə əvəz olunmuş, "Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti"nin fəaliyyəti dayandırılmışdır. Nəticədə, 1929–1934-cü illər ərzində Azərbaycanın qərb bölgəsində arxeoloji qazıntı işləri aparılmamışdır [15, 104]. 1935-ci ildə yaradılan, lakin tam fəaliyyətə yalnız 1936-cı ildə başlayan SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan Filialı nəzdində təşkil olunmuş Tarix, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu arxeoloji qazıntı işlərini davam etdirmişdir.

Belə bir məqamda Daşkəsən ərazisindəki abidələrə maraq Y.İ.Hummelin tədqiqatlarında görürük. O, 1935-1936-cı illərdə burada qazıntı işləri aparmışdır. 1935-ci ildə Quşçu kəndinə gedən Hummeli ilk maraqlandıran məsələ sələflərinin yazılarında rast gəldiyi mixi yazılı qəbirlər olmuşdur [27, s.129]. O, burada bağ salınması zamanı dağıdılmış daş qutu qəbirlərdən məlumat vermişdir. Hava şəraiti ilə əlaqədar olaraq qazıntı apara bilməyən Y.İ.Hummel Quşçu kəndi ərazisindəki araşdırmaları 1936-cı il avqust ayında davam etdirmişdir. 1936-cı ildə o, Quşçu kəndində yeni daş qutulardan ibarət nekropollar və orta əsr qəbiristanlıqları qeydə almış və yenidən 1935-ci ildə arxeoloji qazıntı işləri apardığı qəbiristanlıqdakı qəbirləri tədqiq etməyə davam etmişdir. İlk öncə o, Q.O.Rozendorf və S.V.Avetisyanın əvvəllər qazdığı qəbirləri yenidən öyrənmiş, nəticədə isə 33 daş qutu qəbir tədqiqata cəlb etmişdir [26, 143]. Eyni zamanda tədqiqatçı qeyd edir ki, "Q.O.Rozendorf 1 və 2 №-li daş qutular arasında əlaqə olduğunu yazır. Yan-yana inşa edilmiş daş qutuların tədqiqatları zamanı bu nüansa diqqət etmək lazımdır" [26, 144].

Daşkəsəndə 1930-cu illərdə növbəti tədqiqat işləri Davud bəy Şərifovun da ekspedisiyasının üzvü olmuş İ.M.Cəfərzadənin adı ilə bağlıdır. O, 1938-ci ildə tərkibində S.M.Qazıyevin də iştirak etdiyi arxeoloji qrupla Xaçbulaq yaylasında yeni siklopik tikili tədqiq etməklə yanaşı, eyni zamanda Molla Abdulla qalaçası yaxınlığında bir kurqan qazmışdır [26] (Foto 1).

İ. Cəfərzadə növbəti il də tədqiqatlarını Xaçbulaqda davam etdirmişdir. O, burada kəşfiyyat işi aparmış, lakin Nağaradağdakı tədqiqatları istənilən nəticəni verməmişdir. Daha sonra burada böyük daş altında yerləşən kamerasında bir nəfər böyük, iki nəfər uşağın dəfn edildiyi ensiz daş qutu qəbirlər qazmışdır [35]. Ümumiyyətlə, İ.Cəfərzadə siklopik tikililərlə qəbir abi-

dələri arasında əlaqələrin olub olmaması ilə bağlı müşahidələr aparmışdır. O, iddia edir ki, Daşkəsəndəki kurqanlar bura dağətəyi bölgələrdən gəlmiş və bəlkə də əsrin əvvəllərində müəyyən bir dövrdə siklopik tikililərlə daş qutu mədəniyyətləri arasında dominant mövqe tutmuş, bundan sonra da bu kurqanlar zaman keçdikcə xarakterini və tikinti texnikasını dəyişərək daş qutularla paralel inşası davam etdirilmişdir [28]. İ.Cəfərzadənin 1959-1960-cı il tədqiqatları onu göstərir ki, Daşkəsən ərazisindəki daş qutular kurqanlardan sonrakı dövrə aiddir və tunc dövrünün əvvəlinə aid burada daş qutu yoxdur.

Daşkəsən rayonundakı arxeoloji qazıntıların aparılması prosesi yenedənqurma işləri ilə birgə davam etdirilirdi. Hətta, demək olar ki, arxeoloji qazıntı-qurtarma işlərinə zərurət yaranırdı. Bu dövrdə Daşkəsən abidələrinin “diqqət mərkəzinə çevrilməsinin labüdlüyü” hakimiyyəti ələ alan Ümumrusiya XTŞ-nin xüsusi komissiyası 1925-ci ildə Daşkəsənin dəmir filizindən istifadə edilməsi imkanlarının mümkünliyünü təsdiq etməsi ilə daha çox ön plana çıxdı. 1930-cı ildə Daşkəsən rayonu yaradıldı [24, 35]. Bir il sonra Daşkəsən metallurgiya kombinatı tikintisinə, 1932-ci ildə isə SSRİ Xalq Ağır Sənaye Komissarlığında “Daşkəsən filiz tikinti” təşkilatı yaradılmasına başlanılmışdır. Rayonun tərkibində 1942-ci ildə şəhər tipli qəsəbənin, 1948-ci ildə isə Daşkəsən şəhərinin əsası qoyuldu. Daşkəsən şəhərinin yaranmasına zərurət isə Daşkəsən dəmir filizi yatağının işlənməsi ilə əlaqədar olaraq Xanlar rayonunun faydalı qazıntılar yatağının bir hissəsinin Daşkəsən rayonuna birləşdirilməsi olmuşdur [24]. Rayona göstərilən diqqətin səbəbi isə Cənubi Qafqazda metallurgiyanın xammal bazasının əsasını qoymaq məqsədi daşıyırdı. Şəhərin tikintisi davam edərkən burada eyni zamanda Azərbaycan Dağ-Mədən Filizsəfləşdirmə Kombinatının yaradılması prosesi davam edirdi. Müəssisənin özülü 1944-cü ildə qoyulmuşdur. 1954-cü ildə isə burada dəmir filizinin zənginləşdirilməsinə və dəmir konsentratı istehsalına başlanılmış, eyni zamanda Gəncə-Daşkəsən dəmir yolunun tikintisi başa çatdırılmışdır. Daşkəsən rayonu isə 1956-cı ilə qədər Dəstəfur adını daşımışdır. 1963-1965-ci illər müddətində o zamankı Xanlar rayonunun tərkibinə verilmiş, 1965-ci ildə isə yenedən müstəqil inzibati rayon olmuşdur [3].

Sonrakı onilliyə nəzər yetirəndə məlum olur ki, Daşkəsəni su ilə təchiz etmək üçün Qoşqarçayda böyük göl yaratmaq məqsədi və bu səbəbdən bir çox ərazinin su altında qalması burada arxeoloji tədqiqat işlərinin genişlənməsinə, 1960-1963-cü illərdə davamlı qazıntılar aparılmasına səbəb olmuşdur [30, 221]. Beləliklə, 1960-cı il Xaçbulaqda tikinti işləri ilə əlaqədar olaraq Daşkəsənə ezam olunmuş İ.M.Cəfərzadə burada kurqan qazmış və bir-birinin üzərində dəfn olunan üç skeletin olmasını müəyyənləşdirmişdir [27, 15-46]. Kurqandan əldə olunan materialların əsasında kurqanın e.ə III minilliyin ortalarına aid olması ehtimalını irəli sürmüşdür. İ.M.Cəfərzadənin 1960-cı il

tədqiqatlarından Xaçbulaq kəndi və ərazidə yerləşən digər arxeoloji abidələr haqqında geniş məlumatlar əldə edirik. O, burada orta əsr müsəlman qəbirləri, XIII-XV əsrlərə aid xristian qəbirləri, xristian kilsəsinin xarabalıqları, XVIII-XIX əsrlərə aid iki məqbərənin qalıqlarına rast gəlmişdir. Bundan əlavə tədqiqatçı qeyd edir ki, Zaqalı, Təzəkənd, Qazaxyolçular, Xaçbulaq kəndlərində azərbaycanlılar yaşayırdı və Xaçbulaq və Təzəkənd bu əsrin 20-ci illərində Qabaq təpə və Əmirvar kəndlərindən olan insanlar tərəfindən salınıb [27]. Onu da əlavə edək ki, İ.M.Cəfərzadənin rəhbərlik etdiyi bu ekspedisiyanın tərkibində Azərbaycan Arxeologiyasının baniləri olmuş İlyas Babayev, Fəzil Osmanov, Hətəm Kəsəmənli, Firuzə Muradova iştirak ediblər [27].

1945-ci ildə SSRİ Elmlər Akademiyası yaranandan sonra Azərbaycan elminin tərənnümünün tədqiqinə əsasən iki müəssisə daxilində - Tarix İnstitutu və Azərbaycan Tarixi Muzeyindəki alimlər tərəfindən gerçəkləşirdi [23, 21]. Bu həm də xüsusilə “keçmiş bərpa” istiqamətlərində bayraqdarların milliləşməsinin çərçivəsini genişləndirmiş və eyni zamanda Azərbaycan arxeologiya elminin formalaşmasına xidmət etmişdir. Belə bir dövrdə yenicə müdafiə etmiş, sonradan isə adına yeni qədim mədəniyyətlər bağlamış, AMEA-nın müxbir üzvü olmuş İdeal Nərimanovu Daşkəsən ərazisindəki tədqiqatlarda görürük. O, 1959-cu ildə Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutunun nəzdində formalaşmış arxeoloji qrupla Xaçbulaqda Hamam düzü adlanan yerdə arxeoloji qazıntı işləri aparmış, orada Azərbaycan ərazisində o zaman da çox az öyrənilən orta tunc dövrünə aid kurqanlar tədqiq etmişdir [36, S 19-30]. Daha sonra uzun müddət Sarıtəpə yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlarını davam etmişdir.

1962-1963-cü ildə Azərbaycan Tarixi Muzeyi Şərqiyyə Sadıqzadənin rəhbərliyi ilə göndərdiyi arxeoloji ekspedisiya Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutunun elmi işçiləri ilə birlikdə Xaçbulaq yaylasında 11 daş qutu, 1 kurqan öyrənmişdir [22, 33]. Onu da qeyd edək ki, H.T.Kəsəmənlinin (1962-ci ildə Xaçbulaqda Qoşqar çayı üzərində tikilən su bəndinin inşası ilə əlaqədar arxeoloji qazıntılarına dair hesabatında həmin il Xaçbulaqda iki kurqan qazılması məlumatından bəhs olunur. Bu hesabatı İ.Cəfərzadənin 10 may 1963-cü il tarixli rəyində Xaçbulaqda su ilə doldurulmuş göl yerində aparılan 1961-ci il qazıntıları haqqında informasiya alır. Müəllif qeyd edir ki, arxeoloji ekspedisiyanın rəhbərinin kim olması haqqında məlumat və ümumiyyətlə, qazıntı prosesi, fotolar, sənədləşmə işləri düzgün həyata keçirilməyib [17]. Burada 3Nöli kurqan və iki daş qutu qazılıb. 2 Nöli kurqan isə yoxlanılıb. Ekspedisiya göl yerindən uzaqda bir kurqan, Kilsə dərəsində 3 və Xaçbulaq kəndi yaxınlığında 6 daş qutu qəbir açmışdır. Qeyd edək ki, müəllifin sözlərinə görə bu ərazilər qazıntı planına daxil deyildir. O, ekspedisiyanın dəfinə axtarmaq məqsədli təşkil olunduğunu iddia edib. AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya

İnstitutunun Elmi Arxivində qorunmaqda olan H. Kəsəmənliyə məxsus sənədlərin içərisində 1961-ci ilə aid materiallar var [18, s 2]. O burada qeyd edir ki, Xaçbulaqda olan abidələrin çoxluğu ona dəlalət edir ki, bura qədim maldarlar üçün uzunmüddətli yaylaq otlaq rolunu oynamışdır. Bu zaman bir kurqan və 3 daş qutu qazılıb. Kurqanın üst örtüyünün altından 37 ədəd daş qutu üzə çıxarılıb.

İldən ilə açılan yeni tarix səhifələri abidələrin nə qədər önəmli bir irs olduğunu sübut etmiş və onların vacibliyinə, qorunmasının labüdlüyünə müxtəlif qurumlardan da dəstək gəlmişdir. Bunlardan biri də Azərbaycan SSR Mədəniyyət abidələrinin mühafizəsinə könüllü yardım cəmiyyətinin yaradılması oldu. Cəmiyyət nizamnamə qəbul edərək mədəniyyət abidələrinin qorunmasını ümumxalq işi hesab etmiş, hər kəsin bu məsələdə məsuliyyətli olub, abidələrin öyrənilməsi, təbliği, mühafizəsi işinin lazımlılığını önə çəkmişdir [2, 3]. Artan məlumat çoxluğundan Azərbaycan ərazisində aparılmış çöl tədqiqat işlərinin yekunlarına həsr olunmuş toplantıların keçirilməsi zərurəti yaranmışdır. Bu kimi araşdırmalar 1964-ci ildə keçirilən birinci elmi sessiyasında və 1965-ci ilin aprel ayında Bakıda yüksək səviyyədə təşkil olunmuş arxeoloq və etnoqrafların Ümumittifaq sessiyasında öz şərhini tapmışdır [23, s 35]. Azıx mağarası, Qobustan abidəsi, Mingəçevir abidələri, Qarabağ və Azərbaycanın digər bölgələrində tədqiq olunmuş abidələrdən əldə olunan nəticələr bu torpaqların qədimliyinə diqqət çəkir və bu istiqamətdə araşdırmaların sərhədlərinin genişlənməsində yeni yollar açırdı. “Mərkəzin” metalurgiya xammal bazası ehtiyaclarını ödəməkdə davam edən Daşkəsən növbəti onilliklərdə yeni tədqiqatçısını qarşıladı. Arxeoloq H.P.Kəsəmənli elmi araşdırmalarının çox hissəsini Daşkəsən abidələrinə həsr etmiş və 1999-cu ildə Daşkəsən kitabını nəşr edib [31]. O, 1961-1962-cı illərdə Xaçbulaqda, Qoşqarçayın sağ sahilində “Çobanoğlunun yurdu” adlanan yerdə iki kurqan, beş daş qutu qəbir qazıb. Onun daş qutu qəbirlərin birindən aşkarladığı tunc kəmər üzərindəki təsvirlər ərazidə aşkarlanan kəmərlər arasında analogiyası olmayan rəsm əsəridir. O, bu abidələri e.ə IX-VIII əsrlərə aid edib. Eyni zamanda H.Kəsəmənli “Çobanoğlunun yurdu”nda yerləşən kurqanlarda kütləvi dəfn prosesinin icra olunduğunu müəyyənləşdirib. Onun bu qənaətə gəlməsinə kurqanaltı daş qutu və üzəri daşla örtülmüş torpaq qəbir abidələrinin tədqiqi səbəb olub. Burada ümumilikdə 37 insan qalığına təsadüf olunmuşdur. Kurqanın altındakı 12, 16 və 19 sayılı qəbirlərdə insan skeletinə təsadüf olunmur. Müəllifin fikrincə bu qəbirlər kenataf qəbirlərdir [32]. Digər qəbirlərin tədqiqindən sonra isə qəbirlərdə kişilərin sağ, qadınların isə sol yanı üstə dəfn edildiyi qənaətinə gəlib. Bütövlükdə kurqan e.ə. XIII-XII əsrlərə aid edib [32, 64].

1965-ci ildə H.Kəsəmənli tərəfindən Xaçbulaq yaylasında Daçlı təpə və Qoyçalı dağı siklopik tikililəri aşkar edilib [31]. O, bu tikililərin Xaçbulaq-

da aşkarlanan digər tikililərdən daha yaxşı vəziyyətdə olmasını xatırladır. O, Daşkəsənə bağlı əsərində göstərir ki, Çoban Abdulla yurdu deyilən yerdə kurqan çölü var. Daha sonra alim Əmirvar kəndində “Kəblə Abdulla yurdu” adlanan ərazidə Aşağı və Yuxarı qalaçaları [34], Xaçbulaq çayının sağ sahilində yerləşən Qazaxlılar qalaçası [29], Xaçbulaqdan şimal qərbdə “Uzun Aralıq” adlanan ərazidə digər üç tikili haqqında məlumat verir və həmin tikili qalıqlarının yaxınlığında daş qutular və kurqanların olmasını bildirir.

1967-ci ilin payızında Xaçbulaqda dağılmış kurqanda tədqiqat işləri aparmış H.Kəsəmənli yerli camaatdan olan S.M.İmamquliyevin məlumatına əsaslanaraq kurqanda sağ və sol çiyini üzərində dəfn olunan iki skeletin olmasını yazır və əlavə edir ki, bölgə üçün cüt dəfnlər xarakterik deyil. O, bu kurqanın materiallarını detallı araşdırıb və abidənin e.ə IX-VIII əsrlərə aid olmasını fikrini söyləyib [33, 36].

1971-ci ildə Xaçbulaq yaylasında H.Kəsəmənlinin rəhbərlik etdiyi arxeoloji dəstəsi “Daşlı təpə” siklopik tikintisində qazıntı işləri aparmaqla yanaşı [1], dağılmış və dağılmaq təhlükəsi olan daş qutu və kurqan tipli qəbir abidələrini də tədqiq edib [15, s. 73-83]. Alim buradakı siklopik tikintini mövsümü xarakter daşıyan müdafiə tipli yaşayış məskəni hesab etdiyini qeyd edib. 1972-ci ildə Daşkəsən ərazisində Daşlı təpədə 3 bina qalığı qazılıb və Dərə Zağalı kəndinin yaxınlığında üç yeni siklopik tikili (hər ikisində arxeoloji qazıntılar apardı. Yanında kurqan və daş qutudan ibarət qəbiristanlıq var idi, Əmirvarda dağılmış qəbir abidələri və əldə olunmuş materiallar) [13, s. 13], 1973-ci il qazıntılarında daha altı siklopik tikili qeydə alınıb [14], 1974-cü ildə isə arxeoloq Münəvvər Hüseynova ilə birgə Xaçbulaq ərazisində kurqan və daş qutu qəbirlər öyrənilib və yeni kurqanlar qeydə alınıb.

Bir müddət sonra 1988-ci ildə Gəncə-Qazax arxeoloji ekspedisiyasına rəhbərlik edən H.Kəsəmənli Xaçbulaq kəndindəki “Çoban Abdulla yurdu”nda e.ə XII-XI əsrlərə aid yeddi kurqan, on beş daş qutu qazıb [16, s. 2-26].

Hətəm Kəsəmənli apardığı uzunmüddətli araşdırmaların nəticəsi olaraq iddia etmişdir ki, buradakı kurqanların yayılma arealı siklopik tikililərin yayılma arealı ilə üst-üstə düşür [31]. O, Daşkəsən ərazisindəki kurqanları torpaq və daş qutu qəbir olmaqla iki yerə ayırır və torpaq qəbirə malik qəbirlərin qədimliyi üzərində dayanır [31]. O, dəfn kameraları torpaq qəbir olanları e.ə III minillik - I minilliyə, daş qutudan ibarət olan kurqanları isə e.ə XIV-IX əsrlərə aid edib.

1974-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun tərkibində Arxeologiya və Etnoqrafiya sektoru yaradılıb. Bu gün AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu [1] kimi fəaliyyət göstərən müəssisə məhz həmin sektorun nəzdində 1993-cü ildə Tarix İnstitutundan ayrılaraq müstəqil elmi fəaliyyətlərə davam etdirib. Yarandığı gündən etibarən də elmi

istiqaməti üzrə tədqiqatları daha da genişləndirib. Tarixi abidələri tədqiqi ilə bağlı perspektivlər çoxalıb. Yeni abidələr öz tədqiqatçısını qarşılamaqla bərabər, bir çox abidələrin araşdırılmasında çöl tədqiqatları stolarxası tədqiqatlarla əvəzlənib. Daşkəsən abidələri məhz bu abidələrdən oldu. Belə ki, təxminən 20 il müddətində orada yeni arxeoloji qazıntılar aparılmayıb.

Müstəqillik illərində aparılmış çöl tədqiqat işləri. XXI əsrin ilk on illiyindən başlayaraq AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun əməkdaşları əvvəl Şamil Nəcəfov, daha sonra və daha çox Bəxtiyar Cəlilov, Səfər Aşurov, Müzəffər Hüseynov və Lola Hüseynova tərəfindən Daşkəsənin Zəylik, Əmirvar, Çovdar, Xoşbulaq kəndləri ərazisində daş qutu və kurqan, kurqanaltı daş qutu qəbir abidələri qazılmış və kəşfiyyat işləri aparılıb.

İlk öncə, 2010-cu ildə Çovdar qızıl layihəsi çərçivəsində, dağ-mədən inşaatı ilə əlaqədar olaraq Şamil Nəcəfov Daşkəsənin Çovdar kəndi ərazisində arxeoloji kəşfiyyat işləri aparılmışdır [20], [21]. Tədqiqatçı burada təxminən 50- yə yaxın dörkünc formada qurulmuş daş qutu qəbirlərin yerüstü əlamətlərin nəzərə çarpdığını qeyd edib [19].

2015-ci ildə Arxeoloq Bəxtiyar Cəlilovun rəhbərliyi ilə Göygöl-Goranboy arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən Daşkəsən rayonu, Zəylik kəndi ərazisində beş daş qutu qəbiri və bir kurqan öyrənilib. Daş qutu qəbirlər Zəylik kəndi ərazisində, kənddən təxminən 1000 metr şimalda iri sal qaya daşlarından istifadə edilməklə hazırlanıb [4, S 135]. Qəbirlərin kameraları eyni olub, yalnız istiqamət və ölçülərinə görə bir-birindən fərqlənir. Kameranın içərisinin torpağı təmizlənərkən oradan 14 ədəd saxsı qab nümunəsi, tunc qolbağ, tunc umbonlar, serdalıkdən hazırlanmış muncuqlar, digər daş qutulardan niza ucluqlar, dəmir xəncərlər də aşkar edilib [4, s 140]. Tədqiqatçının burada qazdığı kurqanda bir insan dəfn edilmişdir ki, onun sümükləri tamamilə çürüməyə məruz qalıb. Kurqan kamerasından saxsı qab nümunələri, tunc kəmərlər hissələri, tunc əsa başlıqları, metal bəzək əşyaları, əqiq muncuqlar və s. aşkar edilib.

Daş qutulardan və kurqandan aşkar edilən maddi mədəniyyət nümunələrinin analoji oxşarları ilə qarşılıqlı müqayisəsinə əsasən onu e.ə XI-IX əsrlərə aid etmək olar [4, s 135-142].

2016-cı il ərzində arxeoloq Bəxtiyar Cəlilov tərəfindən Daşkəsən rayonu ərazisində yeni arxeoloji abidələrin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə genişmiqyaslı yerüstü tədqiqatlar aparılmışdır. Arxeoloji kəşfiyyat işləri əsasən Zəylik, Çovdar, Əmirvar, Quytul və Kəmərlər Qayası kəndlərinin ərazilərini əhatə etmişdir. Yerüstü tədqiqatlar zamanı qeyd olunan ərazilərdə çoxsaylı yeni kurqan və daş qutu tipli qəbir abidələri qeydə alınaraq ilkin elmi sənədləşdirmə həyata keçirilmişdir [4, s 143]. Tədqiqata cəlb edilmiş Əmirvar ərazisindəki kurqanlardan birində aparılan arxeoloji araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, kurqanın inşasında istifadə olunmuş iri təbii daşların

üzərində qayaüstü təsvirlər mövcuddur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu fakt indiyədək Azərbaycan ərazisində qeydə alınmamışdır və analoqu olmayan bir tapıntıdır. Təsvirlər qırmızı rəngli oxra ilə çəkilmiş və əsasən kurqan kamerasının sağ, sol və yuxarı divarlarını təşkil edən daşların səthində yerləşir. Rəsmlərin bir qrupu kurqan kamerasının daxilində, digər qrupu isə giriş hissəsində – yəni daşların xarici səthində müşahidə olunur.

Qayaüstü təsvirlərdə insan fiqurları, atlı təsvirlər, keçilər, təkərli nəqliyyat vasitələri, çarx-fələk simvolu, ilan və digər motivlər əks olunmuşdur. Təəssüf ki, kurqan qanunsuz müdaxiləyə məruz qalmış, nəticədə içəridəki maddi-mədəniyyət nümunələri talan edilmiş və saxsı qablar sındırılaraq ətrafa səpələnmişdir. Bəxtiyar Cəlilov kurqan kamerasında aşkar olunmuş saxsı fraqmentlərini təhlil edərək, abidənin Son Tunc – Erkən Dəmir dövrünə aid olduğunu irəli sürmüşdür [4, s 142].

Eyni zamanda Bəxtiyar Cəlilov Əmirvar kəndi ərazisində dağıntıya məruz qalmış kurqandan 5 metr aralıda yerləşən, digər kurqanda arxeoloji qazıntı işləri aparıb [5].

2017-ci ildə tədqiqata cəlb edilən digər arxeoloji abidə Daşkəsən rayonu, Əmirvar kəndi ərazisində yerləşən və 2016-cı ildə yerüstü araşdırmalar nəticəsində qeydiyyatla alınmış kurqan tipli qəbir abidələri olmuşdur. Qeyd olunmalıdır ki, bu abidələrin bir qismi naməlum şəxslər tərəfindən dəfinə məqsədilə qanunsuz qazıntılara məruz qalaraq qismən dağıdılmışdır. Tədqiq olunan kurqan torpaq örtüklə örtülmüşdür. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində kurqan örtüyünün altından, bir-birindən təxminən 3 metr məsafədə yerləşən iki qəbir kamerası aşkar edilmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, kurqan kameraları əvvəlcə materik süxurunda qazılmış, daha sonra isə iri sal qaya parçalarından istifadə edilməklə meqalitlik tipli dəfn odaları inşa olunmuşdur [5].

Birinci qəbir kamerasından aşkar edilən insan qalıqları və qəbir avadanlıqlarına əsasən, burada 12-14 yaşları arasında qızın dəfn edildiyi, kurqanın 2 nömrəli kamerasında aşkar edilən qəbir hədiyyələrinə əsasən isə onun cəmiyyətdə yüksək mövqeyə malik olan insana məxsus olduğunu qeyd edə bilərik [5]. Kurqandan aşkar edilən maddi mədəniyyət nümunələrinə əsasən onlar, son tunc dövrünə, e. ə. XII-XI əsrlərə aid edilib [5].

Daşkəsən ərazisində aparılan növbəti arxeoloji qazıntılara Çovdar ərazisində rast gəlik. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev Çovdar kəndi ərazisində AzerGold Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin təsis edilməsi ilə bağlı 11 fevral 2015-ci il tarixli 1047-ci sərəncamını imzalayıb. 2017-ci ildən etibarən ərazinin geoloji materiallarla zəngin, bilavasitə qızıl emalı ilə bağlı münbit torpaqlara malik olan Çovdar kəndi ərazisində AzerGold şirkəti tərəfindən qızıl yatağı layihəsi fəaliyyətə başladı və bu AzerGoldun ilk mədən layihəsi idi [44]. Bu layihə çərçivəsində AzerGold şirkəti Azər-

baycan Respublikası Qanunvericilik Topplusunda yer alan “Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu”nu əsas tutaraq “AzerGold” QSC-nin filiz emalı sahəsində mədən inşaat işləri zamanı təsadüf etdiyi daş qutu qəbirlərlə bağlı AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutuna xəbər vermiş, beləliklə, 2019 və 2021-ci illərdə Çovdar kəndi ərazisində növbəti arxeoloji tədqiqat işlərinin başlanmasına səbəb olmuşdur [11, s 192]. 2019-cu ilin fevral ayında arxeoloq t.ü.f.d Səfər Aşurov və t.ü.f.d, dosent Bəxtiyar Cəlilovun rəhbərliyi ilə AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun t.ü.f.d, dosent Müzəffər Hüseynov, Lola Hüseynova, İlaha Nəhmətova, Sevinc Hüseynova, Fidan Əliyeva, Vüsal Həsənov, Natiq Alişovdan ibarət arxeoloq və antropoloqlar dəstəsi may- sentyabr aylarında sahəyə ezam olunublar. Bu müddət ərzində 156 daş qutu qəbir tədqiq edilib. 2021-ci ildə isə vahid struktura və quruluşa malik 58 daş qutu qəbir açılıb [11].

Daşkəsən ərazisində sonrakı arxeoloji tədqiqatlar uzun zaman sonra Xaçbulaq kəndində davam etdirilib. Belə ki, 2020-ci ildə Bəxtiyar Cəlilov Xoşbulaq kəndinin cənubunda “Daşlı təpə” qalaçasından 500 m cənubda, “Çoban Abdallı Yurdu” adlanan ərazisində kurqan qazıntısı başa çatdırıb [7]. Abidənin dəniz səviyyəsindən hündürlüyü 2050 metrdir. Bu ərazidə daha öncələr-70 və 80-ci illərdə H.Kəsəmənlinin rəhbərliyi ilə qazıntı işləri aparılmış və 10-dan artıq kurqan tədqiq edilmişdir. Kurqanın üst örtüyü torpaq qatından ibarət olmaqla kromlexlə əhatə olunub [6]. Ekspedisiya müddətində daha sonra iki kurqanın ortasında qaya daşları düzümü müşahidə edilən ərazidə qazıntı işləri aparılıb. Yeni qazıntı sahəsində aşkar edilən divar qalıqları və saxsı parçaları onun dəfn abidəsi deyil, son tunc ilk dəmir dövrünə aid tikili qalığı olması müəyyən edilib. Belə ki, müəllif kurqanlarla əhatə olunmuş və eyni dövrə aid edilən tikili qalığının bir yaşayış yeri deyil, onun dini ritual və ya dini ayinlərin həyata keçirildiyi bir ibadətqah olduğu qənaətinə gəlib [6].

Çovdar ərazisində növbəti arxeoloji qazıntı qurtarma işləri AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun elmi işçisi Lola Hüseynovanın rəhbərliyi altında 2024-cü il may-iyun ayları müddətində baş tutub [8]. Belə ki, Çovdar kəndindən AzerGold səhmdar cəmiyyətinə yeni yolun tikintisi zamanı üzə çıxan abidəyə Bəxtiyar Cəlilov və Müzəffər Hüseynov tərəfindən baxış keçirilib. İmzalanan müqaviləyə əsasən Vusal Həsənovun da tərkibində olduğu heyət Çovdara ezam olunub. Qurtarma işləri zamanı kurqanaltı daş qutu qəbir qeydə alınıb. Abidə Çovdarın təbii qaya massivinin yanında salınıb. Dörd tərəfi qaya daşlarından hörülən kamera cənub şərq- şimal qərb istiqamətində idi. Onun daşdan ibarət örtüyü və kurqan örtüyü dağıdılmışdır. Kameralardan dağınıq formada bir keramika məmulat, tunc bilərzik və insana məxsus femur sümüyü qalığı aşkarlandı [8]. Bu kurqanın ətrafında dağılmış qəbirlərdə torpağa qarışmış şəkildə tunc nizə, tunc toppuz başlığı götürüldü.

Foto 1. Şəkil nadir fotolardan hesab olunur. 1938-ci ildə İ.Cəfərzadənin Xaçbulaqda apardığı arxeoloji qazıntısı zamanı arxeoloq S.Qaziyevin nahar hazırlaması. Fotonu İ.Cəfərzadə çəkib.*

Nəticə. Yuxarıda aparılan araşdırmalara əsasən qeyd edə bilərik ki, bu günə kimi Daşkəsən rayonu daimi yaşayışın olması hələ paleolit dövründən məlumdur. Ərazidə qeydə alınan mağaralar elmi cəhətdən geniş şəkildə tədqiq olunmasa da daha sonrakı dövrlərə aid yerüstü materialların və uzunmüddətli dəfn prosesinin gerçəkləşdiyi nekropolların qeydə alınması burada daimi yaşayışın olmasından xəbər verir. Quşçu və Çovdar kəndində son eneolit dövründən erkən dəmir dövrünə qədər nümunələrin aşkarlanması, son tunc –ilk dəmir dövrü kurqanları və daş qutu abidələri (onlar Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin bütün mərhələlərini əhatə edir), «Qara inək», «Ləzgi qayası» mağarası, «Dər-dər», «Göyçəlilər yurdu» və «Yal yurdu» qalaçası, tunc dövrünə aid olan «Daş-təpə» qalaçası, «Çoban daşı», «Molla Abdulla bulağı» qalaçası, dəmir dövrünə aid olan «Nağara dağı», VI əsrə aid alban-xristian məbədləri, VII əsrə aid edilən alban-xristian kilsəsi, orta əsrlər dövrünə aid həm alban, həm xristian, həm də müsəlman qəbirləri, türbələr, monastrlar bölgənin tarixinin rəngarəng və zəngin olmasına dəlalət edir. Azərbaycanın qərb bölgəsində insan cəmiyyətinin inkişaf prosesini öyrənmək üçün Daşkəsən ərazisində abidələrin tədqiqi və onların inkişaf mərhələlərinin təyinatı vacibdir.

*Foto AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun əməkdaşı **t.ü.f.d Idris Əliyev** tərəfindən müəllifə hədiyyə edilib.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2022-ci il 30 sentyabr tarixli 374 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının strukturu"nda dəyişiklik edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı (19 yanvar 2024-cü il)" № 30.
2. Azərbaycan SSR Mədəniyyət abidələrinin mühafizəsinə könüllü yardım cəmiyyətinin Nizamnaməsi.- Bakı, -1962,-S. 3
3. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. Bakı: Şərq- Qərb, 2007. I cild, s. 304
4. Cəlilov, B. Uzun Rəm və Zəylik qəbir abidələrində aparılan arxeoloji tədqiqatlar (2015-2016-cı illər) / B.M. Cəlilov, N.Ə. Axundova, T.Ə.// Mirzoyeva Azərbaycan Arxeoloji Tədqiqatlar (2015-2016-ci illər) –Bakı: -2017.-s. 135-145
5. Cəlilov, B. Daşkəsən ərazisində arxeoloji qazıntılarının hesabı. AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. –Bakı, - 2017. -33 s
6. Cəlilov, B. Daşkəsənin Xoşbulaq kəndi ərazisində arxeoloji qazıntılarının hesabı. AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. – Bakı, - 2020. -32 s
7. Əsgərxanov, C. Respublika Metallurgiya sənayesi tarixindən / Elm və Həyat. – Bakı, - 1979. № 7,-s. 9-11
8. Nəcəfov, Ş. Çovdar mədən-filiz yatağının işlənməsinin I fazası. Ətraf mühit və sosial təsirlərin qiymətləndirilməsi hesabı. Daşkəsən, - 2012,- 92 s
9. Hüseynova, L. Cəlilov B., Hüseynov M., Gasanovi V. Çovdar arxeoloji ekspedisiyasının 2024-cü ildə Çovdar kəndi ərazisində apardığı arxeoloji qazıntı işlərinin hesabı. AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu. –Bakı, - 2024. № H-1087. - 9 s
10. Hüseynova, L. Çovdar ərazisində arxeoloji abidələrin öyrənilmə tarixi (I mərhələsi,1903-1921-ci illər) // Sosial Elmlər jurnalı. – Bakı, - 2024, № 1, - s.200-210
11. Hüseynova, L. 1926-1928-ci illərdə Çovdar ərazisində arxeoloji abidələrin öyrənilmə tarixi (II hissə) // Gənc Tədqiqatçı Elmi-praktiki jurnalı. – Bakı, -2024, № 4. -s. 106-112
12. Hüseynova, L. Müstəqillik illərində Çovdar ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar (III hissə) // Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2024. – Bakı: -2024, -s. 191-202
13. Xəlilov, C. Qərbi Azərbaycanın tunc dövrü və dəmir dövrünün əvvəllərinə aid arxeoloji abidələri. C.A.Xəlilov. -Bakı, -1959. - 173 s
14. Kəsəmənli. H., Aslanov.Q. Gəncə- Qazax ekspedisiyasının Xaçbulaq arxeoloji dəstəsinin 1972-ci ildə gördüyü tədqiqat işlərinin hesabı //AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu “Elmi Arxiv” şöbəsi, № D-7498. – 23 s.
15. Kəsəmənli. H.P., Aslanov.Q.Q. Azərb.SSR EA Tarix İnstitutu Xaçbulaq arxeoloji dəstəsinin 1973-ci ildə gördüyü tədqiqat işlərinin hesabı // AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu “Elmi Arxiv” şöbəsi, № H-99. – 49 s.
16. Kəsəmənli H., Cəfərov H. 1971-ci ildə Xaçbulaqda tədqiq edilmiş son tunc dövrü qəbirləri // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, -1974, № 3.- s. 73-83
17. Kəsəmənli. H. Gəncə-Qazax arxeoloji ekspedisiyasının Daşkəsən dəstəsinin 1988-ci il çöl tədqiqatlarının hesabı //AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu “Elmi Arxiv” şöbəsi, № H -502.- s. 2-26
18. Kəsəmənli. H. Xaçbulaq Arxeoloji ekspedisiyasının 1962-ci il hesabı // AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu “Elmi Arxiv” şöbəsi. № 5646. -67 s.
19. Kəsəmənli. H. 1961-ci il Xaçbulaq arxeoloji ekspedisiyasının hesabı // AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu “Elmi Arxiv” şöbəsi. № H-5054, -67 s.
20. Nəcəfov. Ş **“CHOVDAR GOLD PROJECT”** Layihəsinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq tikinti sahələrində arxeoloji abidələrin varlığının vizual müəyyənləşdirilməsi

- üçün aparılmış çöl tədqiqatışlərinin nəticələrinə dair qısa hesabat. AMEA YTSAT sektoru. – Bakı, -2010.-12 s
21. Nəcəfov. Ş. Qoşqarçay və Xeyrəçay hövzələrinin yeni tikinti sahələrində arxeoloji tədqiqatlar // Elm və Həyat. №1. – Bakı: -2022. – s. 72-75.
 22. Sadıqzadə.Ş. Xaçbulaqda Xocalı-Gədəbəy abidələrinin tədqiqi (1962-1963-cü illər) // Azərbaycan Tarixinə dair materiallar. –Bakı, - 1968,- s. 5-22
 23. Vahidov.R., Nərimanov.İ. 1945-1965-ci illərdə Azərbaycanda arxeologiya elmi // Azərbaycan Maddi Mədəniyyət. VII Cild. –Bakı: Elm, - 1973. – s. 20-31
 24. Абдурахманов. Б.И. Дашкесан. -Баку: -1958. -107 с
 25. Берцелиус- Налчагаров, С.Л. Раскопки в окрестностях сел. Баян Ганжинского уезда (лето 1925) // - Известия Азкомстариса, - Баку, -1929. -вып. 4, тетрадь 2, -с. 231-238
 26. Гуммель Я.И Археологические очерки. АзФАН. – Баку, -1940. - 166 с
 27. Джафарзаде. И.М Хачбулагская археологическая экспедиция 1960 года // Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti. Cild VIII. –Bakı: Elm, - 1976.- s. 15-46
 28. Джафарзаде.И.М Циклопические сооружения Азербайджана // Труды АзФАН СССР, - Баку, - 1938, -т. 55, с. 5-55
 29. Куфтин Б.А Урартский "колумбарий" у подошвы Арарата и Куро-Аракской энеолит. Издательский дом -Мавраевъ. – Макачкала, - 2012. - 220 с
 30. Кесаманлы. Г.П. Погребение с бронзовым поясом из Хачбулага (Азерб, ССР) // «Сов. археология», -1966, № 3.-с. 221
 31. Кесаманлы Г.П. Археологические памятники эпохи бронзы и раннего железа Дашкесанского района. - Баку: Агридаг, - 1999.-179 с
 32. Кесаманлы. Г.П. Хачбулагский курган с массовым захоронением // Azərbaycanın maddi mədəniyyəti, - Bakı: Elm, - 1976, VIII cild, - с. 46-76
 33. Кесаманлы Г. П. Случайные находки из с. Хачбулаг Дашкесанского района // Azərbaycanın maddi mədəniyyəti, - Bakı: Elm, -1976, X cild, - s. 36-45
 34. Кесаманлы Г. П. Отчет о поездке в Хачбулагский яйлаг по обследованию бытовых памятников 1965. AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu. Elmi Arxiv şöbəsi. H- 188. - 20 s.
 35. Мещанинов.И.И. Айрумская экспедиция Общества изучения Азербайджана // Архив ИИ АН АзербСССР, инв.№ 1142.
 36. Минкевич-Мустафаева. Н.В. О датировке и хронологических этапах некоторых памятников Азербайджана эпохи поздней бронзы и раннего железа. Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı. Bakı: -1962. IV cild. -s 109-140.
 37. Нариманов, И. Археологические раскопки Хачбулаге в 1959 г / Г. Исмаилов. «Из. АН Азерб. ССР», – 1961, № 3; - с 19-30
 38. Реслер, Э.А. Археологический исследование Э.А.Реслера в Елизаветпольской губ. в 1901 году // Известия императорской Археологической Комиссии. -Санкт-Петербург: 1904. вып 12.с. 36-60
 39. Розендорф, Г.О. Раскопки Елизаветпольская губерния // Отчет Императорской Археологической Комиссии за 1903 год, - Санкт-Петербург: “Типография главного управления уделов. Моховая”, -1906, - с 86- 108.
 40. Стеганцева, В.Я. Приложение Императорская Археологическая Комиссия (1859-1917) // Рысин. М.Б.“Императорская Археологическая Комиссия и исследование памятников Кавказа и ПредКавказья”. - С. Петербург: -2009,-Том 1.-с. 661-782
 41. Скиндрер, В.А. Раскопки в Чавдар // - С-Петербург. Опыт Археологической разведки Пятигорск, Типо -литография А.П.Нагорова, -1906,- 20 с.

42. Штейман, И.А. Горное и заводское дело. Записка об осмотр горных заводов и промыслов Кавказского и Закавказского края // - С-Петербург. Горный журнал издаваемый Горным ученым комитетом, В типографии В.Демакова, -1869. № 10, -167с
43. <https://ethnomuseum.ru/collections/collectors/ter-avetisyan-smbat-varданovich/>
44. <https://e-qanun.az/framework/32224> Bakı şəhəri, 26 fevral 2016-cı il, № 1818
-

ИЗУЧЕНИЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ ЗАПАДНОГО РЕГИОНА АЗЕРБАЙДЖАНА (район Дашкесан)

Лола А. ХУСЕЙНОВА

РЕЗЮМЕ

Постоянные человеческие поселения на территории Дашкесанского района, расположенного в западной части Азербайджана — на склонах гор Муровдаг и Шахдаг и вдоль реки Кошкарчай (координаты: 40°31'05" северной широты и 46°04'58" восточной долготы), существуют с глубокой древности. Несмотря на то что палеолитические пещеры, зафиксированные в этом районе, пока не были полноценно исследованы с научной точки зрения, наличие поверхностных материалов из последующих эпох и некрополей, свидетельствующих о длительных захоронениях, подтверждает устойчивое заселение региона. Археологические находки в сёлах Кушчу и Човдар, охватывающие период от позднего энеолита до раннего железного века, а также курганы, каменные ящики, пещеры, фортификационные сооружения, храмы и культовые объекты, датируемые бронзовым и железным веками, античным и средневековым периодами, демонстрируют богатое и многослойное историко-культурное наследие региона. Комплексное исследование этих археологических памятников и определение этапов их развития имеет важнейшее значение для изучения процессов общественного развития на западе Азербайджана.

Ключевые слова: Ранний железный век, курган, каменный ящик, некрополь, циклопические сооружения, Дашкесанский регион

STUDY OF ARCHEOLOGICAL MONUMENTS IN THE WESTERN REGION OF AZERBAIJAN (Dashkasan District)

Lola A. HUSEYNOVA

SUMMARY

Permanent human settlements have existed in the Dashkasan region—situated in the western part of Azerbaijan, on the slopes of the Murovdagh and Shahdagh mountains, and along the Koshkarchay River at coordinates 40°31'05" N latitude and 46°04'58" E longitude—since ancient times. Although the Paleolithic-era caves identified in the area have yet to undergo comprehensive scientific examination, the discovery of surface materials from later periods and necropolises used for extended burial practices suggests continuous habitation. Archaeological finds in the villages of Kushchu and Chovdar,

including artifacts from the late Eneolithic to the Early Iron Age, as well as burial mounds (kurgans), stone cist graves from the Late Bronze and Early Iron Ages, the "Black Cow" and "Lezgi Rock" caves, fortresses such as "Darder," "Goychalilar Yurdu," "Yal Yurdu," the Bronze Age "Dashtapa" fortress, the "Choban Dashi" and "Molla Abdullah Bulagi" fortresses, the Iron Age "Nagara Dagi," along with 6th-century BCE Albanian-Christian temples, a 7th-century Albanian-Christian church, and medieval-era Albanian, Christian, and Muslim cemeteries, tombs, and monasteries, collectively testify to the region's rich and multifaceted historical development. The systematic study of these archaeological monuments and the determination of their developmental phases are essential for comprehensively understanding the evolution of human society in western Azerbaijan.

Keywords: Early Iron Age, burial mound (Kurgan), stone chest, necropolis, cyclopean structures, Dashkesen region

AZƏRBAYCAN MƏSƏLƏSİ
SPA VƏ LONDON KONFRANSLARINDA

Oksana Ə. ABBASOVA*

Aprel işğalından sonra Avropda Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparən keçmiş AXC hökumətinin Paris sülh konfransındakı nümayəndə heyəti başda Ə.M.Topçubaşov olmaqla birgə bolşevik işğalına qarşı mübarizə cəhdləri Azərbaycan diplomatiya tarixinin ən parlaq səhifələri hesab oluna bilər. Mühacir Azərbaycan nümayəndə heyəti bir sıra beynəlxalq konfranslar zamanı (Spa, London, Kann, Genüya, Haaqa, Paris) müttəfiq və iştirakçı dövlətlərin rəhbərlərinə, konfrans sədrələrinə nota və müraciətlər göndərmişdi. Həmin dövrdə daha çox Respublikanın xarici siyasətini yeritmək və onun diplomatik maraqlarını müdafiə etmək mühacir Azərbaycan hökumətinin başlıca vəzifəsinə çevrilmişdi. Eləcə də, bolşevik Azərbaycan hökumət nümayəndələri də keçirilən bir sıra konfranslarda sovet Rusiyasının nümayəndə heyətinin tərkibinə daxil edilmişdir, bunun ən əsas səbəbi isə, həmin dövrdə neft konsessiyaları barədə siyasi müzakirələrin geniş yayılması idi.

Məqalədə, həmçinin 1920-1921-ci illərdə keçirilən Spa və London beynəlxalq konfranslarında Azərbaycan və Bakı nefti ilə bağlı məsələlər yerli və xarici mənbələr əsasında son dərəcə vacib olan tarixi faktlar kimi araşdırılmışdır. Bəzi xarici mənbələr və faktlar ilk dəfə elmi dövriyyəyə cəlb edilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Spa konfransı, London konfransı, Kann müşavirəsi, konsessiya, təzminat

<https://doi.org/10.30546/458901.2025.02.034>

Giriş. Aprel işğalından sonra beynəlxalq müstəvidə keçirilən bir sıra konfranslarda Azərbaycanla bağlı məsələlər barədə bu və ya digər formada fikri mübadiləsi aparılmışdır. Keçirilən konfranslarda Azərbaycanı həm aprel işğalından sonra Avropada qalmağa məcbur olan başda Ə.M.Topçubaşov olmaqla AXC nümayəndə heyəti, həm də bolşevik Azərbaycan hökuməti Rusiyanın maraq və mənafeyinə uyğun şəkildə vahid sovet respublikalarının nümayəndə heyətinin tərkibində təmsil etməyə səy göstərmişdilər. Həmin dövrdə Respublikanın xarici siyasətini yeritmək və onun diplomatik maraqlarını müdafiə etmək üçün edilən mübarizə və bir sıra cəhdlərin son dərəcə

* Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsinin doktorantı;
oksana.abbasova.ebdul@bsu.edu.az; ORCID ID: 0000-0001-6979-3609

mürəkkəb tarixi yolunun obyektiv tədqiqi çox mühüm amildir. Eyni zamanda, XX əsrin 20-ci illəri Respublikanın beynəlxalq iqtisadi vəziyyətinin bir problem kimi öyrənilməsi və kompleks şəkildə tədqiqi xüsusi aktualıq daşıyır.

Spa konfransı. Versal sülhü imzalandıqdan sonra Avropada dövlətlərarası münasibətlərdə əsas məsələ Almaniyanın tərkisilah edilməsi və təzminat alınması idi. Versal sülhündən sonra, müttəfiq dövlətlər arasında birbaşa danışıqlar üçün Spa konfransının çağırılması əla fürsət idi. Müttəfiq dövlətlər düşünürdü ki, mübahisəli məsələlərdə məktublar və digər diplomatik vasitələrlə həll yolu tapmaqdan daha, görüşüb müzakirə aparmaq daha məhsuldar olar. Konfransa Fransanın baş naziri Aleksandr Milyeran, İngiltərənin baş naziri David Lloyd Corc, Almaniyanı kansleri Konstantin Feyrenbax, həmçinin Britaniyanın və Fransanın Almaniyaadakı səfirləri də qatılmışdı, onların oradakı işi Berlində yerləşən Təzminat Komissiyası işlərinə nəzarət etmək idi. Onu da qeyd etmək ki, Cənubi Rusiyadakı Vrangel hökumətinin xarici işlər naziri Peter Struve və siyasətçi Nikolas de Basili nümayəndə heyəti olaraq bolşevik hakimiyyətinə qarşı Rusiyanı xilas etmək ümidi ilə konfransa qatılmışdılar. Orada Fransa nümayəndələri tərəfindən xoş qarşılanan Vrangel hökumət nümayəndələri İngiltərə baş naziri tərəfindən çox soyuq qarşılanmışdı [10, 72].

Ali Mühəribə Şurası və Almaniya arasında 1920-ci ilin 5-16 iyul tarixlərində Belçikanın Spa şəhərində çağırılan beynəlxalq konfransda Birinci Dünya Mühəribəsindən sonra Almaniyanın hərbsizləşdirilməsi, müttəfiqlərə kömür göndərilməsi, qalib dövlətlərə ödəniləcək təzminatın miqdarı, verilmə tarixi və s. kimi məsələləri müzakirə etmək üçün dünya dövlətləri bir araya gəldi [8, 45; 9, 179-180]. Bu konfrans Almaniyanın mühəribədən sonra dəvət edildiyi ilk beynəlxalq konfrans idi. Əslində, Konfransın Spa şəhərində keçirilməsi heç də təsadüfi deyildi, belə ki, Spa şəhəri Birinci Dünya Mühəribəsi zamanı alman işğalına məruz qalmış, burada alman əsgərləri üçün xəstəxanalar təşkil edilmiş, daha sonra 1918-ci ilin mart ayından noyabr ayınadək hərbi Baş Komandanlığının Qərargahı bu şəhərdə yerləşmişdi [4, 261-262].

Konfransın gündəliyində 5 mübahisəli məsələ var idi: tərkisilah, təzminat, kömürün çatdırılması, alman hərbi cinayətkarlarına qarşı cinayət prosesdurları və Qdanskın statusu [4, 181]. Konfransın ilk günündən müttəfiqlər Almaniyaadan Versal sülh müqaviləsinin şərtlərini əməl etməklə yanaşı onun qarşısında bir sıra tələblər qoydular: Almaniyanın könüllü hərbi dəstələrini tərkisilah edilməsi, hərbi əmlakın təhvil verilməsi, ayrı-ayrı adamlardan silahların toplanması və ordunu könüllülük prinsipi əsasında qurulması.

6 iyul 1920-ci il Ə.Topçubaşov konfransın sədrinə və İngiltərənin baş naziri L.Corca göndərdiyi müraciətdə qeyd edilirdi: *“Azərbaycanın Spa konfransında olan nümayəndə heyəti sülh konfransının diqqətini Azərbaycanın bolşeviklər tərəfindən işğalına yönəltmək istəyir... Versal Ali Şurası tərəfin-*

dən Azərbaycanın müstəqilliyinin de fakto tanınması xalqın böyük ruh yüksəkliyinə səbəb olmuşdu. Lakin bu tanınmadan qısa müddət sonra Azərbaycan Sovet Rusiyası tərəfindən işğal edildi... Yaranmış bu şəraitdə hadisələrin həlli yolu müttəfiq dövlətlərin, sülh konfransının və Millətlər Cəmiyyətinin əlindədir” [1, 456; 2, 560]. Ə.Topçubaşov Spa konfransının rəhbərliyindən xahiş edirdi ki, Azərbaycan Respublikasının de-yure tanınması, ölkənin siyasi və iqtisadi maraqlarının müdafiəsi naminə ona yardım göstərilsin. Bundan başqa, Azərbaycan respublikasının informasiya blokadasına alındığı, parlament və hökumat üzvlərinin repressiyalara məruz qaldığı, bütün bunlar haqqında Tiflisdən, Azərbaycan parlamenti sədrinin müavini Həsən bəy Ağayevdən məlumatlar alındığı bildirilirdi [1, 456]. Bu müraciətin surətləri Spa konfransında təmsil olunan dövlətləri nümayəndə heyətlərinin başçılarına göndərilmişdi [1, 456-457; 2, 560].

Almaniyanın konfransdan gözləntilərinin əksinə olaraq, Spa konfransında müharibə təzminatı məsələsinə bir o qədər diqqət yetirilmədi. Konfransda Versal müqaviləsinin başlıca məsələlərindən biri olan tərkisilah mövzusu üstünlük təşkil etdi. Daha sonra, baş verən hadisələrə görə kömür barədə danışıqlar konfransın mərkəz məsələsi oldu [11]. 1919-cu ilin 19 avqust Versal müqaviləsinin 236 sayılı protokoluna əsasən kömür Almaniya Fransaya, Belçikaya və İtaliyaya daşınmalı idi. Almaniya bu şərtlə razılaşsa da, 1920-ci ilin yazında baş verən Ruhr və Kapp Putsch üsyanları ilə əlaqədar olaraq kömür sənayesindəki tətillər səbəbindən edilən tələblərə əməl edə bilmədi. Müttəfiqlər Almaniyanın sülh müqaviləsini şərtlərinə düzgün əməl etməməsinə və onun susqunluğuna görə təəssüfləndiklərini qeyd etdilər. Mövcud məsələ ilə bağlı fikrini ifadə edən kansler Ferenbax bildirdi ki, Almaniyanın kömür və poladın əsas mərkəzi olan Ruhr bölgəsində baş verən son üsyanlar hal-hazırda silahlı qüvvələrin hər hansı ixtisarını mümkünəş edir. O, müttəfiqlərin iddia etdiyi tərkisilah məsələsinin qəsdən uzadılması kimi şərh qəbul edilməz hesab edirdi [9, 181].

Tələb olunan şərtləri Almaniya qəbul etsəydi, onda 1920-ci ilin 1 oktyabrədək 150 min ordu saxlaya bilərdi. 1921-ci ilin yanvar ayını 1-dən isə alman nizami ordusu 100 min nəfərə qədər azaldılmalı idi. Həmçinin hərbi xidmət ləğv edilməli və peşəkar ordu ilə əvəz edilməli idi. Almaniya bu şərtləri yerinə yetirmədikdə isə müttəfiqlər Almaniyanın yeni ərazilərini işğal edə bilərdilər. Almaniya XİN-nin sədri Valter Simons müttəfiqlərin Ruhr ərazisini işğal etmək barədə ultimatumuna öz narazılığını bildirdi [9, 186].

Almaniya nümayəndə heyəti hamılıqla ərazisinin işğalı barədə maddəyə ciddi etirazını bildirdi. Eyni zamanda, Almaniya digər şərtləri qəbul edərək 1920-ci ilin iyul ayının 9-da müvafiq protokolu imzaladı [3, 20]. İyulun 9-da kansler Konstantin Feyrenbax və V.Simons tərəfindən imzalanan protokol

əsasında milislərin dərhal tərkisilah edilməsini və ümumi əhalini tərkisilah etmək üçün qanunların qəbul edilməsini tələb etdilər [11]. İyulun 9-da başlayan kömür məsələsinin müzakirəsində tezliklə Antanta güzəştə getmək istəmədiyini əyani şəkildə nümayiş etdirdi. Millerandın Müttəfiqlərin sözcüsü kimi çıxış etdiyi ilk vaxtlarda sanksiyalarla bağlı təhdidlər səsləndirildi. V.Simons iyulun 10-da günortadan sonra Almanıyanın təzminatlarla bağlı mövqeyini açıqlamaq şansı əldə etdi. O, əsasən kabinet üzvləri tərəfindən əvvəlcədən təsdiqlənmiş təklifə əməl etdi və hər hansı bir rəqəm və ya tarix söyləməkdən çəkindi. İyulun 12-də Almaniya nümayəndə heyəti cəmi 30 illik ödəniş tələb edən bir sıra təklifləri bir daha dəqiq rəqəmlər göstərmədən təqdim etdi. İyulun 13-də bu təkliflər konfransın alt komissiyasında müzakirə olundu, lakin kömürlə bağlı paralel müzakirələr o dərəcəyə çatdı ki, tezliklə onunla bağlı müzakirələr dayandırıldı. Həmin mövzuya yalnız bir neçə həftə sonra Cenevrədəki konfransda yenidən baxıldı. Günlərlə davam edən gərgin danışıqlardan sonra iyulun 14-də danışıqlar demək olar ki, kəsildi.

15 iyulda Ə.Topçubaşov Spa şəhərindən Ceyhun Hacıbəyliyə göndərdiyi məktubda yazırdı: “Nə etmək mümkün idisə, hamısını etdik: nota verdik, müttəfiqlərin müxtəlif nümayəndəliklərinin bir neçə katibi ilə, İtaliya, Polşa və Belçika hökumətlərinin xarici işlər nazirləri ilə görüşdük. Bu gün ikinci notanı təqdim etdim, istifadə üçün surətini göndərirəm, Abbas bəydən alarsan. Bu gün Polşanın keçmiş baş naziri Yan Paderevski ilə görüşdüm. Bütün təfərrüatını sizlə görüşəndə danışacam. Bizim burada olmağımız barədə mədam Brocher tərəfindən yazılmış qeydləri sənə göndərirəm. Ola bilsin ki, “Spadan yazışmalar adı ilə Sizin qəzetdə yerləşdirəsən. Sabah Brüssellə gedirəm və ümid edirəm bazar günü Parisdə görüşəcəyik” [1, 457; 7, 68].

Onu da qeyd edək ki, Topçubaşovun başçılıq etdiyi mühacir Azərbaycan nümayəndələri Spa konfransına iki sənəd təqdim etmişdi. Birinci sənəd əsasən etiraz xarakteri daşıyırdı, burada Azərbaycanın Sovet Rusiyası tərəfindən işğal edilməsi və onun nəticələri qeyd edilirdi, həmçinin iştirakçı dövlətlərin Sovet Rusiyasını pisləmələri təklif edilirdi [4, 262]. İkinci sənəd isə təklif xüsusiyyətli idi, 1921-ci ildə keçirilməsi nəzərdə tutulan London konfransında mühacir Azərbaycan nümayəndələri iştirakına icazə verilməsi rica olunurdu [4, 262]. Eyni zamanda müharibə dövründə Azərbaycanın bütün təsərrüfat sahələrinə dəymiş ziyan və zərərə görə təzminat verilməsini rica edirdilər. Çox təəssüf ki, edilən təklif və etirazlar soyuq qarşılandı və heç bir nəticə vermədi.

İyulun 16-da Fehrenbax və V.Simons Müttəfiqlər tərəfindən tərtib edilmiş Spa kömür protokolunu imzaladılar. Almaniya altı ay ərzində ayda 2 milyon ton kömür tədarük edəcəyinə söz verdi. Müttəfiqlərin kömürün spesifik növlərinin və ya keyfiyyətinin çatdırılmasında təkidi müqabilində Almaniya-

da mədənçilərə ərzaq ala bilmək üçün hər bir ton kömürə 5 qızıl marka təklif sözü verildi. Bundan əlavə, müttəfiqlər kömür üçün aylıq avans ödənişlərinə razılıq verdilər.

Spa konfransının nəticəsi. Lakin kəskin ixtilaflar ucbatından iştirakçı dövlətlər alınacaq təminatın ümumi məbləği barədə yekdil rəyə gələ bilmədilər. Konfransda qərara alındı ki, 30 il ərzində Almaniya 132 mld marka təminat verməli idi. Təminat alacaq müttəfiqlərin payını bu rəqəmlərlə müəyyənləşdirildi: Fransa 52%, İngiltərə 22%, İtaliya 10%, Yunanıstan, Rumıniya, Yuqoslaviya 6,5%, Yaponiya 0,75% Belçika 8%, Portuqaliya 0,75%, ABŞ-ın təminat almaq hüququ saxlanıldı. [5, 19]. Lakin ABŞ senatı Versal sülh müqaviləsini təsdiq etmədiyinə görə təminat almaqdan və Avropa işlərinə müdaxilə etməkdən kənar düşdü.

Spa konfransında maliyyə güzəştlərinə baxmayaraq, kömür müqaviləsi Almaniya iqtisadiyyatına çox ağır zərbə vurdu. Konfransdan əvvəl kömür tədarükü sənaye istehsalına tam uyğun idi, lakin indi kömürdən asılı olan dəmiryolları və dəmir-polad sənayesi məhsuldarlığına zərər vuran daxili bir sıra problemlər ortaya çıxdı.

London konfransı. London konfransının mərkəzi məsələlərindən biri də Bakı nefti ilə bağlı olmuşdu. Bakı nefti və Azərbaycanla bağlı məsələ 1921-ci il 21 fevraldan martın 14-dək keçirilən London konfransının gedişində də müzakirə edildi.

Türkiyə konfransda iki nümayəndə heyəti ilə təmsil olunmuşdu: İstanbul hökumətinin nümayəndə heyətinə böyük vəzir Təvfiq paşa, digəri isə Ankara hökumətinin nümayəndə heyətinə ilk xarici işlər naziri Bəkir Sami bəy başçılıq edirdi, hər iki heyət razılaşdırılmış bəyanatlarla çıxış edirdi [4, 262-263]. Ankara hökuməti İtaliya hökumətinin dəvəti ilə konfransa qatılmışdır. Beləliklə, Türkiyə müttəfiq dövlətlər tərəfindən hüquqən tanınmış oldu. Əslində İtaliyanın dəvət etmiş olması onlar arasında fikir ayrılığı olmasına gətirib çıxarırdı. Hər iki hökumətin dəvət edilməsinin əsas səbəbi iki hökumət arasında ixtişaş yaratmaq, Sevrə Anadoluda tətbiq etmək və Sevrə türklərə qəbul etdirmək idi. Müttəfiqlər ilk sözü Təvfik paşaya verdi, Təvfik paşa isə ayağa duraraq “söz millətimin həqiqi təmsilçisi olan Bəkir Sami bəyindir” sözlərini ifadə etdi. Bu İstanbul hökumətinin Ankara hökumətini tanıdığının göstəricisi idi [12].

Konfransda Türkiyənin bir sıra tələbləri var idi: Türkiyənin 1913-cü il sərhədlərinin bərpası, İzmirin yunan ordusundan azad edilərək Türkiyəyə qaytarılması, boğazlardan keçidin sərbəst olduğu halda Türkiyənin suverenliyinə və təhlükəsizliyinə zəmanət verilməsi, işğal rejiminin ləğvi, Türkiyəyə sahillərini qorumaq üçün dəniz və quru qüvvələrini saxlamasına icazə verilməsi [3, 27].

4 və 16 martda B.Sami bəy və L.Corc arasında keçirilən məxvi müzakirələrdə, B.Sami bəy Qafqazın Türkiyə ilə Quzeydəki ölkələr arasında bir barikada biçiminə gətirilməsi kimi təklifi ilə, daha da irəliyə gedən baş naziri L.Corc türklərə birbaşa təklif etdi ki, *“Türkiyə Bakı neft mənbələri ilə birlikdə bütün Güney Qafqazı öz protektoratlığına götürsün”* [4, 262-263; 6, 23]. L.Corcun Qafqazın Türkiyəyə verilməsinin təklifi altında onun bir çox siyasi, iqtisadi və strateji səbəbləri var idi. Çünki bolşevizm İngiltərənin Şərqdən çıxarılmasına birbaşa kömək edə bilərdi, eyni zamanda bolşeviklər Şərqi ingilislərdən azad etməyi geniş şəkildə təbliğ edirdilər. Bütün bu səbəblərdən ingilis diplomatiyası mövcud vəziyyətlə əlaqədar olaraq Türkiyə ilə münasibətləri inkişaf etdirməyi və əməkdaşlığı daha səmərəli hesab edirdi.

L.Corcun Qafqazla bağlı təklifi Türkiyə ilə yaxınlaşmaq istədiyini göstərən digər bir fakt da sübut edir: *“1921-ci il iyunun 26-da XI Qırmızı ordu kəşfiyyatının tamamilə məxfi məlumatına əsasən Tehrandə ingilis komandanlığının nümayəndələri ilə Müsavat hökumətinin nümayəndələri Yusubbəy Qasımbəyov və Sultanbəy Qulubəyov görüş keçirmişdilər. Azərbaycan nümayəndələrinin sovet hakimiyyətinə qarşı silahlı mübarizəyə İngiltərənin kömək etmək vədi barədə sualına ingilislər cavab vermişdi: yaxın vaxtlarda Türkiyə hökuməti sovet Azərbaycanını idarə edəcəkdir və sizə lazım olan köməyi göstərəcəkdir”* [4, 262].

Bundan başqa, L.Corcun planı Türkiyənin olduqca ağır durumda ona qənim kəsilən yunan və havadarlarının (Fransa və İtaliya) zərərsizləşdirilməsinə imkan yarada bilərdi [6, 24]. Türkiyə və Şərqi Rusiya ilə olan yaxşı münasibətlərin inkişafını zəiflətmək, eləcə də Türkiyə Fransa arasında olan əlaqələrin möhkəmlənməsini əngəlləməyə nail ola bilərdi.

L.Corcun Qafqazın Türkiyəyə verilməsi və bolşevizmə qarşı birgə mübarizə fikri ilə Bəkir Sami bəyin fikri üst-üstə düşürdü. Bəkir Sami bəy düşünürdü ki, Qafqaz məsələsində İngiltərədən yardım ala bilər. Bu səbəbdən, Bəkir Sami bəy London konfransında Qafqaz xalqlarının, o cümlədən, Şimali Qafqazın müstəqilliyinin qorunmasına xüsusi əhəmiyyət vermişdi. L.Corca təklifində qeyd edirdi ki, İngiltərə köməklik göstərərsə, bütün Qafqaz xalqlarını Türkiyə ətrafında birləşdirib, ümumi düşməinə - bolşevizmə qarşı uğurlu mübarizə aparmaq olar.

Konfransın bitməsindən az sonra, mart ayının sonunda vahid birliyi formalaşdırmaq üçün Bəkir Sami bəy, Avropada olan Qafqaz mühacirəti başda Azərbaycan mühacirətinin nümayəndələri Əli Mərdan bəy Topçubaşov olmaqla, Məmməd Məhərrəmov, Əkbər ağa Şeyxülislamov, Ceyhun bəy Hacıbəyli, gürcü mühacirətinin nümayəndələri Akaki Çxenkeli və Zurab Avalaşvili, Şimali Qafqaz mühacirətinin nümayəndələri Abdul Məcid Çermoyev, Aytek Namitekov və Vassan Girey Cabaquyevlə bir araya gəldilər. Onlar

görüş zamanı, Qafqaz xalqlarının müstəqilliyi və bolşevizmə qarşı birgə mübarizə məsələlərini müzakirə etdilər. Ancaq istər Rusiya - İngiltərə ticarət müqaviləsi, istərsə də Rusiya və Türkiyə arasında imzalanan Moskva müqaviləsi bu danışıqların həyata keçməsinə maneə oldu [2, 358].

Onu da qeyd edək ki, fevral ayının 26-da London konfransında müzakirə edilən məsələlərdən biri məhz erməni məsələsi idi. Konfranda iki erməni nümayəndəliyini Poqos Nübar paşa, digərini isə A.Ağaronyan və general Baqratuni təmsil edirdi. Hər iki erməni nümayəndəliyinin konfransdan bir istəyi var idi, Sevr müqaviləsinin bütövlüyünün qorunmasını xahiş edirdilər [2, 356].

“Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyasından əl çəkməyən ermənilərə lord Kerzon bildirdi ki, bu istiqamətdə üç böyük çətinlik vardır. Birincisi Rusiya Ermənistanının bolşeviklər tərəfindən sovetləşdirilməsi, ikincisi, Mustafa Kamal paşanın erməni ərazilərinin böyük hissəsini işğal etməsi, üçüncüsü isə, müttəfiqlərin Ermənistana əhəmiyyətli kömək göstərmək imkanına malik olmamasıdır [2, 356]. Əslində, lord Kerzon “Böyük Ermənistan” yaradılması fikrini dəstəkləyirdi, ancaq mövcud vəziyyətdə bunun mümkün olmadığını bilirdi.

Onu da qeyd edək ki, Fransa İngiltərə kimi Türkiyəyə qarşı yumşaq mövqe tuturdu. Fransanın baş naziri Aristid Brian etiraf etmişdi ki, London konfransında türklərin tərəfini saxlamışdı: *“Sizə açıq deməliyəm ki, mən Türkiyənin müstəqil və həyat qabiliyyətli dövlət kimi mövcud olması siyasətinin təmin edilməsinin tərəfdarıyam. Mən artıq bu istiqamətdə, hətta ingilis dostlarımızla qarşıdurma riskinə gedərək London konfransında öz üzərimə real öhdəliklər qəbul etmişəm ki, türk xalqı kimi bir xalq, müharibə zamanı bizə düşmənçilik etməsinə baxmayaraq, milli və müstəqil yaşamaq haqqına malikdir. Bu yaxınlarda yunanların türklər üzərində qələbəsinə baxmayaraq, ingilis dostlarımızla müttəfiqlərin, hətta öz maraqlarını belə daha ədalətli formada anlamağa inandırmaq vəzifəsini mən üzərimə almışam. London konfransında mən Sevr müqaviləsinin türklərin xeyrinə baxılmasına nail oldum. Mən bu siyasəti davam etdirirəm və bunun uğur qazanacağına əminəm”* [1, 474-475].

Aristid Brian Qafqaz mühacir nümayəndələrinin iştirak etdiyi həmin iclasda “Böyük Ermənistan” yaratmaq fikrinə qarşı A.Ağaronyana acıqlı sözlər söyləyərək demişdi ki, *“London konfransında biz ermənilərin tələblərini yerinə yetirməyə cəhd göstərdik. Öz tərəfinizdən siz gərək şişirdilmiş tələblər irəli sürməyəsınız. Siz hamınız rüşeym dövlətlərsınız. Keçmişdən qalanları yenidən təşkil etmək üçün siz nə mümkünsə, hamısını səfərbər etməlisiniz”*.

London konfransının nəticəsi. Konfrans zamanı türklər İtaliya və Fransa ilə hərbi əməliyyatların dayandırılması və iqtisadi məsələlərin tənzimlənməsi ilə bağlı müqavilə imzaladılar. Martın 11-də Fransa və İtaliya türklərə, İngiltərə isə yunanlara bu şərtləri təklif etdi: müttəfiq qoşunlarının İstanbuldan çıxarılması, müttəfiqlərin Türkiyədəki müttəfiqlərin beynəlxalq ma-

liyyə nəzarəti komissiyasında türkün iştirakı, İzmirdə türk suverenliyinin qorunması. İzmirdə yunan qarnizonu qalırdı və s. Bəkir Sami bəy Ankara hökumətinə xəbər etmədən İtaliya və Fransa ilə ayrı-ayrı müqavilələr imzalamışdı, ancaq Ankara hökuməti bərabər şərtlərin olmadığı qənaəti ilə buna etiraz etdi [12]. Lakin sonradan TBMM hökuməti Fransa ilə imzalanan müqaviləni ratifikasiya etmədiyi üçün Bəkir Sami istefa verməyə məcbur oldu. Beləliklə, türklər və yunanlar edilən şərtlərlə razılaşmadığından konfrans uğursuzluqla başa çatdı. Yunanlar hərbi əməliyyatları davam etdirdilər, türklər isə martın 16-da Rusiya ilə müqavilə imzaladılar.

Lakin bu müzakirələr əməli bir nəticə verməsə də, Bakı nefti uğrunda beynəlxalq diplomatik mübarizə daha da kəskinləşib, yeni mərhələyə daxil olmuşdu. London konfransından sonra verdiyi bəyanatda Bəkir Sami bəy bildirirdi ki, beynəlxalq sülhün əldə edilməsində London konfransı əhəmiyyətli addım olsa da, Avropada bu istiqamətdə yeni bir konfransın olacağı şübhəsizdir [2, 493].

İkinci London konfransı. 1921-ci ilin aprel ayının 29-dan may ayının 5-dək keçirilən ikinci London konfransında yenidən Almaniyanın təzminat ödəməsinə dair məsələ gündəmə gətirildi. Komissiyanın qərarı müzakirə edildi, təzminatın ümumi məbləği 132 mlrd qızıl marka miqdarında müəyyənləşdirildi. Müttəfiqlər Spa konfransında qəbul edilən bəzi qərarları yenidən müzakirə etdilər, belə ki, Almaniya təzminatı ödəmək, tərksilah keçirmək və hərbi cinayətkarları təhvil vermək kimi şərtlərini yerinə yetirməyi tələb edirdilər. Ultimatumun vaxtı qurtaran kimi, 1921-ci ilin may ayının 11-də Almaniya hökuməti bütün bu şərtləri qəbul etdiyini bildirdi.

İkinci London konfransında Azərbaycan mühacir nümayəndə heyətinin üzvü M.Mehdiyev iştirak etmişdi. M.Mehdiyev may ayında Ə.M.Topçubaşova 16 martda imzalanmış Moskva sülh müqaviləsinin mətnini Londondan Parisə göndərdi. O yazırdı: *“Rus-türk müqaviləsinin maraqlı mətnini sizə göndərirəm, mətn böyük maraq kəsb etdiyindən onu Sizin sərəncamınıza göndərməyi lazım bildim, hesab edirəm ki, müqavilənin mətni diqqətlə və ətraflı şəkildə öyrənilməlidir”* [2, 386].

Nəticə. Spa Konfransında bolşevik işğalı nəticəsində Parisdə mühacirətdə qalan Ə.M.Topçubaşov başda olmaqla AXC-nin nümayəndə heyəti də iştirak edirdi. Nümayəndə heyəti konfransa iki nota və təkliflə müraciət etmişdi. Birincisi, müharibədə vurulan bütün ziyan və zərəri nəzərə almaqla Azərbaycana təzminat verilməsi məsələsi idi. İkincisi isə, Azərbaycanda bolşevik rejiminə son qoyulması ilə bağlı məsələ idi. Təəssüflər olsun, göndərilən nota və təklifə istənilən cavab verilmədiyi üçün, müraciətlər nəticəsiz qaldı.

1921-ci ilin fevral- mart aylarında keçirilmiş London konfransının əsas məsələlərindən biri məhz Bakı nefti ilə bağlı idi. Britaniya Baş naziri L.Corc

həmin konfransda Bakının neft mədənləri ilə birlikdə bütün Cənubi Qafqazın Türkiyənin nüfuzuna verilməsi ideyasını müzakirəyə çıxarmışdı. O, bu səbəblə Parisdə bütün Qafqaz mühacir nümayəndələri ilə görüş keçirmişdi. Lakin təkcə onların birliyi deyil, bolşevik Qafqaz Respublikalarının da birliyi vacib şərt idi. Bəkir Sami hələ Rusiyaya səfəri zamanı müşahidə etmişdi ki, Qafqazda bolşeviklərin elan etdiyi müstəqillik tamamilə formal xarakter daşıyırdı. Ankaraya dönən Bəkir Sami bəy “Azərbaycanda heç bir “respublika” yoxdur, qırmızı əsgərə tabe olan bəstəboy - Nərimanov vardır” öz hökumətinə bu sözləri söyləmişdi. N.Nərimanov bir növ bu fikiri təsdiqləyərək: “Azərbaycanın müstəqilliyindən bir Nərimanov qalmışdır” sözlərini demişdir. Bu müzakirə əməli bir nəticə verməsə də, bundan sonra Bakı nefti uğrunda beynəlxalq diplomatik mübarizə daha da şiddətlənərək, yeni mərhələyə qədəm qoymuşdu. Ardınca 1921-ci ilin aprel-may aylarında ikinci London konfransı keçirildi. Burada AXC-nin Paris konfransında keçmiş sülh nümayəndəsi heyətinin üzvlərindən biri olan M.Mehdiyev iştirak etmişdi.

Ümumiyyətlə, vətən tarixinin ən ziddiyyətli dövrü Azərbaycanın sovet dövrü tarixi hesab edilə bilər. Həmin dövrdə Rusiyanın Respublikanın nefti və xarici iqtisadi-ticarət və s. sahələrində xüsusi nəzarətini nəzərə alsaq, Azərbaycanın iqtisadi-ticarət əlaqələrini, beynəlxalq münasibətlərini və həmin dövr tarixinin yenidən və obyektiv öyrənilməsi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Təəssüflər olsun ki, XX əsrin 20-ci illəri və həmin dövrdəki keçirilən beynəlxalq konfranslar ədəbiyyatlarda əhatəli şəkildə araşdırılmadığından, tədqiqatçılar o dövrün hadisələri barədə qısa və konkret məlumat və faktlar yazdığı üçün məqalə bu kimi səbəblərdən ali məktəblərin tələbələri və yeni dövrün oxucuları üçün faydalı ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənlı C.P. Tarixi şəxsiyyətin tarixi: Əlimərdan bəy Topçubaşov. -Bakı: Azərbaycan Diplomatik Akademiyası, – 2013. – 588 s.
2. Həsənlı C.P. Sovet dövründə Azərbaycanın Xarici Siyasəti (1920-1939). -Bakı: Adiloğlu, – 2012. –656 s.
3. Qasımlı M.C. Avropa və Amerika ölkələrinin müasir tarixi, 2 hissədə, I hissə (1918-1945-ci illər). -Bakı: Bakı Universiteti, – 2003. – 516 s.
4. Qasımlı M.C. Xarici dövlətlər və Azərbaycan (aprel işğalından SSRİ yaradılana qədərki dövrdə diplomatik-siyasi münasibətlər). -Bakı: Qanun, – 1998, – 360 s.
5. Mustafayeva S. Avropa və Amerika ölkələrinin ən yeni tarixi. -Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, - 2010. - 390 s.
6. Musa İ.M. Azərbaycanın xarici siyasəti. Dövlətlərarası münasibətlər və Azərbaycan (aprel 1920- oktyabr 1991-ci illər) İkinci hissə. -Bakı: Bakı Universiteti, - 2010. – 516 s.
7. Yaqublu N Cümhuriyyət qurucuları (PDF). -Bakı: Nurlar. 2018. 68
8. Shuster Richard J., German disarmament after World War I: the diplomacy of international arms inspection, 1920-1931, Cass series / Strategy and history, 14, Psychology Press, 2006, ISBN 978-0-415-35808-8

9. Steller Verena, Diplomacy between Versailles and Locarno // The Transformation of Foreign Policy: Drawing and Managing Boundaries from Antiquity to the Present, Oxford University Press, 2016, ISBN 978-0-19-878386-2,
10. The Russian Review, Lascelle Meserve de Basily, A Footnote to History– The Conference at Spa in 1920 Vol. 32, No. 1, Jan., 1973, p.72-75
11. Entwaffnung, Wehrverbände und Reichswehr.
https://www.bundesarchiv.de/aktenreichskanzlei/1919-1933/0000/feh/feh1p/kap1_1/para2_5.html
12. 1921 Londra konferansı. <https://www.youtube.com/watch?v=1KBPiC0u5gA>

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ВОПРОС НА КОНФЕРЕНЦИЯХ В СПА И ЛОНДОНЕ

Оксана А. АББАСОВА

РЕЗЮМЕ

Усилия делегации бывшего правительства АДР, боровшейся за независимость Азербайджана в Европе после апрельской оккупации, на Парижской мирной конференции во главе с А.М.Топчибашевым по совместной борьбе против большевистской оккупации можно считать одной из самых ярких страниц в истории азербайджанской дипломатии. В ходе международных конференций азербайджанская эмигрантская делегация направляла ноты и обращения руководителям союзных и участвующих государств, а также председателям Спа, Лондонской, Каннской, Генуэзской, Гаагской и Парижской конференций. В то время основной задачей азербайджанского правительства в изгнании была реализация внешней политики республики и защита ее дипломатических интересов. Аналогичным образом представители большевистского правительства Азербайджана были включены в состав делегаций Советской России на ряде конференций, основной причиной чего стали широко распространенные в то время политические дискуссии о нефтяных концессиях.

В статье также рассматриваются доклады азербайджанской эмигрантской делегации на международных конференциях в Спа и Лондоне, состоявшихся в 1920-1921 годах, а также вопросы, связанные с бакинской нефтью, как чрезвычайно важные исторические факты, основанные на местных и зарубежных источниках. Некоторые зарубежные источники и факты впервые введены в научный оборот.

Ключевые слова: конференция в Спа, Лондонская конференция, Каннская конференция, концессия, компенсация

THE AZERBAIJANI QUESTION AT THE SPA AND LONDON CONFERENCES

Oksana A. ABBASOVA

SUMMARY

The efforts of the delegation of the former ADR government, which fought for the independence of Azerbaijan in Europe after the April occupation, at the Paris Peace Conference headed by A.M. Topchibashev in the joint struggle against the Bolshevik occupation can be considered one of the brightest pages in the history of Azerbaijani diplomacy. During international conferences, the Azerbaijani emigrant delegation sent notes and appeals to the leaders of the allied and participating states, as well as to the chairmen of the Spa, London, Cannes, Genoa, Hague and Paris conferences. At that time, the main task of the Azerbaijani government in exile was the implementation of the republic's foreign policy and the protection of its diplomatic interests. Similarly, representatives of the Bolshevik government of Azerbaijan were included in the delegations of Soviet Russia at a number of conferences, the main reason for which was the widespread political discussions about oil concessions at that time.

The article also examines the reports of the Azerbaijani emigrant delegation at the international conferences in Spa and London held in 1920-1921, as well as issues related to Baku oil, as extremely important historical facts based on local and foreign sources. Some foreign sources and facts are introduced into scientific circulation for the first time.

Keywords: Spa Conference, London Conference, Cannes Conference, concession, compensation

**CƏNUBİ QAFQAZDA YENİ GEOSİYASİ REALLIQLAR
KONTEKSTİNDƏ İRAN-TÜRKİYƏ RƏQABƏTİ:
REALİZM NƏZƏRİYYƏSİ KONTEKSTİNDƏ TƏHLİL****Murad E.ƏSƏDOV***

Ermənistan-Azərbaycan arasında baş vermiş müharibədən sonra Cənubi Qafqazda formalaşan yeni geosiyasi reallıqlarla barışa bilməyən İranın, Türkiyənin regionda artan nüfuzuna qarşı çıxışı təsadüfi sayıla bilməzdi. Belə ki, İran, hər nə qədər Azərbaycanın haqlı mövqeyini formal olaraq dəstəklədiyini bildirsə də, əməldə Ermənistanı açıq və gizli yollarla dəstəkləməkdə davam etmişdir. Eyni zamanda, Türkiyənin Cənubi Qafqazda sülh və sabitliyin bərqərar olunmasına yönəlmiş təşəbbüslərinə qarşı çıxmaqla, İran öz təsir dairəsini qorumağa və mövqeyini gücləndirməyə çalışırdı. Nəticə etibarı ilə, regionda yeni rəqabət mənbəyi İran-Türkiyə münasıqəsi təhlükəsi artmaqdadır. Bununla belə, Türkiyənin Cənubi Qafqazda möhkəmlənən mövqeyi hələlik Türkiyənin birbaşa müdaxilə imkanlarını məhdudlaşdırır. Çünki Ankara anlayır ki, Cənubi Qafqazda baş verəcək hər hansı bir yeni münasıqə, ehtimal ki, Yaxın Şərqə də sirayət edə bilər. Bu da Türkiyənin hər iki regionda “mərkəzi dövlət” olmaq istəyinə mənfi təsir göstərmiş olacaqdır. Beləliklə, regionda Türkiyə - İran arasında qeyri-müəyyən gərginlik dinc barışığın olması rəsmi Ankara üçün arzuolunandır və aktuallığını artırmaqdadır. Bu məqalədə Türkiyə və İranın Cənubi Qafqazda geniş geosiyasi və təhlükəsizlik maraqları, hər iki dövlətin güc balansına əsaslanan yanaşması realizm nəzəriyyəsi çərçivəsində təhlil edilmişdir. Bununla yanaşı, məqalədə hər iki dövlətin regiondakı strateji məqsədlərinin dəyişməzliyində diqqət yetirilmiş, balanslaşdırma siyasətinin Azərbaycanla münasibətlər kontekstində yaratdığı potensial əks-təhdidlər təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, Türkiyə, İran, Ermənistan-Azərbaycan münasıqəsi

<https://doi.org/10.30546/458901.2025.02.039>

Giriş. Cənubi Qafqazı həm etnik, həm də geosiyasi baxımdan haqlı olaraq nadir region hesab etmək olar. Tarixçilər haqlı olaraq qeyd edirdilər ki, müxtəlif dinlərə və məzhəblərdən olan və 65-ə qədər etnik qrupa ev sahibliyi edən Cənubi Qafqaz, tarixin bütün dövrlərində Rusiya, Türkiyə və İran kimi iri regional aktorların diqqət mərkəzində olmuşdur [10, 85]. Bu regional oyunçular tarixi dövrlərdə bu regiona müxtəlif formalarda təsir göstərmişlər. Bu tarixi rəqabət Cənubi Qafqaz regionunda bu günə qədər gedən proseslərdə

* Bakı Dövlət Universitetinin əməkdaşı; muradasadov@bsu.edu.az; ORCID ID: 0000-0003-1528-2533

öz izini qoymuşdur. Ermənistan və Azərbaycan arasındakı 44 günlük müharibənin nəticələri də Cənubi Qafqaz ölkələri və onun hüduqlarından kənarda beynəlxalq münasibətlərin yenidən nizamlanmasına ehtiyac olduğunu bir daha göstərmiş oldu. Cənubi Qafqazın yeni konfigurasiyası ilə bağlı əksər şərhçilər təbii olaraq müharibənin əsas nəticəsi kimi Azərbaycanın Ermənistan üzərində qələbəsini qeyd edirlər. Bu da təbii ki, Ermənistanın daxilində narahatlığın yaranmasına yol açmış olurdu və ictimaiyyətin diqqət mərkəzində olan məsələyə çevrilməsinə səbəb olmuşdur [8]. Ermənistanın mövqeyini gizli olsa da dəstəkləyən İran, Türkiyənin Cənubi Qafqazda mövcudluğundan narahatlığını hər şəraitdə bildirməkdə idi. Lakin Rusiyanın Üçtərəfli Bəyanata əsasən, öz sülhməramlıları vasitəsilə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə yerləşdirilməsi İranı bir qədər sakitləşdirmişdir. Buna baxmayaraq, ən azından Rusiyanın Cənubi Qafqazda müstəsna hökmranlıq ambisiyalarının uğursuzluğa düşər olması rəsmi Tehranı narahat etməyə başlamışdır. Çünki Türkiyə-Azərbaycan müttəfiqliyi bölgədə tamamilə legitim türk varlığının mövcudluğunun artması, həmçinin Ankaranın regionda vahid güc mövqeyinə sahib olması rəsmi Tehranın maraqlarına zidd idi [11]. Azərbaycanın Ermənistan üzərində şanlı qələbəsi Türkiyənin regionda mövqeyini gücləndirməklə yanaşı həm də rəsmi Ankaranın faktiki olaraq reallaşdırmağa çalışdığı “Avrasiyaçılıq” siyasəti ilə bağlı ideyalarına imkan yaratmışdı. Rəsmi Ankaranın Azərbaycan ilə Müttəfiqlik Münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi isə bu ideyaların reallaşmasının yolunu açmışdır. Lakin Türkiyənin Cənubi Qafqazdan keçməklə potensial olaraq Orta Asiyaya doğru rolunu nəzərdə tutan genişlənmə gündəmi İran üçün ciddi suallar yaradırdı. Çünki özünü Cənubi Qafqazda “əsas güc” kimi qələmə verən İran üçün Türkiyə hazırda regionda yeganə rəqib idi. Bu həm də İranın böyük dövlət statusu iddialarına, eləcə də Cənubi Qafqazdakı maraqlarına ciddi meydan oxumaq demək idi.

Belə ki, əksər təhlillər Ermənistan-Azərbaycan arasındakı 44 günlük müharibədən sonra regionda yaranan Rusiya-Türkiyə rəqabəti üzərində cəmlənməsinə baxmayaraq, İranın müharibə zamanı və ondan sonrakı mövqeyinə də diqqət yetirmək lazımdır. Çünki müharibənin nəticəsi rəsmi Tehranın Cənubi Qafqazdakı mövqeyini ciddi surətdə sarsıtmışdı. Çünki tərəfdaşı (müttəfiqi olmasa da) Ermənistanın məğlub olması ilə İran, Türkiyənin Cənubi Qafqazda və potensial olaraq ondan kənarda artan təsirini izləmək məcburiyyətində qalmışdır. Bundan əlavə, İranı eyni dərəcədə narahat edən digər fakt Ermənistanın Türkiyə ilə ikitərəfli münasibətlərin formal normallaşmasına səbəb olan dialoqa başlaması olmuşdur. Bu baş verərsə, Türkiyə, şübhəsiz ki, həm Naxçıvan, həm də yenidən işğaldan azad edilmiş Azərbaycan və Ermənistan əraziləri vasitəsilə regiona birbaşa və maneəsiz çıxış əldə edəcəkdir. Çünki İran İslam Respublikası geosiyasi və geoiqtisadi reallıqlara əsaslanaraq, təhlükəsizlik və iqtisadi tamamlayıcı olaraq bu regiona qarşı böyük həs-

saslıq nümayiş etdirmişdir. Türkiyə isə Cənubi Qafqaz regionunda mühüm rol oynayan ölkələrdən biridir. Həm də qeyd edildiyi kimi Cənubi Qafqazın Xəzər və Qara dənizlər arasında yerləşməsi bu bölgəni Türkiyə üçün ikiqat əhəmiyyətli etmişdir. Buna görə də Türkiyə bu bölgədə iqtisadi və siyasi olmaqla yanaşı, mədəni əlaqələrin inkişafına da önəm vermişdir.

Bu məqalənin Cənubi Qafqazda Türkiyə ilə İran arasında rəqabətin hansı ölçülərə malik olması, bu iki ölkənin regionda mədəni oriyentasiyalarının necəliyi təhlil edilmişdir. Bununla yanaşı, Türkiyə və İranın Cənubi Qafqazda hansı “yumşaq güc” siyasəti aparmaları kimi suallara cavab axtarılmışdır. Həmçinin Azərbaycan-İran münasibətləri çoxlu qarşılıqlı şübhə ilə həmişə gərgin olduğundan, bu nəticə rəsmi Tehranı açıq şəkildə narahat edirdi. Buna görə də, bu məqalədə Türkiyə və İran münasibətlərindəki gərginliyin mənbələri tədqiq olunmuş, bunun Azərbaycanın regional siyasətinə təsirləri araşdırılmışdır.

Cənubi Qafqazın dəyişən geosiyasətində Türkiyə-İran rəqabətinin əsasları. Hazırda Cənubi Qafqazda kökləri keçmişə dayanan və uzun onilliklər ərzində zaman-zaman regionda daxili siyasi vəziyyəti çətinləşdirən həll edilməmiş etno-milli, həmçinin ərazi ziddiyyətləri ilə bağlı oxşar problemlər mövcuddur. Bu baxımdan, bu mürəkkəb çoxmillətli, çoxkonfessiyalı regionda təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün nəzərə alınmalı olan amillər kompleksi ilə səciyyələnən vahid geosiyasi məkanı təşkil etdiyini iddia etmək olar. V.V.Deqoyevin qeyd etdiyi kimi geosiyasi nöqteyi-nəzərdən unikal olan Qafqaz, müxtəlif sivilizasiya və mədəniyyətlər arasında birləşdirici halqa olmaqla yanaşı böyük dövlətlərin maraqlarının kəsişdiyi region mövqeydədir. Coğrafi cəhətdən də Qara və Xəzər dənizləri arasında mühüm coğrafi mövqedə yerləşən Cənubi Qafqaz regionu isə qlobal əhəmiyyətli ticarət və nəqliyyat sisteminə çevrilmişdir [3, 206]. Sovet dövründə Cənubi Qafqazı uzun əsrlər boyu səciyyələndirən ziddiyyətlərin böyük ölçüdə zərərsizləşdirilməsinə baxmayaraq, onun dağılması ilə sanki yenidən dərinləşdi. Çünki regiondakı münaqişələrin köklü səbəbləri heç bir şəkildə aradan qaldırılmadı. Bu baxımdan regionun öz maraqlarını fəal şəkildə təbliğ etməyə başlayan dünya gücləri üçün açıq olması xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu baxımdan Türkiyə və İran üçün Cənubi Qafqaz ticarət-iqtisadi maraqlar və milli təhlükəsizlik prioritetləri baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. İran prezidenti H.Ruhaninin dediyi kimi, Qafqaz və xüsusilə Azərbaycan İranın milli təhlükəsizliyi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edən regiondur. Bu baxımdan nəzərə almaq vacibdir ki, SSRİ-nin dağılmasından sonra üç yeni Cənubi Qafqaz dövlətini - Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstanı ilk tanıyanlar Türkiyə və İran olmuş və onlarla diplomatik əlaqələr qurmuşlar [5, 93-94].

Təbii ki, hazırda Türkiyə ilə İran arasında çox ciddi ziddiyyətlər mövcuddur. Bu da iki qonşu dövlətin hər birinin Cənubi Qafqazdakı xarici

siyasət strategiyasında özünü göstərməkdədir. Təbii ki, bu strategiyada əsas rolu Tehran və Ankaranın regionda geosiyasi mövqelərini genişləndirmək və gücləndirmək istəyi oynayırdı. Eyni zamanda həm İranın, həm də Türkiyənin öz üstünlükləri və zəif tərəfləri vardır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, İran Türkiyə üçün Rusiyadan sonra ikinci ən böyük karbohidrogen tədarükçüsüdür. Bundan başqa, Tehran Türkiyə ərazisindən keçməklə Avropaya qaz ixrac etməkdə maraqlıdır. Son illərdə iki dövlət arasında geosiyasi amillər kompleksi ilə əlaqədar maraqların yaxınlaşması nöqtələri yaranmışdır ki, bu onların regiondankənar aktorlara qarşı (bu münasibətlərə Rusiya da daxildir) birgə müqavimət göstərmələri üçün bir növ geosiyasi üçbucaq formalaşdırmışdır. Eyni zamanda, istər İran, istərsə də Türkiyə olsun üç Cənubi Qafqaz dövlətinə qarşı siyasətlərini fərqli şəkildə həyata keçirirlər. Belə ki, İran İslam Respublikasının əhalisinin əksəriyyəti müsəlman olan postsovet ölkələrini radikal islamçılığa sövq etməyə çalışmışdır. Vurğulamaq lazımdır ki, İranın dövlət ideologiyası “vahid islam icması - ümmət”də milli məsələnin mövcudluğunu rəsmən qəbul etməyən “xomeynizm”dir. Bu ideyanın doğruluğunu rəsmi Tehranın Cənubi Qafqaz dövlətlərinə münasibətdə apardığı siyasətinin nümunəsi təsdiq edirdi. Bu həm də İranın xarici aktorlarla, xüsusən Rusiya, ABŞ və Türkiyə ilə əlaqələrini kəsərək üç dövlətin hər biri ilə münasibətlər qurmaq istəyi ilə xarakterizə olunurdu. Tehranın pragmatizmi onda özünü göstərir ki, onlara qarşı siyasətini, yəni üç dövlətin hər birinin xarici güc mərkəzləri ilə əlaqələrinin xarakterindən asılı olmayaraq qurulması idi. Bu baxımdan İranın, eləcə də Türkiyənin enerji resursları ilə zəngin olan Azərbaycanla bağlı siyasəti xüsusi maraq doğurur. Təbii ki, Tehranın Bakı ilə münasibətlərdəki siyasətinə onun Türkiyə ilə strateji əlaqələri faktoru böyük təsir göstərir. Onlar burada bütün mümkün ehtiyatlarla, regionun geosiyasi vəziyyətinə çox ciddi təsir göstərən sünni-şiə qarşıdurmasından təsirlənməyə bilməzdilər. Eyni zamanda, Azərbaycan dili, mənşəyi, etnik-mədəni və tarixi kökləri, bəlkə də milli mentalitetin bəzi komponentləri baxımından Türkiyəyə yaxındır. Azərbaycanın dövlət hakimiyyəti sistemindəki nüfuzlu dairələr pantürkizm ideyalarına heç bir halda yad deyildir. Belə ki, Azərbaycan pantürkist mövqelərə sadıq qalaraq Türkiyə ilə köklü yaxınlaşmağa yönəlmişdi. Azərbaycanın regionda bu cür siyasət aparması Tehranın rəsmi Bakıya qarşı qərəzli mövqey tutmasına yol açmış olmuşdur.

Həm də İranın “Kəmərlər və Yol” layihəsində mövqeyi Türkiyədən iki məqamda fərqlənir: Birincisi, İran-Çin münasibətləri daha qlobal ölçüyə malikdir. İkincisi, rəsmi Tehranın Hörmüz boğazında mövcudluğu İranı həm Çinin daxili ehtiyacları, həm də qlobal strateji baxışı baxımından cəlbedici müttəfiq edirdi. İran və Çin arasında 2016-cı ildə imzalanmış Hərtərəfli Strateji Əməkdaşlıq sazişinə əsasən, iki ölkə beynəlxalq sistemin çox qütblü və çox aktyorlu istiqamətə doğru təkamül etdiyinə dair ortaq baxış nümayiş et-

dirməsi onların hər cür iqtisadi fəaliyyətə açıq olduqlarını ifadə edirdi. Bu kontekstdə Çinin İrandakı inkişafı 2017-ci ildən dəmir yolu nəqliyyatı sektorunda cəmləşmişdir. Belə ki, Çin bankları və şirkətləri 926 km-lik Tehran-Məşhəd sürətli qatar layihəsinə və 375 nömrəli dəmir yolu xəttinə sərmayə qoymaqla yanaşı Tehran-Qum-İsfahan sürətli qatar layihələrinə dəstək vermişdilər. 2020-ci ildə iki ölkə arasında imzalanan və mətbuata sızan tərəfdaşlıq müqaviləsi ilə İran-Çin əlaqələrinin həm global gücə, həm də enerji yönümlü Dəniz İpək Yolu ölçüsünə daha çox diqqət yetirilmişdi. Çünki neft idxalına tələbat artdıqca, ucuz neft almaq üçün Çinin İrana ehtiyacı var idi. Bu səbəbdən də Çin İranın Çabahar limanı layihəsində dəstək vermişdir [1]. Həm də Çin, Dəniz İpək Yolu üzərindəki İran limanlarına edəcəyi hər hansı investisiyanın hərbi və global strateji ölçüsünü artırmış olacaqdır. Çünki Çinin İran limanlarında göstərdiyi hər hansı infrastruktur və hərbi dəstək onu Körfəz bölgəsində ABŞ-la üz-üzə qalacağı anlamına gələcəkdir. Çinin İrana vəd etdiyi hərbi texnika və strateji hərbi tərəfdaşlıq paketi Hörmüzdəki bu global güc qarşılıqlımasının proqnozlaşdırılması baxımından da əhəmiyyətlidir.

Beləliklə, regiondakı beynəlxalq vəziyyətə nəzər saldıqda son siyasi proseslər İranın “Yol və Kəmərlər” layihəsindəki mövqeyi və planlaşdırılan cənub quru dəhlizinin Türkiyənin həyata keçirdiyi Mərkəzi Dəhliz səbəbindən dəyərini itirdiyini görmək mümkündür. Çünki İranın Çin ilə yaxınlaşması, eləcə də Yaxın Şərq regionunda mövqeyinin güclənməsi Türkiyənin xoş məramlı siyasətinə zidd idi. Çünki bu yaxınlaşma Yaxın Şərqdə Çinin mövqeyini gücləndirməklə yanaşı Cənubi Qafqazda da iğtişaslara səbəb ola bilərdi. Ona görə də Türkiyə İranı İpək Yolu layihəsinin quru və dəniz ayaqlarından çıxarmağa çalışırdı. Lakin Türkiyənin bu siyasətinə baxmayaraq, Çin üçün şimal və cənub dəhlizinin hədəfləri davam etməkdədir. Çünki Çin nəqliyyat xərcələrini azaltmaqla, müxtəlif marşrutla gedən subregionlarda böyük Avrasiya inteqrasiyasının funksionallığını qoruyub saxlamaq istəyəcəkdir. Bu, bir mənada Çinin Əfqanıstandan keçib İrana qoşulmağı planlaşdırdığı dəhlizi açıq saxlamaq, region ölkələri arasında iqtisadi və infrastruktur inteqrasiyasını davam etdirmək deməkdir. Digər tərəfdən, İrandan keçməklə Türkiyəyə qədər uzanması gözlənilən cənub dəhlizi marşrutunda müəyyən dəyişikliklər baş verməsi də Çinin işinə yaraya bilərdi. Bu da Yaxın Şərq xətti açılması demək idi ki, bu regionda siyasi vəziyyəti yenidən qarışması demək idi. Lakin belə bir xəttin açılması və inkişafı İran ilə yanaşı Türkiyə üçün də sərfəli ola bilərdi.

Bununla yanaşı, Cənubi Qafqazın şimal xəttində baş verəcək iqtisadi və infrastruktur inteqrasiyası da Türkiyə və İranın regional siyasətini dəstəkləyəcəkdir. Çünki Cənubi Qafqazın diqqətdən kənarda qalan Dəniz İpək Yolunda yerləşməsi onu dəniz sahilində əvəzolunmaz bir aktora çevirirdi. Bu həm də qeyd etdiyimiz kimi Çinin Hörmüz ətrafındakı İran limanlarına çıxış əldə etmək imkanını asanlaşdıracaqdır ki, bu Türkiyənin regiondakı siyasi

üstünlüyünü aradan qaldıracaq, eləcə də regionda iqtisadi mövqeyini zəiflədəcəkdir. Beləliklə, İran limanları tarix boyu regionda siyasi və iqtisadi iqtidara sahib olmaq istəyən Tehran üçün bir fürsət qapısı açacaqdır. Həm də dünyanın hasilat nəhəngi Çinin ucuz neft ehtiyacını qarşılamaq üçün ən uyğun ölkə neft satışı embarqolar səbəbindən böyük ölçüdə bloklanan İrandır. İkinci bir tərəfdən Çinin İran limanlarına çıxışı Yaxın Şərqdə, eləcə də Cənubi Qafqazda Ankara və Tehran arasında global strateji güc balansında mühüm addım olacaqdır. Çünki Çinin İran körfəzinə yaxınlaşması, İran üçün əlavə hərbi və strateji güc demək ola bilər. Həm Türkiyə, həm də İran gələcək illərdə daha integrasiya olunmuş Avrasiyanın onlara üstünlüklər verəcəyinin fərqindədirlər. Bu səbəbdən də yeni Avrasiya integrasiyasında qalib-qazan ssenarisini reallaşdırmaq üçün bütün gizli hərbi gərginliyə baxmayaraq, münaqişə və böhrandan uzaq münasibət vacibdir. Bu kontekstdə İran və Türkiyə “Kəmərlər və Yol” layihəsi çərçivəsində öz mövqelərini, vəzifələrini və mümkün üstünlüklərini müəyyən edə, regional vəzifələri öz aralarında bölüşdürə bilərlər. Belə ki, Türkiyə Qafqazın subregional integrasiyasının və əsas tranzit vasitəsi kimi Mərkəzi Asiyada effektivliyini artırması mümkündür. Digər tərəfdən, sözügedən bölgə İranın azərbaycanlı əhəlinə görə həssas bölgədir və buna görə də hazırda İranın fəaliyyət sahəsi çox məhduddur. Bu səbəbdən İran diqqətini Qafqaza yönəltməkdənsə, mümkün Yaxın Şərq dəhlizinin tranzit nöqtəsi olmaq layihəsinə investisiya qoymağa üstünlük verir. Türkiyə İranın diqqətini Qafqazdan yayındıraraq Dəniz İpək Yoluna yönəldərək Körfəzdə mümkün ABŞ-Çin qarşıdurmasını öz xeyrinə çevirmək strategiyasına start verməsi də mümkündür. Sözügedən ssenarilər İran və Türkiyənin yeni Avrasiya integrasiya layihəsi çərçivəsində “qazan-qazan” nöqtəsində görüşməyi seçəcəyini proqnozlaşdırır. Həm Türkiyənin, həm də İranın pragmatist ruhani administrasiyasının verdiyi son diplomatik siqnalları bu qazan-qazan ssenarisi çərçivəsində görmək mümkündür. Bu ssenarilərin reallaşma ehtimalının İranın daxili siyasi balanslarından asılı olduğunu da nəzərdən qaçırmmaq olmaz.

Cənubi Qafqazda Türkiyənin müqayisəli üstünlüyü. Bildiyimiz kimi, tənqidi nəzəriyyəçilər reallıq və imkanlar arasındakı araşdırma ilə məşğul olurlar. Əslində, nə olduğu ilə nə ola biləcəyi arasındakı əlaqələri araşdırmağa çalışır. Belə ki, tənqidi nəzəriyyəçilər hadisələrin vəziyyətini indiki şəraitdən daha əlverişli şərtlərə malik ola biləcəyi fikrini müdafiə edirlər. Bu səbəbdəndir ki, tənqidi geosiyasət analitik yanaşma kimi XX əsrin birinci yarısında işlənib hazırlanmış və beynəlxalq münasibətlərdə coğrafiyanın rolunu qabarıq şəkildə vurğulamaqla geosiyasi diskursa təsir etməyə meyilli olan tənqidi geosiyasət coğrafiyanı sadəcə olaraq coğrafi yerlər və statuslar elmi kimi qəbul etmirlər. Cənubi Qafqazda hazırda böyük dövlətlər arasındakı maraq rəqabətində bu nəzəriyyəyə əsaslanır. Belə ki, Cənubi Qafqaz tarixən Türkiyə və

İranın əməkdaşlıq və rəqabətinə səhnə olmuşdur. Bu gün iki regional güc olan Türkiyə və İran tarixən öz maraqlarını tarazlaşdırsa da, rəqabətin üstünlük təşkil etdiyi bir çox sahələr hələ də qalmaqdadır. Belə ki, Türkiyənin İkinci Qarabağ Müharibəsi zamanı Azərbaycana sarsılmaz dəstəyi Ankaranın bölgədəki mövqeyini möhkəmləndirdi. Azərbaycanın 2023-cü ilin sentyabr ayının 23-də son hərbi zərbələrində Qarabağın qalan hissəsini geri alması Azərbaycan və Ermənistan arasında sülh sazişinin bağlanma ehtimalını artırmaqla yanaşı Türkiyənin regional maraqlarını təmin etməsinə və Rusiyanın regiondakı rolunu potensial olaraq məhdudlaşdırılmasına səbəb olmuşdur. “Daha az Rusiya, daha çox Türkiyə” dinamikası perspektivi Tehranın Ankaraya qarşı narahatlığını artırırdı. Xüsusilə İranı narahat edən 2020-ci ilin noyabr ayında Moskvanın vasitəçiliyi ilə əldə edilmiş atəşkəs çərçivəsində Azərbaycanın Naxçıvan eksklavı və Ermənistanın cənub-şərqindəki Sünik əyaləti vasitəsilə Türkiyəni Azərbaycanla birləşdirən avtomobil və dəmir yolu xəttinin yenidən qurulmasını tələb edən bənd idi. Çünki bu İranın regionda marjinallaşdırmaq riski daşıyırdı. Bundan əlavə, Tehran Türkiyənin yaxın müttəfiqi və İranın əsas rəqibi İsrail arasında əlaqələrin dərinləşməsinə həyəcanla müşahidə edirdi.

Buna reaksiya olaraq, Türkiyə İranın bölgənin xəritəsini dəyişməyə yönəlmiş istənilən siyasətinə çox həssas yanaşırdı. Türkiyənin təhlükəsizlik narahatlıqları 2001-ci ilin yayında İran Azərbaycan münəqişəsi zamanı Bakıya dəstək nümayişi olaraq türk qırıcılarına Xəzər dənizi üzərində uçmaq əmrini verməsi buna əyani sübutdur. Türkiyənin bu hərəkəti təhlükəsizlik risklərinin idarə edilməsində cəbhə xəttində müdafiə prinsipi ilə izah etmək olar. Bu hadisə göstərdi ki, müəyyən şərtlər yaranarsa, İran və Türkiyə regionda öz milli maraqlarını müdafiə etmək üçün hərbi gücdən istifadə edə bilərlər [9, 18]. Belə ki, Şimal-Cənub oxunun bir hissəsi kimi İran Qərbin regional müttəfiqi Azərbaycanın təsirinə qarşı çıxmaq, Türkiyənin regional təsirini azaltmaq və Xəzər dənizində Qərbin mövcudluğunu məhdudlaşdırmaq üçün yaradılan Tehran-Moskva-İrəvan üçbucağında yer almışdır. Şərq-Qərb oxunda yer alan Türkiyə və Azərbaycan isə İranın regionda qarışıqlıq yaratmaqda maraqlı olan Rusiya və Ermənistanla artan münasibətlərində hər hansı dəyişikliyi diqqətlə izləyir və bəzən də ona qarşı birlikdə hərəkət edirdilər. Çünki İrəvanın regional və qlobal güclərlə əlaqələrinə görə Bakı Şimal-Cənub oxunu öz milli maraqlarına zidd olaraq təhlükəsizliyə təhdid hesab edirdi. Bu təhlükəni neytrallaşdırmaq üçün Azərbaycan “İransız hər şey” siyasətini müdafiə edirdi [4, 42].

Bir şeyi də yaddan çıxarmaq olmaz ki, Sovet İttifaqının dağılması nəticəsində yaranan geosiyasi dəyişikliklərə baxmayaraq Rusiya, həm qlobal, həm də regional güc kimi Cənubi Qafqazda üstünlüyə malik idi. Türkiyənin regiondakı ekspansionist siyasətinə maneə olan və Azərbaycana qarşı rıçaq kimi baxan İran üçün Moskva ilə səmimi münasibətləri strateji əhəmiyyət kəsb edirdi. Rusi-

ya isə Tehran ilə regional münasibətlərini genişləndirməklə əsas regional rəqibi olan Türkiyəyə qarşı balanslaşdırıcı amil hesab edirdi. Görünən odur ki, İran Cənubi Qafqazda hökmranlığını gücləndirmək məqsədilə Rusiyanın dəstəklədiyi Ermənistanı öz orbitinə çıxarmağa çalışdı və buna görə də İran Azərbaycan və Ermənistan arasındakı münasibətlərin həlli yollarını istəmirdi.

Bildiyimiz kimi, islamın Türkiyənin xarici siyasətindəki rolu və onun panislamist ənənəsi Ankaranın müsəlman dünyasında demokratik bir model kimi tanımaq cəhdləri ilə nəticələnmişdi. Bəzi analitiklərə görə regional kontekstdə Ankara xarici siyasət istiqamətini ifadə etmək üçün “İqtisadi-İslamçı” ifadəsində istifadə edir. Onların fikrincə Türkiyə ərazisindən neft və qaz nəqli boru kəmərlərinin nəqli ilə bağlı apardığı siyasət böyük dərəcədə Ankaranın regional təsirini artırmaq məqsədi daşıyırdı. İran politoloqları iddia edirlər ki, Türkiyə ərazilərindən keçən bu kəmərlər Cənubi Qafqaz ölkələri üçün üç dəfə baha başa gəlir və İranın planlaşdırdığı marşrutlarla müqayisədə tamamlanması daha çox vaxt aparacaqdır. Enerji diplomatiyası öz iqtisadi əhəmiyyəti ilə milli və regional təhlükəsizliyə bağlıdır və xarici siyasət aləti kimi istifadə edilə bilərdi. Belə ki, rəsmi Tehran Qərb dövlətləri ilə düşmənçiliyi səbəbindən ona qarşı tətbiq olunan sanksiyalara cavab olaraq enerji diplomatiyasından yararlanmağa çalışırdı [9, 26].

Bu səbəbdəndir ki, İran Cənubi Qafqazda qarışıqlığın olmasında maraqlı deyildir. Lakin Ermənistan-Azərbaycan arasındakı 44 günlük müharibədən sonra Cənubi Qafqazda status-kvonun dəyişməsi Türkiyənin xeyrinə olsa da İranda narahatlıqla qarşılanmışdır. Çünki hazırkı dövrə qədər rəsmi Tehran Rusiyanın Cənubi Qafqazda dominant güc olmasından rahat idi, lakin Kremlin müharibədən sonra regiondakı təsirinin sual altında qalması İranı narahat etməyə bilməzdi. Belə ki, Rusiyanın 2020-ci ilin noyabr ayının 9-da Ermənistan və Azərbaycan arasında atəşkəs razılaşmasına vasitəçilik etməyə müvəffəq olsa da, 2021-ci ilin sonundan Vaşinqton və Brüsselin sülh danışıqları prosesinə cəlb olunması Rusiyanın bu prosesdə inhisarını itirməsi demək idi. İkinci bir tərəfdən isə Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı yeganə formal müttəfiqi olan Ermənistanla pozulmuş münasibətlərini necə idarə edəcəyi qaranlıq olaraq qalmaqda idi [7, 1]. Həm də Bakının “antiterror əməliyyatının” regionda əlavə konflikt dinamikasını, daha doğrusu Azərbaycanın Ermənistan və İranla əhatə olunmuş Naxçıvan eksklavı vasitəsilə birləşdirəcək Zəngəzur dəhlizinin perspektivini gücləndirməsi də rəsmi Tehranın maraqlarına zidd idi. Çünki bu, reallaşdıqdan sonra Türkiyənin Xəzər regionuna və Mərkəzi Asiyaya bir-başə qurudan çıxış imkanı yaradacaqdır ki, bu da İranın Türkiyə və Mərkəzi Asiya, həmçinin Avrasiya İqtisadi Birliyinin (Aİİ) üzvləri arasında tranzit marşrutu kimi kritik mövqeyini pozaraq onun geoiqtisadi əhəmiyyətini və regional təsirini sarsıda bilərdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sözləri ilə desək, Zəngəzur dəhlizinin “bütün türk dünyasını birləş-

dirəcəyi”dir.

Digər tərəfdən isə Türkiyə və Azərbaycanın köklü hərbi ittifaqı, eləcə də onların dəmir yolu və enerji sektorlarında strateji infrastruktur əməkdaşlığı Ankaranın Cənubi Qafqazda əhəmiyyətli varlığını artırmaqdadır. Bundan əlavə, Türkiyə Cənubi Qafqazı və Mərkəzi Asiyanı Türk Dövlətləri Təşkilatı vasitəsilə birləşdirən və bununla da İranla müqayisədə regionun geosiyasi mənzərəsində özünəməxsus şəkildə üstün mövqeyə malik olmaq kimi unikal rola malik olmuşdur. Bununla yanaşı Azərbaycan və Türkiyə 2021-ci ilin iyununda Müttəfiqlik Münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsinin imzalanması isə analitiklər tərəfindən “iki dövlət, bir ordu” kimi səciyyələndirməsi də mühüm addım olmuşdur. Çünki Bakı hərbi potensialını gücləndirmək üçün Ankaraya arxalana bildiyi halda, Türkiyə Azərbaycana Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiyaya təhlükəsiz giriş nöqtəsi idi.

Çünki Ankara üçün Cənubi Qafqaz həm də Mərkəzi Asiyaya tranzit bir vasitə idi. Türkiyənin hazırkı xarici siyasətində Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiyaya bölünməz olmasa da, bir-biri ilə sıx bağlı bir məkan kimi yanaşılır. Hər iki bölgə Ankaranın fikrincə, “Adriatik dənizindən Böyük Çin Səddinə qədər” uzanan “Türk Dünyası”nın əsasını təşkil etməlidir. Belə ki, türkçülük əlaqəsinə əsaslanan Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası 2009-cu ildə yaradılması da təsadüfi deyildir. Buraya Türkiyədən başqa bu hökumətlərarası qurum Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Özbəkistandan, Macarıstan, Türkmənistan və Şimali Kipr daxildirlər. 2021-ci ildə Şuranın adı dəyişdirilərək Türk Dövlətləri Təşkilatına çevrildi. Bu səbəbdəndir ki, Ermənistan-Azərbaycan müharibəsindən sonra Türkiyə, regionda öz milli maraqlarına nail olmaqda daha yaxşı performans göstərməyə çalışmışdır. Türkiyə və İranın Cənubi Qafqazda nisbi mövqeyi onların faktiki milli imkanları ilə bağlı deyil. Bu, qismən İrana maneə, Türkiyəyə isə yardım əli kimi çıxış edən ABŞ-ın müdaxiləsi ilə bağlıdır. Bununla belə, bu regionda iqtisadi imkanlardan ədalətli və səmərəli şəkildə istifadə etmək məqsədi ilə gələcək dövlətlərarası münasibətlərin xoşməramlı və qarşılıqlı maraq əsasında qurulması imkanı mövcuddur.

Tehranın artan narahatlığı. Qeyd olunduğu kimi, SSRİ-nin dağılmasından sonra Cənubi Qafqazın geosiyasi baxımdan İran üçün əhəmiyyəti artırdı. İran yeni suveren qonşusu Azərbaycana mədəni və dini yaxınlığını bəhanə gətirməklə təsir göstərməyə çalışdı, lakin bu siyasət əks nəticə verirdi. Çünki İranın bu siyasəti Azərbaycanda yalnız narahatlıqdan başqa bir şey doğurmurdu. Bununla yanaşı Azərbaycanın Türkiyə ilə artan əməkdaşlığı ilə əlaqələri də İran tərəfindən müsbət qarşılanmırdı. Belə ki, Türkiyənin Cənubi Qafqaz dövlətləri, xüsusilə Azərbaycanla əlaqələrin inkişafı İranın region maraqlarına maneə yaradırdı. Buna cavab olaraq rəsmi Tehran Bakını tarazlaşdırmaq üçün ermənipərəst mövqe tutmuş və bu strategiya, demək olar ki, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ərzində özünü daha qabarıq şəkildə göstər-

mişdir. Lakin İran sonralar bu siyasətini dəyişmək məcburiyyətində qalmışdı. Hətta İran özünün regionda, eləcə də beynəlxalq aləmdə nüfuzunu artırmaq üçün İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Ermənistan və Azərbaycan arasında sülhə vasitəçilik etməyə çalışmışdı. Çünki İran üçün ilk növbədə regionda status-kvonu qorumaq önəmli idi. Bu səbəblə də yeganə cənub marşrutu kimi Ermənistanla münasibətlər qurmaqla həyata keçirməyə çalışırdı. Bundan əlavə, rəsmi Tehranın Bakı üzərində təsir rıçaqlarını artırmaq niyyətində idi, çünki Azərbaycanın Ermənistan ərazisindən keçmədən Naxçıvan anklavına çıxışı üçün yeganə yol əldə etməsi İranın ticarət əlaqələri üçün problem yarada bilərdi.

Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, 44 günlük Qarabağ müharibəsi zamanı İran əvvəlki İrəvanpərəst yanaşmadan əl çəkərək mövqeyini Azərbaycanın xeyrinə dəyişdi. İranın tanınmış xadimləri, o cümlədən Ali Rəhbər Ayətullah Seyid Əli Xamenei Azərbaycanın ermənilərin nəzarətində olan ərazilərini “işğal altında olan müsəlman torpaqları” kimi səciyyələndirərək, açıq şəkildə rəsmi Bakının mövqeyini dəstəkləmişdir. Bu dəyişiklik ilk növbədə Azərbaycanın münəqişədə qalib gələcəyinə dair hesablamalardan irəli gəlirdi. Çünki güman edilən qalibin tərəfini tutaraq, İran müharibədən sonrakı proseslərdə üstünlük əldə etməyə çalışdı [7, 3]. Üstəlik, İran incə bir situasiya ilə üzləşdi ki, bu da Azərbaycana qarşı tərəf tutmaq mənfi nəticələrə səbəb ola bilərdi. Birincisi, Azərbaycanın həm müsəlman ölkəsi olması İranın açıq şəkildə müxalifət mövqeyi tutmasını çətinləşdirirdi. İkincisi isə rəsmi Tehran Azərbaycanla əlaqələri nəzərə alınmaqla, onun etnik-azərbaycanlı əhalisindəki yarana biləcək potensial reaksiyadan narahat idi.

Beləliklə, İranın mövqeyinin Azərbaycanın xeyrinə dəyişməsinə baxmayaraq, müharibədən sonrakı nizamlanmanın onun təhlükəsizliyini və iqtisadi maraqlarını qoruyacağına dair gözləntiləri tam yerinə yetirilmədi. Çünki rəsmi Tehran müharibədən sonrakı regionda reallaşdırılması asan olan iqtisadi layihələrdə yer almağa çalışırdı. Digər tərəfdən isə rəsmi Bakının mövqeyini dəstəkləməklə Cənubi Qafqazda nüfuz qazanmış İsrail təhlükəsinin qarşısını almağa çalışmışdır. Belə ki, bəzi analitiklər Azərbaycanın Türkiyə və İsrailə yaxınlaşmasını İranın ermənipərəst yanaşmasına yenidən qayıdacağı kimi şərh edirdi. Bu dəyişikliyin göstəriciləri Ermənistanın Sünik bölgəsində İran konsulluğunun yaradılması, eləcə də İran və Ermənistan rəsmiləri arasında yüksək səviyyəli görüşlərin nəzərəcarpacaq dərəcədə artması ilə əlaqələndirirdilər. Bu səbəbdəndir ki, Ermənistan-Azərbaycan müharibəsindən sonra İran “3+3” lahiyəsini dəstəkləyərək, inkişaf edən regional nizama integrasiya etməklə qonşuluğunda baş verən hadisələrdən faydalanmağa çalışdı. Bu əməkdaşlıq formatı regionda təhlükəsizlik, iqtisadi və nəqliyyat məsələlərində birgə işləmək üçün Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstanla birlikdə Rusiya, Türkiyə və İranı bir araya gətirmək məqsədi daşıyırdı. Suriyada regional

münaqişələrin idarə olunmasında əhəmiyyətli təcrübə qazanmış Astana üçlüyü – Moskva, Ankara və Tehran, görünür, Cənubi Qafqazda da belə birgə koordinasiya üsullarını tətbiq etməyi hədəfləmişdilər. Buna baxmayaraq, İranın gözləntiləri yerinə yetirilmədi, bu da onun mövqeyini daha da çətinləşdirmişdi. Çünki Azərbaycanın mövqeyi və Türkiyənin yeni istəkləri, eləcə də Rusiyanın Ukrayna müharibəsinə başının qarışması nəticə etibarı ilə, İranın Cənubi Qafqazda nüfuzunun azalmasına səbəb olmuşdur.

Ümumilikdə İran rəhbərliyi Qərb ölkələrinin, ilk növbədə Türkiyənin Azərbaycan hakimiyyətinə böyük təsiri hesab etdiyindən narahat idi. Eləcə də İsrailə sıx əlaqələrini də mənfi qiymətləndirir. İran rəhbərliyinin müəyyən xarici siyasət fəaliyyətini qiymətləndirən bir çox azərbaycanlı analitiklər Qərblə münasibətlərə üstünlük verərək Tehranın qondarma “molokratiyasını” tənqid etməyə çalışmışdılar. Onların iddia etdiyi kimi, Qərb dövlətləri xüsusi ilə Vaşinqton artıq Yaxın Şərqdə İranın aqressiv molokratik rejiminin mövcudluğuna dözmək niyyətində deyildir [6, 386]. Bunu da Türkiyənin köməkliyi ilə etməyə çalışırdı. Lakin son zamanlar regionda baş verən hadisələr, həmçinin Türkiyə-ABŞ münasibətlərinin gərginləşməsi bu prosesi gecikdirmişdir. Bununla yanaşı istər ABŞ, istərsə də Türkiyə tərəfindən İran rejiminə qarşı çıxan müxalifətin dəstəklənməsi heç də Tehranın leyhinə deyildir. Rəsmi Tehran isə Cənubi Qafqazda, xüsusilə Azərbaycanda Türkiyənin siyasi və intellektual elitesinin stimullaşdırdığı pantürkist ideya və hisslərin güclənməsi fonunda baş verən hadisələri narahatlıqla izləmə fikrində deyildir. Çünki bu ideyalar rəsmi Bakının Cənubi Azərbaycana qarşı iddiaların artmasına imkan yarada bilərdi ki, bu da İranı daha çox qorxudurdu. Bu baxımdan Azərbaycanın bəzi dövlət və siyasi xadimlərinin zaman-zaman faktiki olaraq oxşar tələblər irəli sürməsi, eyni zamanda, İranda Şimali və Cənubi Azərbaycanın birləşdirilməsinin mümkünlüyünü “tarixi vətəni Azərbaycana” qayıdışı kimi qiymətləndirməsi də əbəs yerə deyildir. Bu səbəbdəndir ki, rəsmi Tehran Bakı hakimiyyətini Cənubi Azərbaycanın birləşdirilməsinin tərəfdarı olan İran Azərbaycanı Milli Azadlıq Hərəkatının “qondarma” hesab etdiyi Komitəsinin Azərbaycan ərazisində fəaliyyətinə göz yummaqda ittiham edirdi. Öz növbəsində, rəsmi Tehranın Qarabağ münaqişəsinə faktiki olaraq neytral münasibəti Bakını qane edə bilməzdi. Bu, məsələn, 2012-ci ildə bir sıra casus qalmaqalları nəticəsində İranla Azərbaycan arasında münasibətlərin ciddi şəkildə gərginləşməsi ilə izah edə bilərdi. Söhbət ondan gedirdi ki, Azərbaycan Respublikasının xüsusi xidmət orqanları İranın xeyrinə terror aktları hazırlamaqda və casusluq fəaliyyətində ittiham olunan bir neçə qrupu həbs etmişdir. Azərbaycan hakimiyyəti ölkədə İslam İnqilabı Keşikçiləri Korpusu tərəfindən təlim keçdiyi iddia edilən 22 İran agentindən ibarət şəbəkənin fəaliyyətini açıqlamışdır. Lakin bunlara baxmayaraq bir şeyi də nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycanın ən böyük ticarət və iqtisadi tərəfdaşı olan İran onun sabitliyinin

də maraqlıdır. Ona görə də təbiidir ki, hər iki ölkə rəsmi səviyyədə ictimai həyatın ən mühüm sahələrində qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığı genişləndirmək üçün səylər göstərirlər.

Beləliklə, İranın xarici siyasət strategiyasının pragmatizmi Ermənistanla münasibətlərdə, xüsusilə aydın şəkildə özünü göstərirdi. Tehran-İrəvan münasibətlərində ən mühüm məsələlərdən biri də yuxarıda qeyd edildiyi kimi İran diplomatiyasını çox incə vəziyyətə salan Qarabağ münaqişəsi idi. Məntiqlə, ümumi əhalisinin çox hissəsinin etnik azərbaycanlıların təşkil etdiyi şiə İranı xristian Ermənistana qarşı Azərbaycan Respublikasına qeyd-şərtsiz dəstək verməklə özünün region siyasətini qurmağa çalışmışdır. Çünki 2022-ci il avqustun sonunda Brüsseldə baş tutan Ermənistan və Azərbaycan arasında davam edən mübahisələri həll etməyə çalışan diplomatik təşəbbüs güclü irəliləyiş vəd edirdi. Lakin sentyabrın ortalarında Azərbaycanın erməni silahlı qruplarına qarşı antiterror əməliyyatı keçirməsi nikbinliyin tez darmadağın olmasına yol açmışdır [2, 15].

NATO üzvü olan Türkiyənin (İsrailə birlikdə) Azərbaycanla yaxın təhlükəsizlik və hərbi əlaqələri olsa da, bu münaqişədə hər zaman olduğu kimi rəsmi Bakının yanında idilər. İran isə özünü bu münaqişədə vasitəçi kimi göstərməyə çalışırdı. Aydındır ki, qonşu ölkələr olan Türkiyə və İran bu böhranın gələcəyində potensial olaraq rol oynaya bilərdilər. Lakin iki ölkə arasında davam edən böhran Tehrandə onun mümkün regiona yayılma təsiri ilə bağlı narahatlıq yaradırdı. İranın keçmiş prezidenti Həsən Ruhani azərbaycanlı həmkarı ilə telefon danışığı apararaq rəsmi Tehranın böhrana son qoymaq məqsədi ilə vasitəçilik etmək üçün hazır olduğunu bildirmişdir. Çünki bu böhranda İsrailin rolu Tehran üçün xüsusi məna kəsb edirdi. Çünki Təl-Əvivin Bakıya hərbi yardımı Tehran hökuməti tərəfindən İsrailin İranla bağlı hərbi kəşfiyyat məlumatı toplamaq imkanı kimi qəbul edilirdi. İkinci bir tərəfdən Azərbaycanın İsrailin müdafiə avadanlığının ən böyük alıcısıdır. İran və İsrail arasındakı düşmənçiliyi nəzərə alsaq, bu, Tehran üçün böyük narahatlıq doğururdu. Bunun da səbəbi münaqişənin Ermənistandan kənara çıxaraq İrana da keçməsi ola bilərdi ki, bu Tehran üçün ciddi təhlükəyə çevrilə bilərdi. Bununla belə, indiki mərhələdə bunun ehtimalı zəifdir. Bu böhranın İrana ən bariz təsiri ölkənin tranzit marşrutlarının pozulmasıdır. Çünki Azərbaycanın Sünik bölgəsində təhlükəsi İranın Ermənistana girişini əngəlləyə bilərdi [2, s.16]. Buna görə də İran rəsmi Bakını bu əməliyyatla 2020-ci ilin noyabrında əldə edilmiş üçtərəfli razılaşmanı pozduğunu hesab edirdi. Bu əməliyyatla Azərbaycan qüvvələri İran sərhədini Ermənistanla birləşdirən yola faktiki olaraq nəzarəti ələ keçirməsi Tehranı təşvişə salmışdır. Bu gərginliyin yaranması İranla Azərbaycan arasında münasibətləri pik həddə çatdırmışdır. Rəsmi Tehran Azərbaycanın bu strategiyasına qarşı Ermənistanı İranın əsas ölkə olduğu Beynəlxalq Şimal-Cənub Nəqliyyat Dəhlizi (INST) üçün

qeyri-sabit alternativ marşrut kimi göstərməsi ilə nəticələnmişdir. Belə ki, 7200 km multimodal nəqliyyat marşrutu olan INST-nin Hind okeanını Fars körfəzi vasitəsilə Xəzər dənizinə, Rusiya və Şimali Avropaya birləşdirməsi planlaşdırılırdı. Lakin Rusiyanın Ukraynadakı müharibəsindən bəri bu lahiyənin reallaşma ehtimalı çox aşağı olmuşdur. Sanksiya və təcrid vəziyyətində olan, hazırda böyük daxili qarışıqlıqlar yaşayan İran üçün təhlükəsiz yerüstü tranzit marşrutlarının saxlanması, şübhəsiz ki, həyati əhəmiyyət kəsb edirdi. Buna görə də Tehran qonşu ölkələrdə, xüsusən də Azərbaycanın Türkiyə və İsrailə güclü hərbi əlaqələri regionda sabitliyi pozmaq kimi qiymətləndirirdi. Bu məqsədlə rəsmi Tehran tranzit çıxışını təmin etmək üçün Azərbaycan və Ermənistan arasında vasitəçilik rolunu oynamağa çalışırdı.

Həm də İranda kürd mənşəli gənc qadın Məhsə Əmininin vəhşicəsinə öldürülməsi ilə bağlı yaranan iğtişaşlar ölkənin daxili və xarici siyasətinə uzunmüddətli təsir göstərmişdir. Belə ki, etirazların artması hər şeydən əvvəl İran siyasi sisteminin legitimliyini itirdiyini ortaya qoymuşdu. Bu da rejimi həm ölkə daxilində, həm də beynəlxalq müstəvidə həssas edirdi. Ona görə də İran, Bakı ilə İrəvan arasında davam edən böhranda vasitəçi olmağa çalışırdı. Bununla İran regiondakı nüfuzunu bərpa etməklə yanaşı həm də reallaşdırmağa çalışdığı iqtisadi lahiyələrdə söz sahibi ola biləcəkdir. Lakin İran qüvvələrinin İraqın Kürd Bölgəsinə pilotsuz təyyarə ilə hücumları və Ali Rəhbərin rejimin İsrailə qarşı artan təhdidləri ilə bağlı son açıqlamaları Tehrandə yüksək dərəcədə narahatlığın olduğunu göstərirdi. Belə ki, Azərbaycan və İsrail arasında sıx təhlükəsizlik və hərbi əlaqələri nəzərə alsaq, İran şübhəsiz ki, Azərbaycan-Ermənistan böhranının sona çatmasını görməkdə maraqlı olacaqdı.

Son olaraq onu qeyd etmək olar ki, rəsmi Tehranın nöqtəyi-nəzərində Azərbaycanla qarşılıqlı bağlar xalqların ortaq şəfəq inancı və sıx mədəni əlaqələri vasitəsilə möhkəmləndirməyə çalışmışdır. Həm də İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra İranın Cənubi Qafqazda Türkiyə ilə qarşılıqlı əlaqələrində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. Bu, uzunmüddətli rəqibi ilə müqayisədə Tehranın regiondakı nisbi təsirinin aşınmasına səbəb olmalı idi. Başqa bir tərəfdən isə Rusiyanın vasitəçiliyi ilə Bakı və İrəvan arasında müharibədən sonrakı razılaşmalar əvvəllər Moskvanın dominant olduğu regional nizamdan uzaqlaşması da İranın regional siyasətini təhlükə altında qoyurdu. Bu keçid daha çox ikiqütblü mənzərəyə işarə edirdi. Belə ki, Türkiyə-Azərbaycan oxunun getdikcə daha çox mühüm rol oynaması, İranın uzun illərdə regionda qorumağa çalışdığı mövcud status-kvonu çətinləşdirirdi. Çünki müharibədən sonrakı yeni çoxtərəfli regional nizamın ortaya çıxması İranı yeni potensial təhlükələrə məruz qoyurdu.

Eyni zamanda bir şeyi də nəzərə almaq lazımdır ki, İran daxilində Türkiyəyə baxış birmənalı deyildir. Belə ki, İranın Türkiyə ilə münasibətləri daha mülayim çərçivəyə qaytarmaq və sərt ritorikadan yayınmaq tərəfdarı

olan qüvvələrlə rəsmi Ankaraya qarşı sərt mövqedə olan və xüsusilə də Cənubi Qafqazda Türkiyə və İsrail münasibətlərindən ciddi narahat olan qüvvələr arasında fikir ayrılıqları mövcud idi. Məhz bu səbəbdən də qarşıdakı illərdə İranın Cənubi Qafqaza hansı mövqedən yanaşılacağı qaranlıq qalmaqdadır. Lakin onu demək mümkündür ki, İrandakı mövcud rejimin mahiyyəti ciddi şəkildə dəyişmədikcə rəsmi Tehranın Türkiyə və onun Cənubi Qafqazdakı əsas müttəfiqi olan Azərbaycan siyasətində ciddi və uzunmüddətli yumşalma, yaxud da dəyişiklik real görünmür. Qərblə nüvə danışıqlarının aparıldığı və Körfəz ölkələri ilə barışıq prosesinin getdiyi bir vaxtda Türkiyə ilə İran münasibətlərinin gərgin olaraq qalması iki qonşu ölkə arasındakı əlaqələrin gələcəyini də sual altında qoymaqdadır.

Nəticə. Cənubi Qafqazdakı üç keçmiş sovet respublikasını nəzərə alsaq, İran regionda mehriban qonşuluq əlaqələri olan yeganə dövlətdir. Tehran eynilə Dağlıq Qarabağ münaqişəsində həm bölgədəki erməni icmasının təhlükəsizliyinin, həm də Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunmasının zəruriliyini nəzərə alaraq regionda balanslaşdırılmış mövqe tutmağa çalışmışdır. Beləliklə, İran bu region ölkələri ilə münasibətlərində daha müstəqil mövqe nümayiş etdirir və eyni zamanda ABŞ-ın öz periferik bölgəsində gücünü və təsirini məhdudlaşdırmağa çalışır. Ona görə də regionda möhkəmlənməyə çalışan hər iki ölkə Cənubi Qafqaz dövlətləri ilə siyasi və iqtisadi qarşılıqlı əlaqələrini genişləndirməyə yönəlmiş xarici siyasətlərini formalaşdırır və həyata keçirirlər. Çünki İranın hərbi-siyasi rəhbərliyi anlayır ki, Azərbaycana qarşı istənilən hərbi təxribat Ankaranın bölgəyə sürətli müdaxiləsi ilə nəticələnə bilər. Eyni zamanda, Gürcüstanın türk tərəfdaşına çevrilməsi və Ankaranın tam etibarını qazanması, eləcə də Türkiyə-Ermənistan münasibətlərində müəyyən müsbət irəliləyişlərin olması Tehranın regional rəqabətdə Ankaraya uduzduğunu deməyə əsas verməkdədir. Bütün bunlarla yanaşı, rəsmi Tehran Cənubi Qafqazda baş verən yeni geosiyasi proseslərin İranın Azərbaycan türklərinin yaşadığı vilayətlərində siyasi vəziyyətə təsirindən, xüsusilə narahatdır.

Ümumiyyətlə, Türkiyə regionda öz milli maraqlarına çatmaqda daha yaxşı performans göstərməkdədir. İran və Türkiyənin Cənubi Qafqazda nisbi mövqeyi onların faktiki milli imkanları ilə bağlı deyildir. Bu, qismən İrana maneə, Türkiyəyə isə yardım əli kimi çıxış edən ABŞ-ın müdaxiləsi ilə bağlıdır. Bununla belə, regionda iqtisadi imkanlardan ədalətli və səmərəli şəkildə istifadə etmək məqsədi ilə gələcək dövlətlərarası münasibətlərin xoşməramlı və qarşılıqlı maraq əsasında qurulması imkanı mövcuddur. Beləliklə, Türkiyə ilə İran arasında geosiyasi nöqtəyi-nəzərdən fikir ayrılığı olsa da, hazırkı vəziyyətdə hər iki tərəf yürütdüyü xarici siyasət sayəsində ikitərəfli münasibətlərə zərər vurmamağa çalışacaqdılar.

ƏDƏBİYYAT

1. Aamir A. China-Iran deal overshadows Pakistan Belt and Road project // July 21, 2020 <https://asia.nikkei.com/Spotlight/Belt-and-Road/China-Iran-deal-overshadows-Pakistan-Belt-and-Road-project>
2. Bazoobandi S. The Conflict Between Azerbaijan and Armenia through Tehran's Lens // A New Regional Order in the Making: The Coming Geopolitics of the South Caucasus, November 7, 2022 – s. 26
3. Дегоев В.В. Кавказ в международной политике // Кавказская «обочина» в мировой политике 20 века. Moskva, s.191-207.
4. Dehghan Trazjani, M. Ravābet-e khareji-ye Īrān va hamsāyegān dar dahe-ye enghelāb-e eslāmī)Iran's Foreign Relations and Neighbors in the Second Decade of the Islamic Revolution, Tehran: Soroush. (In Persian) 2000, - 99
5. Наси́ев, К. Отношения Ирана и Турции с государствами Южного Кавказа // Россия и новые государства Евразии, 2020, № II (XLVII), - s.94-106
6. Наси́ев К. Кавказский узел в геополитических приоритетах России. Moskva: Loqos, 2010, - s. 532
7. Hamidreza Azizi and Daria Isachenko, Turkey-Iran Rivalry in the Changing Geopolitics of the South Caucasus // SWP Comment 49 September 2023, - s.1-6
8. Mejlumyan A., “On Independence Day, Armenia not in a mood to celebrate”, Eurasianet, 22 September 2021, available at <https://eurasianet.org/on-independence-day-armenia-not-in-a-mood-to-celebrate>
9. Mohammad Jafar Javadi Arjmand. Iran and Turkey in the South Caucasus: Competition and Cooperation // Journal of Iran and Central Eurasia Studies 1, 1 2018, s. 15-31
10. Sarikaya Y. İran'ın İkinci Karabağ savaşı tutumu: takke düşü kel göründü. Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 2021, 7(1): 84-103
11. Stronski P. “The shifting geography of the South Caucasus”, URL: <https://carnegieendowment.org/2021/06/23/shifting-geography-of-south-caucasus-pub-84814>

СОПЕРНИЧЕСТВО ИРАНА И ТУРЦИИ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ: ГЕОПОЛИТИЧЕСКАЯ КОНКУРЕНЦИЯ И СТРАТЕГИЧЕСКОЕ БАЛАНСИРОВАНИЕ В ПОСТКОНФЛИКТНОМ КОНТЕКСТЕ

Мурад Е.АСАДОВ

РЕЗЮМЕ

Противодействие Ирана расширению позиций Турции в регионе не могло быть непреднамеренным, учитывая его неспособность примириться с новыми геополитическими реалиями, сложившимися на Южном Кавказе после войны между Арменией и Азербайджаном. Таким образом, несмотря на официальное заявление Ирана о том, что он поддерживает законную позицию Азербайджана, он продолжал косвенно поддерживать Армению. Иран пытался защитить свою сферу влияния и улучшить свое положение, одновременно сопротивляясь мерам Турции, направленным на укрепление мира и стабильности на Южном Кавказе. В результате ирано-турецкий спор представляет новую угрозу региональному соперничеству. Однако растущее влияние Турции на Южном Кавказе в настоящее время ограничивает ее прямые шансы на участие. Поскольку Анкара признает, что любой новый кризис на Южном Кавказе, скорее всего, распространится на Ближний Восток. Это подорвало бы амбиции Турции стать «центральной державой» в обоих регионах. В результате неясной напряженности в

регионе между Турцией и Ираном официальная Анкара считает мирное воссоединение более желательным и актуальным. В этой статье рассматриваются общие геополитические и цели безопасности Турции и Ирана на Южном Кавказе, а также их соответствующие подходы к балансу сил, используя теорию реализма в качестве основы. В то же время исследование подчеркивает неизменность стратегических целей обоих правительств в регионе и изучает потенциальные контругрозы, создаваемые политикой балансирования в контексте связей с Азербайджаном.

Ключевые слова: Южный Кавказ, Турция, Иран, армяно-азербайджанский конфликт

THE IRAN-TURKEY RIVALRY IN THE SOUTH CAUCASUS: GEOPOLITICAL COMPETITION AND STRATEGIC BALANCING IN THE POST-WAR CONTEXT

Murad E.ASADOV

SUMMARY

Iran's opposition to Turkey's expanding position in the region could not have been unintentional, given its inability to reconcile itself with the new geopolitical realities that developed in the South Caucasus following the war between Armenia and Azerbaijan. Thus, despite Iran's formal statement that it supported Azerbaijan's rightful position, it continued to indirectly support Armenia. Iran was attempting to defend its sphere of influence and improve its position while resisting Turkey's measures aimed at fostering peace and stability in the South Caucasus. As a result, the Iran-Turkey dispute is posing a new threat to regional rivalry. However, Turkey's growing influence in the South Caucasus currently limits its direct participation chances. Because Ankara recognises that any new crisis in the South Caucasus will most likely expand to the Middle East. This would have undermined Turkey's ambitions to be a "central state" in both regions. As a result of the region's unclear tensions between Turkey and Iran, official Ankara sees a peaceful reunion as more desirable and relevant. This article examines Turkey and Iran's broad geopolitical and security objectives in the South Caucasus, as well as their respective balance of power approaches, using realism theory as a framework. At the same time, the study emphasises the invariance of both governments' strategic aims in the region and examines the potential counter-threats posed by the balancing policy in the context of ties with Azerbaijan.

Keywords: South Caucasus, Turkey, Iran, Armenia-Azerbaijan conflict

**XVI ƏSRDƏ RUSİYANIN XƏZƏRYANI BÖLGƏDƏ
MÜSTƏMLƏKƏÇİLİK SİYASƏTİ MƏSƏLƏLƏRİNİN
RUSİYA TARİXŞÜNASLIĞI
(XX ƏSRİN ORTALARI – XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ)**

Sevinc Ə. ZEYNALOVA*

XVI əsrdə Rus dövlətinin Xəzəryanı bölgədə həyata keçirdiyi müstəmləkəçilik siyasəti, Rusiyanın iqtisadi və strateji maraqları ilə sıx bağlıdır. Bu dövrdə, xüsusilə IV İvan (Qroznıy) rəhbərliyi altında, Rusiya, bölgə dövlətlərinin zəifləməsindən faydalanaraq öz sərhədlərini genişləndirmək və Xəzər dənizi ətrafındakı ərazilərdə təsirini artırmaq məqsədini güdürdü. Bu siyasət, həm də Xəzər ticarət yollarına nəzarət etməyi və Qafqazın etnosiyası və geosiyasi vəziyyətinə təsir göstərməyi hədəfləyirdi. Rusiya, bu dövrdə Xəzəryanı bölgəyə olan hərbi müdaxilələri ilə ticarət əlaqələrini və iqtisadi resursları da öz nəzarətində saxlamağa çalışırdı. Xəzəryanı bölgədəki müxtəlif yerli xalqların müqaviməti və Osmanlı, Səfəvi kimi güclü dövlətlərin maraqları Rusiyanın müstəmləkəçilik məqsədlərini həyata keçirməkdə çətinliklər yaradırdı.

Adı çəkilən məsələlər istər sovet dövrü, istərsə də müasir dövr Rusiya tarixşünaslığının geniş araşdırılmışdır. Məqalədə bu tədqiqatların icmalı və təhlili verilmişdir.

Açar sözlər: Rus dövləti, Xəzəryanı bölgə, müstəmləkəçilik, IV İvan

<https://doi.org/10.30546/458901.2025.02.047>

Giriş. XV əsrin sonu və XVI əsr – dünya tarixinin, o cümlədən Rusiya tarixinin dönüş nöqtələrindən biri olmaqla, istər həmin dövrün, istərsə də sonrakı əsrlərin siyasi və sosial-iqtisadi tarixində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu dövrdə, bir tərəfdən, Avropanın və Asiyanın siyasi xəritəsində böyük dəyişikliklər baş vermiş, Avropa qitəsində milli, mərkəzləşmiş dövlətlər təşəkkül edərək, Asiya qitəsində Osmanlı, Ağqoyunlu, daha sonra da Səfəvi və Baburilərin hakimiyyəti altında iri dövlətlər meydana çıxmışdır. Digər tərəfdən, Avropa dövlətlərinin “Böyük Coğrafi Kəşflər” adı ilə tanınan müstəmləkəçi yayılma hərəkətləri Asiyanın adı çəkilən iri dövlətləri ilə qarşı-qarşıya gələrək, bir sonrakı dövrdə müstəmləkə müharibələrinin və dünya ağalığı uğrunda mübarizənin təməllərini atmışdır.

XV-XVI əsrlərdə dünyanın siyasi coğrafiyasında baş verən daha bir

* Bakı Dövlət Universiteti Qədim dünya və orta əsrlər tarixi kafedrasının baş müəllimi;
sevinc_zeynalova@hotmail.com; ORCID ID: 0009-0009-3094-8728

əhəmiyyətli dəyişiklik – monqol əsarəti altında olan rus torpaqlarının birləşməsi, bu əsarətə qarşı mübarizə əsnasında vahid dövlətin – Moskva knyazlığının (1263-1478)* ortaya çıxıb, sürətlə ekspansionist siyasətə başlaması və müstəmləkələr uğrunda mübarizəyə qoşulmasıdır. XV əsrdə Moskva knyazlığının (rus ədəbiyyatında daha çox – *Великое княжество Московское*, latın mənbələrində – *Moscovia*) xarici siyasət sahəsində bir sıra mühüm istiqamətləri müəyyən edilmiş olub, əsas məqsədi – Qızıl Orda istilasından tamamilə azad olmaq, rus torpaqlarını birləşdirmək, sərhədləri genişləndirmək və beynəlxalq nüfuzu artırmaq olmuşdur. XV əsrin ikinci yarısında Ağqoyunlularla ticarət əlaqələri artan rus dövləti XVI əsrin ortalarından etibarən Osmanlı və Səfəvi dövlətləri ilə diplomatik münasibətlər qurmağa başlamışdır. Bu əlaqələr əsasən ticarət yolları və geosiyasi maraqlar üzərində qurulmuşdu.

Moskva knyazlığının rus torpaqlarını birləşdirmə yolundakı mübarizəsi, eyni zamanda müstəmləkəçilik fəaliyyətinə paralel baş verirdi: belə ki, Moskva knyazlığının Qızıl Orda ağalığında qarşı mübarizəsi gedişində bu sonuncunun zəifləməsi və XV əsrin ikinci yarısına doğru ayrı-ayrı xanlıqlara (Sibir, Özbək, Kazan, Krım, Noqay Ordası, Həştərxan və s.) ayrılmasının şahidi olur. 1480-ci ildə Qızıl Ordanın əsarətindən tamamilə çıxmağa müyəssər olan şimal-şərqi rus knyazlıqları vahid rus dövləti halında birləşərək sonrakı əsrdə rus çarlığının güclənməsinin və müstəmləkəçi işğallara başlamasının özülünü qoymuş oldular.

Rus dövlətinin Xəzər dənizi bölgəsində həyata keçirdiyi siyasət, Rusiyanın imperiya quruluşunun erkən mərhələlərini və müstəmləkəçilik strategiyalarını anlamaq üçün əhəmiyyətli bir sahədir. Bu siyasət, ticarət yollarının nəzarət altına alınması, yerli xalqlara qarşı iqtisadi və hərbi təzyiqlər, pravoslav missionerliyinin təşviqi və mədəni assimilyasiya cəhdləri ilə xarakterizə olunur. Müasir tarixşünaslıqda bu proseslərə həm klassik imperiya siyasəti, həm də regional hegemonluq kontekstində yanaşılır ki, bu da müxtəlif nəzəri yanaşmalar arasında fərqli interpretasiyalara səbəb olmuşdur. Məqsədimiz rus dövlətinin yaranması və yüksəlməsi tarixini araşdırmaq olmadığı üçün, bu məsələlərə geniş yer ayırmaq fikrindən uzağıq. Məqalədə rus dövlətinin XVI əsrdəki xarici siyasətinin ön mühüm istiqamətlərindən olan Xəzəryanı bölgələrdəki müstəmləkəçi fəaliyyətinin Rusiya tarixşünaslığında işlənmə dərəcəsini nəzərdən keçirəcəyik.

Sovet tarixşünaslığında rus dövlətinin xarici siyasət məsələləri. Bu paragrafda müvafiq tarixşünaslıq icmalına keçməzdən əvvəl qeyd etməyi va-

* 1263-cü il Rusiya tarixşünaslığında Moskva knyazlığının yaranmasının şərti tarixi olaraq qəbul edilir. Belə ki, həmin il Akesandr Nevski bu torpaqları kiçik oğlu Daniilə vermişdir. Eyni şəkildə 1478-ci il də şərti olaraq qəbul edilmiş olub, həmin il Novqorodun Moskva knyazlığına birləşdirilməsi ilə səciyyələnilir (10, s.234).

cib görürük ki, metodologiyasının əsasını marksist-leninçi tarix fəlsəfəsi təşkil edən sovet tarixşünaslığı əksər məsələlərdə olduğu kimi, rus dövlətinin xarici siyasətini də feodal cəmiyyətin inkişaf mərhələləri və sinfi mübarizə nəzəriyyəsi çərçivəsində təhlil etmişdir.

Belə ki, sovet tarixçilərinin əksəriyyəti (B. D. Qrekov, S.V. Baxruşin, M. N. Tixomirov, Y. A. Lıkin və d.) məlum mövzunu araşdırarkən, Moskva knyazlığının XIV-XV əsrlərdəki beynəlxalq münasibətlərini yalnız siyasi maraqlar baxımından deyil, həm də sinfi və sosial-iqtisadi zərurət kontekstində izah etmişlər. Onların fikrincə, Moskva knyazlığı Qızıl Orda qarşısında taktiki güzəştlərə getməklə, daxildə siyasi sabitlik yaratmağa və digər rus torpaqlarını birləşdirmək üçün mövqə möhkəmləndirməyə çalışırdı (məsələn, bax: 2, s.52-76; 14, s.13). Xüsusilə İvan Kalitanın (1325–1340) dövründə Qızıl Orda ilə münasibətlərin intensivləşdirilməsi siyasəti sovet tarixşünaslığında Moskvanın siyasi nüfuzunun artmasına və digər knyazlıqlar üzərində üstünlük qazanmasına imkan yaratdığı üçün mütərəqqi addım kimi təqdim olunurdu (28).

Moskva knyazlığının təkcə Xəzəryanı bölgədə deyil, Şimal dənizi və Baltik bölgəsindəki xarici siyasət məsələləri də (o cümlədən Litva və Polşa ilə münasibətləri) Sovet tarixşünaslığında xarici qəsbkarlara qarşı milli müqavimətin başlanğıcı və rus torpaqlarının “birləşdirilməsi” kimi dəyərləndirilirdi. Məsələn, Litva knyazlığının tərkibinə daxil olan pravoslav rus torpaqlarının taleyi məsələsi Moskvanın “rus torpaqlarının toplanması” siyasətinin əsas tərkib hissəsi kimi göstərilirdi. Bu məsələyə xüsusi diqqət yetirən tarixçilərdən biri də S. V. Baxruşin idi. O, Moskvanın pravoslav ideologiyası altında Litva və Polşaya qarşı apardığı mübarizəni “milli azadlıq uğrunda mübarizə” kimi xarakterizə edirdi (2, s.52-76). Eyni zamanda, Moskva knyazlığının Novqorod, Tver və Ryazan kimi digər rus knyazlıqları ilə münasibətləri də sovet tarixşünaslığında sinfi baxımdan şərh edilirdi. Moskvanın bu knyazlıqlarla toqquşmaları və bu toqquşmalar əsnasında xarici ölkələrlə münasibətləri yalnız xarici siyasətlə deyil, həm də feodal parçalanmanın aradan qaldırılması və mərkəzləşmiş dövlətin qurulması istiqamətində obyektiv zərurət kimi dəyərləndirilirdi. Bu aspektdə Moskvanın rəhbərlik etdiyi “birləşdirici” xəttin feodal dağınıqlığına qarşı mütərəqqi rol oynadığı fikri geniş yayılmışdı.

Sovet tarixşünaslığında rus dövlətinin xarici siyasətinin ideoloji təhlili, xüsusilə də Osmanlı, Aqgoyunlu və digər müsəlman dövlətləri ilə əlaqələrin tarixi daha az işlənmiş olsa da, bu münasibətlər də Rusiyanın pravoslav irsini qorumaq və özünü Bizansın varisi kimi təqdim etmək cəhdləri çərçivəsində şərh olunurdu. Bu tezis B. D. Qrekov, S.V. Baxruşin və M. N. Tixomirovun əsərlərində öz əksini tapmışdı. Onlara görə, Moskva tədricən “pravoslav dünyasının mərkəzi” statusuna iddia etməyə başlamış və bu iddia onun xarici

siyasət kursunu müəyyənləşdirmişdi. Nəticə etibarilə, Sovet tarixşünaslığı rus dövlətinin xarici siyasətini sinfi maraqların və sosial inkişaf mərhələlərinin məhsulu kimi təqdim edirdi. Tarixi şəxsiyyətlər – məsələn, İvan Kalita, Dmitri Donskoy, II Vasili, IV İvan və digərləri – sovet tarixşünaslığında həm feodal istismarın nümayəndələri, həm də gələcəkdə mərkəzləşmiş rus dövlətin qurulmasında obyektiv rol oynamış liderlər kimi təqdim olunurdular. Bu cür yanaşma sovet ideologiyasının tarixə sinfi baxışı ilə uzlaşırdı və Moskva knyazlığının yüksəlişini tarixi zərurət kimi əsaslandırırdı.

Konkret olaraq XVI əsrdə Xəzəryanı bölgədə rus dövlətinin həyata keçirdiyi müstəmləkəçilik siyasətinə gəlincə, sovet tarixşünaslığında bu məsələlərin tədqiqi istiqamətində ilk araşdırmalar M. N. Pokrovski məktəbinin nümayəndələri tərəfindən aparılmışdır. Adı çəkilən müəllifin “Qafqazın işğalı” adlı monoqrafiyasında (1923) daha çox XIX əsrə aid məsələlərə yer verilərsə də, Qafqazın işğalının tarixi arxa planına da diqqət çəkilmiş olub, Rusiyanın bu bölgələrdə apardığı siyasət işğalçılıq fəaliyyəti olaraq qiymətləndirilmişdir (20, 21). Bu məktəbin nümayəndələri (Q. A. Kokiye, M. S. Totoyev və d.) Rusiyanın bölgədəki istilacı siyasətini mümkün qədər obyektiv araşdırsalar da, bu araşdırmalar 1930-cu illərin ortalarına doğru onların “burjua milliyyətçiliyi”ndə ittiham edilərək ağır bir şəkildə cəzalandırılmasına səbəb olmuşdur (17, s. 236). Tarixçilərin arasında isə bu məktəbin konsepsiyalarının amansız bir şəkildə tənqidi yayılmışdır (bax: 19, s.59-90).

Sonrakı mərhələdə - 1930-cu illərin sonlarına doğru sovet tarixşünaslığında rus dövlətinin qonşu ölkələrə qarşı istilacı müharibələri artıq müstəmləkəçilik və işğalçılıq siyasəti olaraq deyil, müdafiə məqsədli müharibələr və bölgə xalqlarının “Rusiyaya birləşdirilməsi” adı altında təqdim edilməyə başlamışdır. Ələlxüsus İkinci Dünya müharibəsinin başlaması ilə sovet dövləti üçün ideoloji mübarizə hər zamankından daha böyük əhəmiyyət qazanmışdır (1, s.132). Bu tədqiqatçıların içərisində Qızıl Orda və onun varisləri olan Kazan və Həştərxan xanlıqlarını ilə mübarizəni tarixi zərurət kimi təqdim edən B. D. Qrekov və A. Y. Yakubovski xüsusilə seçilirdi; onların fikrincə, “Kazan xanlığı ilə dostluq etmək imkansız idi” (14, s.417).

XVI əsrdə rus dövlətinin Xəzəryanı bölgədə həyata keçirdiyi işğalçılıq fəaliyyətlərini tədqiq edən sovet müəlliflərinin tədqiqatları içərisində P. A. Sadikovun rusların 1569-cu il Həştərxan səfərini (23), Q. D. Burdeyin XVI əsrin 40-50-ci illərində rus dövlətinin Volqaboyu torpaqlar uğrunda Osmanlı dövləti və Krım xanlığı ilə mübarizəsini (5, 6,) M. Q. Səfərqaliyevin Qızıl Orda dövlətinin süqutunu (24), S. O. Şmidtin XVI əsrdə rus dövlətinin Kazan xanlığına qarşı işğalçılıq müharibələrini (34), eləcə də X. Gimadinin Kazan xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsinin “tarixi əhəmiyyətini” göstərən (12) əsərlərini göstərmək olar. Bu tədqiqatçılar, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, rus dövləti-

nin işğalçılıq siyasətini, 1920-30-cu illərin müəlliflərindən fərqli olaraq, Rusiyanın bölgədə möhkəmlənmək, eləcə də xarici təhlükələrə qarşı müdafiə olunmaq üçün təşkil edilən səfərləri kimi təqdim etmiş, S. V. Baxruşin, B. D. Qrekovun və A. Y. Yakubovskinin konsepsiyasını davam etdirmişlər.

XVI əsrdə Rus dövlətinin Xəzər dənizi bölgəsində müstəmləkəçilik siyasəti məsələlərinə müasir yanaşmalar. Rusiyanın XVI əsrdə Xəzər dənizi bölgəsində həyata keçirdiyi siyasət, uzun müddət klassik müstəmləkəçilik yanaşmaları çərçivəsində izah olunmuşdur. Ancaq müasir tarixşünaslıq bu məsələyə daha çox regional geosiyasi dinamikalar və Rusiyanın daxili-inzibati inkişafı prizmasından yanaşmağa başlamışdır. Bu yeni yanaşmalar, xüsusilə son illərdə artan siyasi gərginliklərin və tarixi hadisələrin müasir ideoloji kontekstlərdə təhlilinə meylin nəticəsi olaraq ön plana çıxmışdır. SSRİ dağıldıqdan sonrakı ilk illərdə tarixi hadisələrin izahında əvvəlki metodologiyadan uzaqlaşma meyilləri olsa da, 2000-ci illərin ikinci onilliyinə doğru Rusiya tarixşünaslığında yenidən Rusiya dövlətinin Xəzəryanı bölgədəki fəaliyyətlərini çox zaman ekspansiya və işğal kimi deyil, iqtisadi maraqlar, strateji nəzarət və dövlətin güclənməsi ilə bağlı geosiyasi imperativlərin nəticəsi kimi qiymətləndirməyə başlamışdır.

Bir qisim rus tarixçisinin fikrincə, Xəzər dənizinin mühüm ticarət yollarına çıxış yaratması, regionda yerləşən türkdilli və müsəlman toplumların nəzarətə alınması, həmçinin Osmanlı və Səfəvi dövlətləri ilə geosiyasi rəqabət Rusiyanın bu bölgədəki siyasətini şərtləndirən əsas faktorlar sırasındadır: Moskva dövləti bu dövrdə öz mövqeyini təkcə Qərbdə deyil, həm də Cənub və Cənub-Şərq istiqamətlərində genişləndirmək niyyətində idi. Onların fikrincə, məhz bu çərçivədə Xəzər dənizi ətrafındakı ərazilərin nəzarətə alınması, həm iqtisadi baxımdan resurslara çıxışı təmin edir, həm də strateji olaraq Osmanlı-Səfəvi qarşılıqlı müqabiləsində Rusiya üçün alternativ güc mərkəzi formalaşdırmağa imkan verirdi. Xüsusilə 2022-ci ildən sonra Ukrayna-Rusiya müharibəsinin başlanması ilə Rusiya tarixşünaslığında bir sıra tarixi məsələlərə, o cümlədən Xəzəryanı bölgədəki işğalçılıq siyasətinə daha subyektiv və milli ideologiyaya uyğun yanaşmalar müşahidə olunur. Bu yanaşmalarda rus dövlətinin regiondakı fəaliyyəti milli identikliyin möhkəmləndirilməsi, pravoslav xristianlığın yayılması və rusların bölgədəki “sivilizasiya missiyası” kimi təqdim olunur. Beləliklə, Rusiya dövlətinin bölgədəki siyasəti daha çox müdafiə xarakterli və legitimləşdirilmiş strategiya kimi qələmə verilir.

Son iki onillikdə konkret olaraq Xəzəryanı bölgələrin işğalı tarixinə həsr edilmiş əsərlər içərisində R. A. Bəspalovun, Q. İ. Vernadskinin, M. T. Hacımuradovun, M. Q. Səfərqəliyevin, İ. V. Zaytsevin, A. İ. Filyuşkinin tədqiqatlarını qeyd edə bilərik.

R. A. Bəspalovun məqaləsinin xronoloji çərçivəsi XV əsrlə məhdudlaş-

dırılsa da, rus dövlətinin Qızıl Orda hakimiyyətindən çıxdıqdan sonrakı xarici siyasət və işğalçılıq fəaliyyətlərinin özülünü öyrənmək üçün elmi əhəmiyyət kəsb edir (3, s.53-70). XV əsrin ikinci yarısında rus dövlətinin xarici siyasətinin Qafqaz istiqamətinin formalaşması məsələləri M. T. Hacımuradovun məqaləsində araşdırılmışdır (11, s. 31-35). Qızıl Ordanın süqutu məsələləri və Moskva knyazlığının yaranmış tarixi şəraitdə xarici siyasəti və istilaçı planları M. Q. Səfərqaliyevin məqaləsində kifayət qədər geniş tədqiq edilmişdir (25).

Çar IV İvanın və Borsi Qodunovun xarici siyasət xəttinin başlıca vektorları A. V. Vinoqradov tərəfindən geniş bir şəkildə araşdırılmış olub, rusların Həştərxan və Kazan səfərlərinə də kifayət qədər yer verilmişdir (8, s.132-237; 9, s.32-40). Bu istiqamətdə tədqiqatlar apararı tarixçilər arasında İ. V. Zaytsevin xüsusi qeyd etmək lazımdır. Onun Həştərxan və Krım xanlıqlarının tarixinə həsr edilmiş monoqrafiyası və kitab bölümü (15, 16) son illərdə nəşr edilmiş ən fundamental əsərlərdəndir, desək, yanlışmırıq. Bu baxımdan Q. V. Vernadskinin “Monqollar və Rusiya”, A. A. Qorskinin “Moskva və Orda”, M. N. Xudyakovun “Kazan xanlığının tarixi oçerkləri” adlı monoqrafiyaları da diqqətə layıqdır; birbaşa araşdırdığımız mövzu ilə bağılı olmasa da, hər üç monoqrafiyada rus dövlətinin Volqaboyu torpaqlarda ekspansiya siyasətinin tarixi arxa səhnəsi detallı bir şəkildə izlənilmişdir (7; 13; 33). Lakin bu tədqiqatlarda da Həştərxan və Kazan xanlıqlarının işğalı “Moskva dövlətinə birləşdirilmə” kimi təqdim edilmişdir.

Müasir dövrdə rus tarixşünaslığında milli maraqlara uyğun ideoloji çağlarlar özünü daha açıq büruzə verməkdədir. T. K. Korayev, M. Y. Bıçkova, A. N. Saxarov və Z. V. Kanukova kimi tədqiqatçılar tərəfindən yazılmış əsərlərdə rus dövlətinin keçmişdəki xarici siyasəti daha çox “tarixi zərurət”, “milli maraqların müdafiəsi” və rus dövlətinin bölgədəki “xilaskarlıq missiyası” kontekstində təhlil edilir. Bu cür yanaşmalar, xüsusilə müasir Rusiya dövlətçiliyinin regional siyasətinin legitimləşdirilməsi və geosiyasi iddialarının tarixi əsaslandırılması məqsədi güdür (17; 26). Xəzəryanı bölgədə Rusiyanın Səfəvi dövləti ilə münasibətləri də daha çox bu çərçivədə nəzərdən keçirilir (18, s.154-199).

Eyni zamanda son illərdə bölgənin müvafiq tarixini daha obyektiv şəkildə araşdıran Tatarstan tarixçilərinin əsərlərini də vurğulamaq lazımdır. Məsələn, Rus dövlətinin tatar dünyası ilə əlaqələrini ən geniş şəkildə araşdıran tədqiqatçılardan biri də B. Rəhimzyanovdur. Onun “Moskva və tatar dünyası” adlı fundamental monoqrafiyasında (2017) rus dövlətinin Kazan və Həştərxan xamınlıqları ilə münasibətləri çox aspektli yöndə tədqiq edilmişdir. Əsərdə Moskva dövlətinin bölgədəki gücünün artması və tatar dövlətlərinə qarşı böyük bir gücə çevrilməsi prosesinə obyektiv yanaşma verilmişdir (22). Yenə tatar tarixçilərindən B. L. Hamidulinin İ. L. İzmaylov ilə birlikdə yaz-

mış olduğu və Kazan xanlığının tarixşünaslıq məsələlərinə həsr olunmuş məqalələrini göstərmək olar (30, 31, 32). İcmalını verdiyimiz tədqiqatların üstün tərəfi – geniş faktoloji materiala malik olması, mənbələrin geniş miqyasda tədqiqata cəlb edilməsi olub, Rusiya tarixini, eləcə də bölgə tarixini araşdırmaq istəyənlər üçün elmi dəyər kəsb etdiyini də qeyd etməliyik.

Nəticə. Rus dövlətinin Xəzər dənizi bölgəsindəki müstəmləkəçilik siyasəti, Rusiyanın imperiya quruluşunun inkişafında mühüm rol oynamışdır. Bu siyasət, ticarət yollarının nəzarət altına alınması, yerli xalqlara qarşı iqtisadi və hərbi təzyiqlər, pravoslav missionerliyinin təşviqi və mədəni assimilyasiya cəhdləri ilə xarakterizə olunmuşdur. Rusiya tarixində oynadığı rol diqqətə alınaraq, bu məsələlərin tədqiqi də hər zaman Rusiya tarixçilərinin diqqət mərkəzində olmuşdur.

Məqalənin müvafiq bölmələrindən də göründüyü kimi, Rusiya tarixşünaslığında Xəzəryanı bölgələrin müstəmləkələşdirilməsi tarixinə baxış ideologiyalardan çox təsirlənmişdir. Bu səbəbdən də sovet dövrü və müasir dövr tarixşünaslığında problemin tədqiqi istiqamətində fərqli yanaşmalar özünü göstərmişdir. Sovet tarix ədəbiyyatında rus dövlətinin regional siyasətinin özəllikləri araşdırılırkən, sinfi yanaşmaya üstünlük verilsə də, xarici siyasət məsələsində əvvəlki dövrün (çarlıq dövrü) tarixşünaslığı ilə müqayisədə ciddi bir fərqlilik görülməmişdir.

Rus dövlətinin XVI əsrdə Xəzər dənizi bölgəsində həyata keçirdiyi siyasətə müasir tarixşünaslıq daha mürəkkəb və çoxistiqamətli şəkildə yanaşır. Bu siyasət yalnız müstəmləkəçilik təşəbbüsləri ilə məhdudlaşmır, həm də regionun geosiyasi mənzərəsinin, iqtisadi maraqların və dini-mədəni qarşılıqlı təsirlərin fonunda formalaşmış kompleks bir proses kimi dəyərləndirilir. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar, tarixi hadisələrin müasir ideoloji diskurslarda necə istifadə edildiyini göstərməklə yanaşı, həm də tarix elminin dinamikasını əyani şəkildə ortaya qoyur.

ƏDƏBİYYAT

1. Çağlayan Y. XX. Yüzyılda Rusya Tarih Yazımında Avrupa'nın Ortaçağ Tarihinin Dönemselleştirme Algısı // Ortaçağ Araştırmaları Dergisi, 7/1 (Haziran 2024), s. 125-144.
2. Бахрушин С.В. Взятие Казани // За родную землю. XIV–XVII века. - Москва: Воениздат, - 1949, - с. 52-76.
3. Беспалов Р. А. Хан Улу-Мухаммед и государства Восточной Европы: от Белёва до Казани (1437-1445) // Золотоордынская цивилизация: сборник статей. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, - 2012, - вып. 5, - с. 53-70.
4. Бычкова М. Е. Виноградов А. В. Международные связи России в 70-е годы XV – первой половине XVI века // История внешней политики России: В 5 т. Т. 1. Конец XV – XVII век (От свержения ордынского ига до Северной войны). - Москва: Парадигма, - 2018, - с. 104-131.
5. Бурдей Г.Д. Борьба России за Среднее и Нижнее Поволжье в XVI веке // Преподавание истории в школе, - 1954, - № 5, - с. 27-36.

6. Бурдей Г. Д. Взаимоотношения России с Турцией и Крымом в период борьбы за Поволжье в 40-50-х гг. XVI в. // Ученые записки Саратовского ун-та, т. 47, - Харьков, - 1956, - с. 185-205.
7. Вернадский Г. В. Монголы и Русь. - Тверь - Москва: Агаф; Леан, - 1997, - 477 с.
8. Виноградов А. В. Внешняя политика Ивана IV Грозного // История внешней политики России: В 5 т. Т. 1. Конец XV – XVII век (От свержения ордынского ига до Северной войны). - Москва: Парадигма, - 2018, - с. 132-237.
9. Виноградов А. В. Переводчики Посольского приказа Степан и Вельямин Степановы в дипломатии Бориса Федоровича Годунова // Переводчики и переводы в России конца XVI – начала XVIII столетия. - Москва: РАН, - 2019, - с. 32-40.
10. Данилевский И. Н. Русские земли глазами современников и потомков. - Москва: Аспект-Пресс, - 2001, - 398 с.
11. Гаджимурадов М. Т. Истоки формирования кавказского вектора внешней политики Российского государства (вторая половина XV в.) // Манускрипт, - 2020, - т.13, - вып. 12, - с. 31-35.
12. Гимади Х. Г. Об историческом значении присоединения Татарии к Русскому государству // Известия КФАН СССР. Сер. гуманитар. Наук, 1955, - вып. 1, - с. 3-13.
13. Горский А. А. Москва и Орда. - Москва: Наука, - 2003, - 214 с.
14. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. - Москва: АН СССР, - 1950. - 478 с.
15. Зайцев И. В. Астраханское ханство. - Москва: Восточная литература, - 2004.
16. Зайцев И. В. Политическая история Крымского ханства в XVI-XVII вв. // История Крыма Т. 1. - Москва: Кучково Поле, - 2018, - с.392-404.
17. Канукова З. В., Туаева Б. В., Плиева З. Т. Россия и Центральный Кавказ в советском и современном научном дискурсе: от «колониализма» до российской государственности // Вестник РУДН. Серия: История России, - 2024, - т. 23, - № 2, - с. 232-243.
18. Кораев Т. К. Московская Русь и Сафавидский Иран в Прикаспии XVI –XVII веков: соседство, соперничество, сосуществование // Исторический вестник, - т. 11, - Москва, - 2015, - с. 154-199.
19. Насонов А.Н. Татарское иго на Руси в освещении М.Н. Покровского // Против антимарксистской концепции М.Н. Покровского. - Т. 2. - Москва: АН СССР, - 1940, - с. 59-90.
20. Покровский М.Н. Завоевание Кавказа. Дипломатия и войны царской России в XIX столетии. - Москва: Красная новь, - 1923, - 392 с.
21. Покровский М.Н. Русская история в самом сжатом очерке. - Москва: Партиздат, - 1933, - 543 с.
22. Рахимзянов Б. Москва и татарский мир. Сотрудничество и противостояние в эпоху перемен. XV-XVI вв. - Москва: Евразия, - 2017, - 516 с.
23. Садиков П. А. Поход турок и татар на Астрахань в 1569 году // Исторические записки. – Москва, - 1947, - т. 22, - с. 132-166.
24. Сафаргалиев М. Г. Распад Золотой Орды. - Саранск: Мордовское кн. изд-во, - 1960, - 279 с.
25. Сафаргалиев М. Г. Распад Золотой Орды // На стыке континентов и цивилизаций. Из опыта образования и распада империй X-XVI веков: сборник / сост. И. Б. Муслимов. - Москва: ИНСАН, - 1996, - с. 284-519.
26. Сахаров А. Н. Основные этапы внешней политики Руси с древнейших времен до XV века // История внешней политики России: В 5 т. Т. 1. Конец XV – XVII век (От свержения ордынского ига до Северной войны). - Москва: Парадигма, - 2018, - с. 11-103.

27. Сахаров А. Н. Политическое наследие Рима в идеологии древней Руси // История СССР, - 1990, - № 3, - с. 76-78.
28. Тихомиров М. Н. Средневековая Россия на международных путях XIV-XV вв. - Москва: Наука, - 1957, - 173 с.
29. Филюшкин А. И. Проекты русско-крымского военного союза в годы Ливонской войны // Труды кафедры истории России с древнейших времен до XX века. Т. II. - Санкт-Петербург, - 2007, - с. 339-341.
30. Хамидуллин Б. Л., Измайлов И. Л. На рубеже веков: современная отечественная историография истории Казанского ханства // Научный Татарстан, - 2008, - № 1, - с. 62-73.
31. Хамидуллин Б. Л., Измайлов И. Л. Отечественная историография Казанского ханства 1960-80-х годов // Исторические судьбы народов Поволжья и Приуралья, - 2012, - вып. 1, - с. 85-91.
32. Хамидуллин Б. Л., Измайлов И. Л., Измайлов Б. И. История Казанского ханства в трудах отечественных историков (1920-1950-е гг.) // Научный Татарстан, - 2012, - № 3, - с. 92-113.
33. Худяков М.Н. Очерки по истории Казанского ханства. - Москва: Инсан, - 1991, - 320 с.
34. Шмидт С.О. Восточная политика России накануне «Казанского взятия» // Между родные отношения. Политика. Дипломатия. XVI–XX века. - Москва: Наука, - 1964, - с. 538-558.

КОЛОНИАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА РОССИИ В ПРИКАСПИЙСКОМ РЕГИОНЕ В XVI ВЕКЕ В РОССИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ (СЕРЕДИНА XX – НАЧАЛО XXI ВЕКА)

Себинд А. ЗЕЙНАЛОВА

РЕЗЮМЕ

Колониальная политика Российского государства в Прикаспийском регионе в XVI веке была тесно связана с его растущими экономическими и стратегическими интересами. В этот период, особенно при Иване IV Грозном, Россия стремилась воспользоваться ослаблением государств региона для расширения своих границ и усиления влияния на территории вокруг Каспийского моря. Эта политика также была направлена на установление контроля над каспийскими торговыми путями и воздействие на этнополитическую и геополитическую ситуацию на Кавказе. Россия посредством военных интервенций в Прикаспийском регионе пыталась взять под контроль торговые связи и экономические ресурсы. Сопrotивление местных народов региона, а также интересы таких мощных государств, как Османская империя и Сефевидское государство, создавали трудности для реализации колониальных целей России.

Упомянутые вопросы были подробно изучены как в советский период, так и в современной российской историографии. В статье представлен обзор и анализ этих исследований.

Ключевые слова: Русское государство, прикаспийский регион, колониализм, Иван IV

**COLONIAL POLICY OF RUSSIA IN THE CASPIAN REGION
IN THE 16TH CENTURY IN RUSSIAN HISTORIOGRAPHY
(MID-20TH CENTURY – EARLY 21ST CENTURY)**

Sevinj A. ZEYNALOVA

SUMMARY

The colonial policy pursued by the Russian state in the Caspian region during the 16th century was closely tied to Russia's economic and strategic interests. During this period, especially under the rule of Ivan IV (the Terrible), Russia aimed to take advantage of the weakening of regional states to expand its borders and increase its influence over the territories surrounding the Caspian Sea. This policy also sought to control the Caspian trade routes and to impact the ethnopolitical and geopolitical dynamics of the Caucasus. Through military interventions in the Caspian region, Russia attempted to assert control over trade relations and economic resources. However, the resistance of various local peoples in the region, along with the competing interests of powerful states like the Ottoman Empire and the Safavid state, posed significant challenges to the realization of Russia's colonial ambitions.

These issues have been extensively studied both during the Soviet period and in contemporary Russian historiography. The article provides an overview and analysis of these studies.

Keywords: Russian state, Caspian region, colonialism, Ivan IV

KİTABXANAŞÜNASLIQ

İLK AZƏRBAYCAN ƏLYAZMA VƏ ÇAP KİTABLARI:
MƏLUMATLAR, MƏNBƏLƏR, FAKTLAR

Knyaz İ. Aslan**

Məqalədə vurğulanır ki, Azərbaycanda əlyazma və çap kitablarının tarixi hələlik kifayət qədər elmi əsaslarla, sistemli qaydada və əhatəli şəkildə araşdırılıb öyrənilməmişdir. Orta əsrlərdə tərtib edilmiş bir sıra nüsxələrin dövrümüzə qədər gəlib çatması Azərbaycan əlyazma kitablarının tarixinin qədimliyindən soraq verir. Müxtəlif tarixi qaynaqlarda, rəsmi sənədlərdə, şəxsi yazışmalarda və digər mənbələrdə bir çox qiymətli əlyazma kitablar haqqında xeyli məlumatlara rast gəlmək mümkündür.

Bununla yanaşı, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanın ayrı-ayrı tarixi şəhərlərində mətbəələrin yaradılması, onların konkret fəaliyyəti ilə bağlı tutarlı faktlar mövcuddur. Həmin məlumatlara və tarixi faktlara əsaslanmaqla obyektiv və prinsipial elmi araşdırmaların aparılması olduqca vacibdir. Əlyazma və çap kitabları haqqında məlumatların müqayisəli şəkildə ümumiləşdirilməsinə, bir-birindən fərqli fakt və rəqəmlərin dəqiqləşdirilməsinə, geniş elmi ictimaiyyətə əsaslandırılmış doğru və düzgün nəticələrin təqdim olunmasına ciddi ehtiyac duyulur. Hazırkı məqalədə bu məsələlərin elmi şəkildə sistemləşdirilməsinə səy göstərilir.

Açar sözlər: Azərbaycan kitabı, əlyazma kitab, çap kitabı, kitabçılıq işi, daşbasma (litoqrafiya), mətbəə, çap üsulu.

<https://doi.org/10.30546/458901.2025.02.051>

Giriş. Görkəmli kitabşünas alim, professor Əziz Mirəhmədov uzun illər ərzində apardığı tədqiqatlar nəticəsində belə bir qənaətə gəlir ki, “Azərbaycan kitabı” məfhumunun əhatə etdiyi nəşrləri iki əsas qrupa bölmək lazımdır: *birincisi, azərbaycanlı müəlliflərin kitabları, ikincisi, başqa millətlərdən olan müəlliflərin Azərbaycan dilində nəşr etdirdiyi kitablar.*

Bununla yanaşı, alimin fikrincə, azərbaycanlı müəlliflərin özlərinin də kitabları dörd qrupa bölünə bilər: *a) ana dilində, Azərbaycanda çap olunanlar; b) ana dilində, Azərbaycandan kənarda çap olunanlar; c) başqa dillərdə, Azərbaycanda çap olunanlar; ç) başqa dillərdə, Azərbaycandan kənarda çap olunanlar.*

* Bakı Dövlət Universiteti İnformasiya və sənəd menecmenti fakültəsinin Redaksiya-nəşriyyat işi kafedrasının müdiri, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, knyzaslan@bsu.edu.az, [ORCID ID: 0000-0003-2710-3758](https://orcid.org/0000-0003-2710-3758)

Onun bölgüsünə görə, başqa millətlərdən olan müəlliflərin kitablarını da iki qrupa ayırmaq mümkündür: *a) Azərbaycan dilində, Azərbaycanda çap olunanlar; b) Azərbaycan dilində, xarici ölkədə çap olunanlar* [3, XXV].

Bəs “İlk Azərbaycan əlyazma və çap kitabı” anlayışı nəyi ifadə edir? Fikrimizcə, bu sualın cavabını ən azı beş istiqamətdə axtarmaq, araşdırmaq, dəqiqləşdirmək məqsədəuyğundur:

1) Azərbaycan ərazisində ana dilində (Azərbaycan türkcəsində) yazılmış (üzü köçürülmüş, hazırlanmış, tərtib olunmuş) ilk əlyazma kitabı;

2) Azərbaycan ərazisində başqa dildə yazılmış (üzü köçürülmüş, hazırlanmış, tərtib olunmuş) ilk əlyazma kitabı;

3) Müəllifi azərbaycanlı olan əsərin xarici ölkə ərazisində başqa dildə tərtib edilmiş (üzü köçürülmüş, hazırlanmış) ilk əlyazma kitabı;

4) Azərbaycan ərazisində mətbəə üsulu ilə, litoqrafiya (daşbasma) çap növündə hazırlanmış (nəşr edilmiş) ilk çap kitabı;

5) Müəllifi azərbaycanlı olan əsərin xarici ölkə ərazisində başqa dildə mətbəə üsulu ilə, litoqrafiya (daşbasma) çap növündə hazırlanmış (nəşr edilmiş) ilk çap kitabı.

İlk Azərbaycan əlyazma kitablarının izi ilə. Azərbaycanın tarixi ərazisində ilk əlyazma kitabın orta əsrlərdə yaradıldığı haqqında qaynaqlarda müəyyən məlumatlar var. Yazıya alınma tarixi bəlli olan ilk kitab “Dədə Qorqud” dastanlarıdır. Mütəxəssislərin fikrincə, oğuz türklərinin ana dastanı VII əsrdən yazıya alınmağa başlamışdır. Akademik Həmid Araslının elmi qənaətinə görə, Dədə Qorqudla bağlı dastanları XI əsrdə adı bəlli olmayan bir şəxs yazıya köçürmüşdür.

Azərbaycan klassik ədəbiyyatının dühası, dünya şöhrətli filosof şair Nizami Gəncəvinin “İsgəndərnamə” əsərinin 1233-cü ildə üzü köçürülmüş əlyazma nüsxəsi qiymətli kitablardandır. Onu xəttat Məhəmməd ibn Xacə Nəsrəddin yazıya almışdır. Bu əlyazma kitab indi İranın paytaxtı Tehrandə Əsgər Mətavinin şəxsi kitabxanasında saxlanılır. Dahi sənətkarın “Sirlər xəzinəsi” əsərinin üzü isə 1239-cu ildə köçürülmüşdür və hazırda İngiltərədə mühafizə olunur.

Bəzi çatışmazlıqlarla “Xəmsə”nin elmə hələlik məlum olan ən qədim əlyazması XIV əsrin əvvəllərinə – 1318-1319-cu illərə aiddir. Tehran Universitetinin Mərkəzi Kitabxanasında saxlanılan 179 vərəqlik həmin əlyazmada monqol mənşəli 17 rəngli miniatur də verilmişdir. Bununla belə, “Sirlər xəzinəsi” və “Xosrov və Şirin” əsərləri həmin nüsxəyə salınmamışdır.

“Xəmsə”nin Fransa Milli Kitabxanasının fondunda saxlanılan digər əlyazmasının üzü 1362-ci ildə katib Əhməd İbn Əl-Hüseyni İbn Sina tərəfindən köçürülmüşdür.

Görkəmli şərqşünas alim, professor Yevgeni Bertels Paris nüsxəsini “nəsxələ yazılmış ən yaxşı əlyazma”, “əldə edilmiş əlyazmalar arasında ən

qüsursuz mətn” kimi dəyərləndirmişdir.

Bir sıra alimlərin qənaətinə görə, “Xəmsə”nin 1345-ci ildə üzvi köçürülmüş nüsxəsi hələlik ən qədim əlyazması hesab olunur. Bu nüsxə Moskvada Rusiya Dövlət Kitabxanasında saxlanılır. “Xəmsə”nin bu əlyazması 817 səhifədir və buraya şairin 4 poeması daxil edilmişdir: “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Yeddi gözəl” və “İsgəndərnamə”. Nüsxənin sonunda əlyazmanın tamamlanma tarixi və xəttatın adı göstərilmişdir: *“Fəzilət, kamal və ədalət sahibi Şeyx Nizaminin (Allah ona rəhmət eləsin) mənzumələrindən uğurlu “Xəmsə” kitabı 746 (1345)-ci ilin rəbiül-əvvəl (iyul) ayında başa çatdı. Onu yazıya aldı Allahın rəhminə möhtac olan Dost Məhəmməd bin Dərviş Məhəmməd Dərəxçi”* [2, 102-103].

Rusiyanın Sankt-Peterburq Universiteti kitabxanasında mühafizə olunan “Xəmsə”nin köçürülmə tarixi 1375-1376-cı illərə aiddir. Həcmi 239 vərəq olan bu nüsxəyə “Sirlər xəzinəsi” və “Yeddi gözəl” poemaları daxil edilmişdir.

Türkiyə arxiv və kitabxanalarında Nizami əsərlərinin əlyazmalarının sayı daha çoxdur. Təkcə İstanbuldakı Topxana Sarayı Kitabxanasında “Xəmsə”nin 80-ə yaxın əlyazması qorunur. Bu nüsxələr arasında ən qədimi 1377-1378-ci illərə aid olan 397 vərəqlik əlyazmadır.

İlk Azərbaycan çap kitablarının tarixindən. Bir çox mütəxəssislər məşhur alim Nəsirəddin Tusinin “Təhriri Öqlidis” (Evklidin şərh) əsərinin 1594-cü il nəşrini mətbəə üsulu ilə çap olunmuş ilk Azərbaycan kitabı hesab edirlər. İtaliyanın Roma şəhərindəki Mediçi mətbəəsində (Tibb mətbəəsi) ərəb dilində çap olunmuş bu əsər həm də Azərbaycan müəllifinin xarici ölkədə buraxılmış ilk kitabı kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir [9, s.12].

Kitabşünas alim, filologiya elmləri doktoru, professor İmaməddin Zəkiyev müxtəlif mənbələrə isnad edərək üç əsərin ilk Azərbaycan çap kitabı hesab edildiyini bildirir: *“İlk Azərbaycan kitabı haqqında indiyə qədər bitkin rəy formalaşmamışdır. Bəzən “Kitabi-Dədə Qorqud” ilk Azərbaycan kitabı kimi təqdim edilir. Bir sıra alimlər isə N.Tusinin Evklid həndəsəsi haqqında tənqidi şərh yazdığı “Təhriri Öqlidis” kitabçasının ərəbcə nəşrinin ilk Azərbaycan kitabı olduğunu iddia edrlər. Mötəbər elmi məcmuədə çap olunmuş bir məqalədə isə “İlk Azərbaycan kitabı “Avesta” adlanır”* [9, 12].

Alim bu iddialara aydınlıq gətirərək yazır ki, “Avesta” başqa dildə (pəhləvi dilində) yazılsa da, Azərbaycan ərazisində yaradılmış *ilk əlyazma kitabıdır*.

Avestadan xeyli sonra yaranmış dünya şöhrətli abidələrimizdən sayılan *“Kitabi-Dədə Qorqud” ilk ana dilli Azərbaycan əlyazma kitabıdır*.

“Təhriri İqlidis” Azərbaycan müəllifi tərəfindən yaradılmış ilk çap kitabıdır [9, 12].

Beləliklə, bir çox tədqiqatçılar məşhur alim Nəsirəddin Tusinin 1248-

ci ildə ərəb dilində yazdığı *“Təhriri Öqlidis” (Evklidin şərh)* əsərinin 1594-cü ildə İtaliyanın Roma şəhərindəki “Mediçi” mətbəəsində ərəb dilindəki nəşrini mətbəə üsulu ilə çap olunmuş ilk Azərbaycan kitabı hesab edirlər. Bu, həm də Azərbaycan müəllifinin xarici ölkədə buraxılmış ilk kitabı kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Qeyd edək ki, dünyada həndəsə elminin inkişafına böyük təkan vermiş *“Təhriri Öqlidis”* əsərində Nəsirəddin Tusi özünə-qədərki həndəsəyə, riyaziyyata aid teoremləri, aksiomları bir daha nəzərdən keçirib onlara ətraflı şərh vermişdir. O, burada Evklidin *“Başlanğıclar”* (*“Əsaslar”*) əsərində verilmiş 700-dən artıq teoremin isbatı təhlil etmiş, onlardan bir çoxunun yeni isbatını tapmışdır.

Nəsirəddin Tusinin *“Təhriri Öqlidis”* kitabı 1598-ci ildə Romada ərəb dilində təkrar çap olunmuşdur.

Avropa ölkələrində *“Təhriri Öqlidis”* əsərinə hədsiz tələbat yarandığına görə, o, latın dilinə tərcümə edilərək, 1657-ci ildə İngiltərənin London şəhərində çapdan buraxılmışdır. Bu kitab XVII-XIX əsrlərdə İngiltərədə Con Uollis, İtaliyada Covanni Sakkeri, Fransada Adrien Mari Lejandr və başqa riyaziyyatçı alimlərin araşdırmalarına ciddi təsir göstərmişdir.

Tədqiqatçı Aydın Xəlilovun yazdığına görə, *“İtaliya riyaziyyatçıları Nəsirəddin Tusinin “Təhriri-Öqlidis” əsərini əldə edib çap etdiriblər. Hazırda Azərbaycan aliminin bu əsərinin 123 nüsxəsi dünyanın 32 kitab xəzinəsində mühafizə olunur”* [11, s.12].

“Təhriri Öqlidis” daha sonra bir sıra Şərq ölkələrində ərəb dilində işıq üzü görmüş, o cümlədən 1801-ci ildə İstanbulda (Türkiyə), 1824-cü ildə Mərakeşdə (Mərakeş), 1880-ci ildə isə Tehrandə (İran) nəşr olunmuşdur.

Nəsirəddin Tusinin *“Təhriri-Öqlidis”* (*“Evklidin şərh”*) əsərini ərəb dilindən Azərbaycan dilinə Həsən Zərrinəzadə tərcümə etmişdir. Mütəxəssislərin ehtimalına görə, bu tərcümənin əsasında 1881-ci ilə aid Tehran əlyazması dayanır. Həsən Zərrinəzadənin tərcümə variantı dahi alimin 800 illik yubileyi ərəfəsində UNESCO-nun maliyyə yardımını ilə N.Tusi adına Şamaxı Astrofizika Rəsədxanası tərəfindən nəşrə hazırlanmışdır. 528 səhifədən ibarət olan kitab ölkəmizdə ilk dəfə 2001-ci ildə Bakıda *“Ulduz”* nəşriyyatında çap olunmuşdur. On beş fəsildən ibarət olan əsərə AMEA-nın müxbir üzvü Əyyub Quliyev ön söz yazmışdır.

Daha bir Azərbaycan çap kitabı 1604-cü ildə İspaniya Krallığının paytaxtı Valyadolid şəhərində ispan dilində nəşr olunmuşdur. *“Persiyalı Don Juanın həyatı”* adlı bu kitabın müəllifi 1599–1602-ci illərdə Kral sarayında Azərbaycan Səfəvi dövlətinin səfiri olmuş diplomat, tarixçi, yazıçı Oruc bəy Bayatdır. Əsəri ispancaya Alfonso Remon tərcümə etmişdir.

“Persiyalı Don Juanın həyatı” əsərini ingilis nəşrindən rus dilinə orta əsrlər tarixi üzrə tanınmış Azərbaycan alimləri – professor Oqtay Əfəndiyev

və professor Akif Fərzəliyev çevirmiş, ona geniş giriş və şərhlər yazmış, lazımı göstəricilər tərtib etmişlər. Əsər 2007-ci ildə Sankt-Peterburq Universitetinin nəşriyyatında 211 səhifəlik kitab şəklində işıq üçü görmüşdür.

Bir sıra kitablarda və məqalələrdə Rusiya çarı I Pyotrun 1722-ci ilin iyul ayında İrana hərbi yürüşə başlayarkən əhaliyə müraciətinin mətnindən ibarət manifesti Azərbaycan kitab tarixi faktı kimi qeyd olunur. “Qafqaz və İran xalqlarına manifest” adlı bu müraciət cəmi iki vərəqdən, yəni dörd səhifədən, 73 sətirdən, 929 sözdən ibarətdir və xüsusi qayıqda təşkil olunmuş “Üzən türk mətbəəsi”ndə çap olunmuşdu. Manifestin müəllifi I Pyotrun yaxın silahdaşı, moldovan əsilli dövlət xadimi Dmitri Kanemir onu Azərbaycan, türk və fars dillərinə çevirərək çap etdirmişdi. Fikrimizcə, bu müraciətin Azərbaycan kitabı kimi təqdim olunması mübahisəli, daha konkret desək, yanlışdır.

Azərbaycanın ədəbi abidələrindən olan “Avesta” əsəri Avropada ilk dəfə XVI əsrdə tərcümə olunmağa başlamışdır. XVI əsrdə Paris Kral Kollecinin professoru Jan Sənk Arbr “Avesta”-nı latın dilindən fransızcaya tərcümə etmişdir. XVIII əsrdə isə fransız şərqşünası Anketil-Düperron “Avesta” kitabını pəhləvicədən fransız dilinə tərcüməsini başa çatdırmış, əsəri 1771-ci ildə Parisdə nəşr etdirmişdir. Dəqiqləşdirmə üçün bildirməliyik ki, uzun illərdən bəri elmi ədəbiyyatda döviyyəyə buraxıldığı kimi, Anketil-Düperron Avropa alimləri arasında “Avesta”-nın ilk tərcüməçisi deyil, ikinci tərcüməçisidir.

“Azərbaycan kitabı” biblioqrafik göstəricisinin birinci cildi 1780-ci ildə Peterburqda çap olunan, qısa şəkildə *“Qanuni-cədid”* adlanan bir kitabın təsviri ilə başlayır. Həmin kitabın tam adı belə verilmişdir: *“Məzidi-izzət və müqəddəs cənablu mübaliğə ilə hökmdari-padşahi-əzəmi-imperatriçə Yekaterina saniyə həzrətlərinin cəmi Rusiyyə imperiyasında əyalətlərin nizam və tərtibi üçün icad və imla olunmuş qanuni-cədididir”*.

Əski əlifba ilə Azərbaycan dilində nəşr olunmuş 248 səhifəlik bu qanunnamə Milli Kitabxananın fondunda qorunur [3, 24].

Azərbaycan ərazisində litoqrafiyalar və mətbəələr. Bəlli olduğu kimi, Avropada – Almanıyanın Maynts şəhərində kitab çapı XV əsrin ortalarında – 1441-1445-ci illərdə meydana gəlmişdir. Yaxın qonşularımız olan Rusiyada bu iş 1563-cü ildə, İranda 1818-ci ildə, Türkiyədə isə 1729-cu ildə başlanmışdır.

Xatırladaq ki, indiki İran ərazisində mətbəənin əsasını qoyan Mirzə Zeynalabdin Təbrizi əslən Azərbaycan türküdür. O, doğulduğu Təbriz şəhərindəki mədrəsədə mükəmməl təhsilə yiyələnmiş, ilahiyyat elmlərini dərinlən mənimsəmişdi. Müxtəlif mənbələrdə göstəriləyinə görə, Rusiyadan Təbriz şəhərinə ilk tipografik çapxanayı – çap alətlərini və avadanlıqlarını Azərbaycan hökmdarı, Naib-ül-Sultanə Abbas Mirzə Qovanlı-Qacarın sifarişi ilə 1817-ci ildə Mirzə Zeynalabdin gətirmişdi. Həmin il Abbas Mirzənin hima-

yəsi və qayğısı sayəsində Mirzə Zeynalabdin burada “Elmiyyə daş çapxanası” adlı kiçik bir mətbəə yaratmağa nail olmuşdu.

1818-ci ilin iyul ayında bu mətbəədə Mirzə İsa Qaim əl-Məqamın “Cihadıyyə” (“Cihad kitabı”) kitabı çap olunur. 1804-1813-cü illərdəki rus-Qacar (Rusiya-İran) müharibəsinə həsr edilmiş bu risaləni Mirzə Zeynalabdinin tələbəsi Məhəmməd Əli bin Hacı Məhəmməd Hüseyn Aştian çapa hazırlamışdı.

Rusiyalı kitabşünas alim, tarix elmləri doktoru, professor Olimpiada Şeqlovanın İranda kitab çapına dair araşdırmalarına əsaslanaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, Mirzə İsa Qaimin “Cihadıyyə” kitabı XIX əsrdə Cənubi Azərbaycanada nəşr edilmiş ilk kitabdır.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nazim Yarməmmədov “XIX əsr Azərbaycan əlyazma kitabı” adlı monoqrafiyasında bu faktı təsdiqləyərək yazır ki, “Tarixi-müntəzimi-Nasiri” əsərində verilən məlumatlara əsasən, Azərbaycanda ilk kitab 1817-1818-ci illərdə Təbriz şəhərində çap olunmuşdur. Adı çəkilən bu qiymətli əsər də həmin illərdə yığma üsulu ilə çap edilmiş ilk kitablardan biridir və hazırda AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunun fondunda mühafizə olunur.

Onu da qeyd edək ki, Mirzə Zeynalabdin 1819-cu ilin sentyabr-oktyabr aylarında “Cihadıyyə” kitabını Təbrizdəki “Elmiyyə daş çapxanası”nda təkrar nəşr etdirmişdir. Ona görə də bəzi mütəxəssislər həmin nəşri ikinci Azərbaycan çap kitabı sayırlar [8, 35].

“Cihadıyyə” kitabının həm 1818-ci, həm də 1819-cu ildə çap olunmuş nüsxələri hazırda AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunun fondunda qorunub saxlanılır.

Lakin başqa bir mənbədə göstərilir ki, Mirzə İsa Qaimin oğlu Mirzə Əbülqasim Qaim Məqam Tani özünün müəllifi olduğu “Fatehnamə” adlı risaləni atasının kitabı çapdan çıxandan dərhal sonra – 1818-ci ildə Təbriz mətbəəsində nəşr etdirmişdir. Bu risalədə Qacar taxt-tacının vəliəhdi, Azərbaycan canişini Abbas Mirzənin fəthlərindən və 12 oktyabr 1813-cü ildə Rusiya imperiyası ilə Qacar dövləti arasında imzalanmış Gülüstən müqaviləsindən bəhs olunur. Bu fakta əsaslanmaqla, demək olar ki, əslində Mirzə Əbülqasim Qaim Taninin 1818-ci ildə çap edilmiş “Fatehnamə” risaləsinin ikinci Azərbaycan çap kitabı hesab edilməsi daha məntiqlidir.

Maraqlıdır ki, Mirzə Zeynalabdin Təbrizinin nəvəsi tacir Hacı Hacı Ağə Zeynalabdin Elmiyyə də Təbrizdə çap sənayesinə maliyyə vəsaiti qoyan şəxslərdən olmuşdur. O, babasından təxminən yarım əsr sonra – 1873-cü ildə Təbrizdə Elmiyyə daşbasma mətbəəsini təşkil etmiş, burada xeyli dini kitablar çap etmişdir. Nəvə Zeynalabdin əvvəlcə Mətbəəçi təxəllüsü ilə tanınmış, lakin Məkkəyə Həcc ziyarətindən sonra doğum haqqında şəhadətnaməsində Hacı Hacı Ağə adını yazdırmışdı.

Almaniyadan litoqrafiya çap dəzgahı alan Hacı Hacı Ağə bu avadanlığı

Misir vasitəsilə indiki Türkiyənin İstanbul limanına gətirmiş, oradan isə 40 camışla Təbrizə aparmışdı. O, eyni zamanda bu maşınları quraşdırılması, onların iş prinsipini yerli sakinlərə öyrədilməsi məqsədi ilə poliqrafiya sənayesi üzrə tanınmış səkkiz alman mütəxəssisin Təbrizə gəlməsini də təmin etmişdi. Həmin mütəxəssislər Hacı Hacı Ağanın yaşayış evində məskunlaşmış, bu evin 2200 kvadratmetrlik bir hissəsində çap maşınlarını da quraşdırmışdılar. Hacı Hacı Ağanın qızı Elmiyyənin bildirdiyinə görə, Təbrizin Məncəm məhəlləsinin dar küçələrindən camış arabaları ilə çap maşınlarını daşıyarkən Hacı Hacı Ağa çoxlu qonşu evlərin divarlarını zorla sökdürüb yol açdırmış, sonra isə dağıdılmış divarların bərpa edilməsi xərclərini də öz üzərinə götürmüşdü.

Hacı Ağanın nəvələri müasir İranda ata-babalarının mətbəəçilik fəaliyyətini ardıcıl davam etdirir, kitab nəşri ilə məşğul olur, poliqrafiya sənayesinin inkişafına öz töhfələrini verirlər.

1846-cı ildə Leypsiqdə nəşr edilmiş bir kitabda Əli Əzimabadi və Mirhüseyn Cünfurinin 1813-cü ildə Hindistanın Kəlküttə şəhərindəki mətbəədə buraxılmış “Şərhi-İsgəndərnameyi-Nizami Gəncəvi” kitabının təsviri öz əksini tapmışdır. Lakin indiyə qədər həmin kitabın əslini tapmaq mümkün olmamışdır [1, 24].

Mənbələrin məlumatına görə, müxtəlif sahələr üzrə çap materialları istehsal edən xüsusi müəssisə kimi mətbəələr Azərbaycanda əsasən XIX əsrin əvvəllərindən təşkil edilməyə başlamışdır. Digər ölkələrdən fərqli olaraq, Azərbaycanda kitab çapı sahəsində mətbəə üsulundan daha çox litoqrafiya (daşbasma) üsuluna üstünlük verilirdi.

“Litoqrafiya” qədim yunan sözlərindən yaranmışdır, azərbaycanca “daşbasma” kimi ifadə olunur. Litoqrafiyanı 1796-cı ildə Almaniyada ixtiraçı İohann Alois Senefelder icad etmişdir. Poliqrafiya sahəsində tanınan Aloiz Senefelderin 1818-ci ildə çapdan buraxdığı “Litoqrafiyaya dair dəqiq bələdçi” əsəri o dövrdə geniş yayılmışdı.

İlk çap dəzgahının Təbrizdə quraşdırıldığı, daha sonra Bakı, Gəncə, Şamaxı, Şuşa, Nuxa və digər iri şəhərlərdə mətbəələrin fəaliyyətə başladığı barədə bilgilər var.

Kitabşünas alim Hacı Həsənov qeyd edir ki, 1812-ci ildə Təbrizdə ilk litoqrafiya dəzgahı qurulmuş, dünyəvi kitabların nəşrinə başlanılmışdır. 1817 və 1824-cü illərdə Təbrizdə daha iki litoqrafiya dəzgahı işə salınmış, 1830-cu ildə isə mətbəə açılmışdır [5, 32].

Tədqiqatçı Aydın Xəlilov isə Azərbaycanda birinci mətbəənin 1819-cu ildə Təbrizdə qurulduğunu, həmin il burada Mirzə İsanın İran-Rusiya müharibəsindən bəhs edən “Cahadiyyə” əsərinin çapdan buraxıldığını, onun ilk mətbu kitab olduğunu yazır. O, həmçinin 1819-cu ildə Füzulinin “Leyli və Məcnun” kitabının Təbrizdə daşbasma üsulu ilə çap edildiyini bildirir [6].

Məlumat üçün bildirək ki, Təbrizdə buraxıldığı ehtimal olunan “Leyli və Məcnun” kitabının bir nüsxəsi hazırda AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunun fondunda saxlanılır. Öz quruluşuna görə əlyazma kitabları xatırladan bu nüsxədə nəşr olunduğu şəhərin və mətbəənin (çapxananın) adı yazılmamışdır. Bununla belə, tərtibat elementləri, bölmələrin yerləşdirilməsi, xətt növlərinin seçimi, Şərq motivləri üslubunda çəkilmiş miniatürlərin üslubu kitabın Təbriz şəhərində çap edidiyini söyləməyə əsas verir.

Azərbaycan tarixçisi və təzkiyəçisi Əbdürrəzaq bəy Dünbülünün “Məasiri-sultaniyyə” (“Sultan abidələri”) kitabı 1826-cı ildə Təbriz mətbəəsində nəşr edilmişdir.

Araşdırmaçılar Adil Abdullayev və İslam Sadıq yazırlar ki, *“1830-cu ildə naməlum bir rus nəşiri Sankt-Peterburqdan Təbriz şəhərinə gəlmiş, özüylə xeyli hürufat gətirib burada kitab nəşri ilə məşğul olmuşdur. Təbrizdən sonra Urmiyə, Ənzəli, Ərdəbil, Rəşt, Həmədan, Qəzvin kimi Azərbaycan şəhərlərində mətbəələr yaradılmış, kitab nəşrinə başlanılmışdır”* [1, 66].

Bundan başqa, Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Qanuni-Qüdsi. Zəbani-farsi bəistiqaq və elali-kəlimati-ərəbiyyə” kitabı 1831-ci ildə Tiflisdə fars dilində, İsmayıl bəy Qutqaşının “Rəşid bəy və Səadət xanım” adlı povesti 1835-ci ildə Varsavada fransız dilində, Məhəmməd Füzulinin “Divani-Füzuli” kitabı 1839-cu ildə Misirin “Bulak” mətbəəsində, Mirzə Kazımbəyin “Türk-tatar dilinin qrammatikası” (“Грамматика турецко-татарского языка”) kitabı isə Rusiyada Kazan Universitetinin mətbəəsində rus dilində nəşr olunmuşdur [6, 3-4].

Mənbələrdə göstərildiyinə görə, XIX əsrin ortalarında Bakıda 3, Şamaxıda 2 mətbəə fəaliyyət göstərmişdir. Şamaxıdakı mətbəələrdən birinin ruhani iadərsinə, digərinin isə imkanlı bir şəxsə məxsus olduğu bildirilir. Tədqiqatçı Aydın Xəlilov 1835-ci ildə Şuşada, 1874-cü ildə Gəncədə, 1887-ci ildə Şamaxıda, 1892-ci ildə Bakıda mətbəələrin təşkil olunduğunu qeyd edir.

1874-cü ildə Fyodorov və Tarumov soyadlı nəşirlərin Gəncə şəhərində fəaliyyət göstərən mətbəəsində “Yelizavetpolun rus və müsəlman təqvimi” çap edilmişdir. Əski əlifbada Azərbaycan və rus dillərində buraxılmış 184 səhifəlik bu təqvimin tərtibçisi Fyodorovdur. Həmin kitabın bir nüsxəsi hazırda Rusiya Milli Kitabxanasında saxlanılır [6, 10].

Azərbaycan xalqının mədəniyyət mərkəzi olan Şuşa şəhərində mətbəənin təxminən 1830-cu ildə təşkil edildiyi barədə məlumat bir çox tədqiqatçıların əsərlərində öz əksini tapmışdır. Professor Əziz Mirəhmədov Şimali Azərbaycan torpağında məlum olan ilk mətbəənin Şuşada təşkil olunduğunu, onun 1830-cu illərdə iş başladığını təxmin etdiyini yazır [3]. Professor Hüseyn Əhmədov da Azərbaycanın quzeyində ilk mətbəənin təxminən 1830-cu ildə Şuşada açıldığını, lakin geniş fəaliyyət göstərə bilmədiyini təsdiqləyir.

Şuşa mətbəəsi 1835-ci ildə Kazan Universitetinin müəllimi Frans Erdmanın bir kitabını çapdan buraxmışdı. Fars dilində nəşr edilmiş həmin əsərin cildində “*Kitabü-mizanül-həqq, yəni təşxisül-İncil vəl-Quran ki, dər qəleyi-Şuşa mətbu gərdid*” (başqa sözlə, İncil və Quranın təşxisi, yəni müqayisəsi) yazılmış, tarix olaraq “*Səneyi-məsihiyyə. 1835*” göstərilmişdir. 276 səhifə həcmində buraxılmış kitabın əvvəlindəki qeyd belə bir mülahizə söyləməyə əsas verir ki, Şuşa mətbəəsi bu tarixdən xeyli əvvəl, bəlkə də əvvəlki illərdə fəaliyyətə başlamış, çar hökuməti onun təşkili ilə bağlı məxsusi icazə qərarı çıxarmışdır. “*Kitabü-mizanül-həqq*” əsərinin bir nüsxəsi hazırda M.F.Axundzadə adına Azərbaycan Milli Kitabxanasında saxlanılır.

Bundan başqa, müxtəlif əsərlərdə həmin mətbəədə dini-əxlaqi xarakterli kitabların, dərsliklərin, tərcümə nəşrlərinin, eləcə də Şuşa şairlərinin şeirlərinin çap edilməsi ilə bağlı məlumatlar oxusaq da, konkret nəşr nümunələri ilə qarşılaşmamışıq.

Görkəmli şair, rəssam, astronom, ədəbiyyatşünas, nəqqaş, tarixçi, xəttat və musiqişünas Mir Möhsün Nəvvab Qarabaği 1884-cü ilin əvvəlində Şuşa şəhərində daşbasma (litoqrafiya) üsulu ilə kitab çap edən mətbəə təşkil etmiş, milli kitab nəşri mədəniyyətinə layiqli töhfələr vermişdir. Nəvvab şəxsi mətbəəsində müasirlərinin və özünün müəllifi olduğu bir sıra şeir məcmuələri, dərs kitabları, dini risalələr çap etmişdir. O, istedadlı müəlliflər axtarır, əsərlərin mətnini öz xətti ilə yazır, əlyazmaları nəşrə hazırlayır, rəssam kimi illüstrasiyalar çəkir, kitabların çapı ilə məşğul olur, hazır məhsulların satışını həyata keçirirdi.

Tədqiqatşı Əli Əliyevin məlumatına görə, Şuşada yaratdığı mətbəədə Nəvvab 50-yə qədər kitabın nəşrini həyata keçirmişdir ki, bu nəşrlər sırasında özünün müəllifi olduğu kitablar say etibarilə çoxluq təşkil edir [4, s.17].

Bu dövrdə digər şəhərlərdə də kitabçılıq işi inkişaf etməyə başlamış, 1884-cü ildə Bakıda 5 mətbəə, 1 litoqrafiya, Gəncədə 3 mətbəə mövcud olmuşdur.

Nəticə. Aparılmış araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, Azərbaycanda əlyazma kitablarının tarixi orta əsrlərə gedib çıxır. Əgər ərəb əlifbası ilə yazıya alınmış ilkin əlyazma kitablarının tarixi erkən orta əsrlərdən başlayıb XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərinə qədər davam edirsə, daşbasma (litoqrafiya) və mətbəə üsulu ilə nəşr edilmiş çap kitablarının istehsalı XIX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. İlk Azərbaycan kitablarının çapının orta əsrlərdə Avropada başlaması da tarixi faktdır. Sonrakı illərdə Təbriz, Şuşa, Tiflis, Bakı, Gəncə, Şamaxı, Nuxa və başqa şəhərlərdə xüsusi mətbəələr yaradılmış, kitab çapı ad və tiraj baxımından xeyli çoxalmışdır. Bu baxımdan Azərbaycanın ayrı-ayrı tarixi bölgələrində təşkil edilmiş mətbəələrin fəaliyyəti milli kitabın forma və məzmun cəhətdən inkişafına güclü təkan vermişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Adil, Sadiq İslam. Azərbaycanca nəşriyyat tarixi: Dərslik. – Bakı: Gənclik, 2015. – 424 s.
2. Aslan Knyaz, Mehraliyeva Nailə. Nəşriyyat işi və redaktə məsələləri: Dərs vəsaiti. – Bakı: Mütərcim, 2024. – 380 s.
3. Azərbaycan kitabı: Biblioqrafiya: 3 cildə. I cild: 1780-1920 / Tərtib edəni Ə.Əliyev; red. hey. H.Arash, Ə.Mirəhmədov, M.Sultanov. – Bakı: Azərbaycan Kitab Palatası, 1963. – 220 s.
4. Əliyev Əli. Qarabağ ədəbi mühiti və Mir Möhsün Nəvvab: Monoqrafiya. – Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2016. – 152 s.
5. Həsənov H. Azərbaycan kitabının inkişaf mərhələləri. – Bakı: Azərnəşr, 1989. – 256 s.
6. Xəlilov Aydın. İlk Azərbaycan kitabı. – Bakı: Şərq-Qərb, 1995. – 160 s.
7. Nəcəfov Əlizadə, Kərimli Tahir, Əliyev Əli. Mir Möhsün Nəvvabın əsərlərinin nəşri və tədqiqi tarixindən. – Bakı: Elgün, 1997. – 58 s.
8. Yarməmmədov N. XIX əsr Azərbaycan əlyazma kitabı. – Bakı: Nurlan, 2009. – 152 s.
9. Zəiyev İmaməddin. Azərbaycan kitabının inkişaf yolu (Qədim dövrdən XIX əsrin sonuna qədər). – Bakı: “Azərbaycan Ensiklopediyası” NPB, 2000. – 388 s.

ПЕРВЫЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ РУКОПИСНЫЕ И ПЕЧАТНЫЕ КНИГИ: ИНФОРМАЦИЯ, ИСТОЧНИКИ, ФАКТЫ

Князь И. АСЛАН

РЕЗЮМЕ

В статье подчеркивается, что история рукописных и печатных книг в Азербайджане до сих пор не подвергалась системному и всестороннему изучению на научной основе. Составленные в средние века и сохранившиеся до наших дней копии ряда рукописей подтверждают древнюю историю азербайджанских рукописных книг. В различных исторических источниках, официальных документах, личных переписках и других можно найти обширную информацию о многих ценных рукописных книгах.

Кроме того, имеются достоверные факты об основании типографий в различных исторических городах Азербайджана с начала XIX века и специфике их деятельности.

Крайне важно проводить объективные и принципиальные научные исследования, основанные на этих сведениях и исторических фактах.

Существует серьезная необходимость в сравнительном обобщении информации о рукописях и печатных книгах Азербайджана, уточнении различных фактов и цифр, а также в представлении широкой научной общественности обоснованных и корректных выводов. В данной статье предпринята попытка научной систематизации этих вопросов.

Ключевые слова: рукописная книга, печатная книга, книгоиздание, литография (литография), типография, способ печати.

THE FIRST AZERBAIJANI MANUSCRIPTED AND PRINTED BOOKS: INFORMATION, SOURCES, FACTS

Knyaz I. ASLAN

SUMMARY

The article emphasizes that the history of handwritten and printed books in Azerbaijan has not yet been subjected to a systematic and comprehensive scientific study. Copies of a number of manuscripts compiled in the Middle Ages and surviving to this day confirm the ancient history of Azerbaijani handwritten books. Extensive information on many valuable handwritten books can be found in various historical sources, official documents, personal correspondence, and other sources.

Furthermore, there are reliable facts about the establishment of printing houses in various historical cities of Azerbaijan from the early 19th century and the specifics of their activities.

It is crucial to conduct objective and fundamental scientific research based on this information and historical facts.

There is a serious need for a comparative summary of information on manuscripts and printed books in Azerbaijan, clarification of various facts and figures, and the presentation of substantiated and accurate conclusions to the general scientific community.

This article attempts to scientifically systematize these issues.

Keywords: handwritten book, printed book, book publishing, lithography (lithography), printing house, printing method.

JURNALİSTİKA

**İXTİSASLAŞMIŞ TELEVİZİYALARDA ALT YAZILARIN
KANAL VƏ MESAJ NƏZƏRİYYƏSİ BAXIMINDAN
QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ
(SHANNON VƏ WEAVER-İN MODELİNƏ ƏSASƏN)****Aynur Ə.NƏSİROVA***

İnformasiya ötürülməsi müasir dövrün aktual problemi kimi nəzəriyyəçilərin diqqət mərkəzindədir. Nəzərə alsaq ki, xüsusən televiziya informasiyanın ötürülməsi yalnız vizual və audio vasitələrlə məhdudlaşmır, bura mətn, qrafika, simvollar, animasiya və alt yazılar da daxildir, o zaman detallı araşdırma aktualdır. Məqalədə də multimodal təqdimat forması kimi alt yazının kommunikasiya prosesinə təsiri araşdırılıb. Əsas kimi Shannon və Weaver-in kommunikasiya modelinə istinad edilib. Alt yazıların mesajın kodlaşdırılması və deşifrə mərhələlərində maneələri minimuma endirdiyi göstərilib. Tematik televiziya kanallarında, xüsusilə National Geographic, Discovery Science, BBC Earth və Da Vinci Kids kimi platformaları əsasında aparılan təhlillər alt yazıların informasiyanın anlaşılabilirliyini, yadda saxlanmasını və dil öyrənmə bacarıqlarını artırdığını təsdiqləyir. Eyni zamanda, alt yazılar emosional rezonans yaratmaq və müxtəlif auditoriyalara inklüzivlik təmin etmək baxımından da əhəmiyyətlidir. Araşdırma alt yazıların istifadə olunmasının qavrayışı gücləndirdiyini və aktiv idrak mexanizmlərini stimullaşdıraraq multimodal informasiya emalını dəstəklədiyini ortaya qoyur.

Açar sözlər: alt yazı, tematik kanal, National Geographic, Discovery Science, BBC Earth, ARB24 TV, Real TV, Shannon, Weaver, kommunikasiya modeli, maarifləndirmə

<https://doi.org/10.30546/458901.2025.02.053>

Giriş. Müasir media mühitində informasiya yalnız vizual və audio mənbələrlə ötürülmür. Shannon və Weaver-in modelində də qeyd edildiyi kimi rəqəmsal kommunikasiya multimodal olduğundan görüntü və səsə yanaşı mətn, qrafika, simvollar, rəqəmsal animasiyalar və alt yazılar da önəmlidir [12, s.18]. Müxtəlif formalarda təqdim olunan informasiya həm yaddaşda da-

* Bakı Dövlət Universitetinin dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru;
aynur.bsu@gmail.com; ORCID ID: 0000-0002-2463-8813.

ha uzun müddət saxlanılır, həm də daha asan başa düşülür [10]. Məlumatın multimodal formada ötürülməsi qavranılmanı və yadda saxlamayı asanlaşdırır, beynəlxalq auditoriyalara yönələn yayımlarda mətn əsaslı qrafika, alt yazılar informasiyanın ötürülməsindəki maneəni aradan qaldırır. Alt yazıların və mətn əsaslı şərhlərin istifadəsi informasiyanın kognitiv emalını gücləndirir və öyrənmə effektivliyini artırır [4].

Shannon və Weaver-in modelində kommunikasiya prosesi 5 funksional (qaynaq, ötürücü, kanal, qəbuledici, adresat) və 1 disfunksional (küy) komponentə bölünür. Modelə əsasən, ötürülən zaman kodlaşdırılan mesaj adresat tərəfindən deşifrə edilir [12, s.18]. Bu model informasiyanın ötürülməsi prosesini elmi modelə salan ilk təşəbbüslərdəndir. Qaynaq, ötürücü, kanal, qəbuledici, adresat, küy bu gündə araşdırmaların əsas istiqamətlərindəndir. Xətti modelə əsasən, alt yazılar "mesajın kodlaşdırılması" və "deşifrə" mərhələlərində maneələri azaltması və anlamayı gücləndirməsi baxımından önəmlidir. Kodlaşdırma mərhələsində mesaj vizual olaraq gücləndirilir, deşifrə mərhələsində isə multimodal vasitələrlə auditoriyanın mesajı düzgün başa düşməsinə yardım edilir [16]. Bu vasitələrlə mesajın alınmasına maneə olan hər cür küy – texniki problemlər, semantik maneələr - minimuma endirilir, mesaj dəqiq ötürülür.

Deşifrə prosesi potensial auditoriyanın real auditoriyaya çevrildiyi mərhələdir. Alt yazılar isə bu mərhələyə birbaşa dəstək olan vasitə. Eşitmə məhdudiyyəti olanlar, fərqli dildə danışanlar, konsentrasiya problemi yaşayanlar üçün alt yazılar, xüsusilə önəmlidir.

Alt yazıların hazırlanması zamanı informasiyanın vizual formada təqdimi, düzgün məzmun, xronometraj, sürət və üslub auditoriyaya uyğunlaşdırılmalıdır [2]. Məsələn, uşaq televiziyyalarında sadə, qısa və aydın ifadələrə üstünlük verilsə də, elmi və texniki istiqamətli kanallarda terminlər və konseptlərin dəqiqliyi əsas götürülür. Başqa sözlə desək, alt yazıların təqdimetmə forması, məzmunu, dəqiq xronometrajı, oxuma sürəti və üslub mütləq izləyiciyə uyğun hazırlanmalıdır. Bundan əlavə alt yazının ekranın hansı hissəsində verilməsi, şrifti, ölçüsü, rəngi də mesajın ötürülməsi və qavranılmasına təsir edir. Araşdırmalara əsasən, alt yazıların ekranın aşağı hissəsində ortalıq və kontrastlı şəkildə təqdim edilməsi izləyici üçün daha əlverişlidir [14]. Bu, əsasən mobil platforma izləyicilərinə aiddir, məhdud ekran ölçüsündə informasiya rahat oxunur. Alt yazının ekranda qalma müddəti də önəmli faktordur. Belə ki, oxucuya informasiyanı tam qavramaq üçün zaman verilməlidir. Zaman az, söz çox olduqda həm oxu prosesi çətin olur, həm də vizual görüntü ilə paralel mesajı izləmək qeyri-mümkün hala gəlir. Bu zaman isə Shannon və Weaver-in qeyd etdiyi küy faktorunu artırır, deşifrə prosesində anlaşılmazlıq yaranır [15].

Üsluba gəlincə, alt yazılar danışiq dilinə daha yaxın, qrammatik cəhətdən düzgün olmalıdır. Fərqli auditoriyalara uyğunlaşdırılmalı olan alt yazı strategiyası qeyd edilən nüanslar nəzərə alınmaqla qurulmalıdır.

Əsas hissə. Tematik televiziya əsasında apardığımız təhlil göstərir ki, izləyicilər bu yollarla terminləri daha rahat dəqiqləşdirə, əsas ideyaları mənimsəyə və faktları sistemləşdirə bilirlər. Məsələn, təbiət, elm və tarix yönümlü tematik kanal olan National Geographic - in (NGC) verilişlərində tez-tez istifadə edilən texniki və elmi terminlərin alt yazılarla verilməsi informasiyanın düzgün anlaşılması və yadda saxlanmasını asanlaşdırır [30]. Bu, Discovery Science (SCI) kanalına da aiddir. Kanalın məşhur “How it’s made” proqramında texniki proseslərin alt yazılarda qısa açıqlaması, yazılı izahlar vizual görüntülərlə sinxron şəkildə informasiyanın daha effektiv olmasını təmin edir [30]. TRT Çocuk və Minika GO uşaq kanallarında alt yazının verilməsi həm dil, həm də yeni anlayışların öyrədilməsi baxımından mühümdür. “Niloya” tipli animasiyalarda xarakterlərin sözlərinin alt yazı ilə verilməsi uşaqların oxu bacarığını inkişaf etdirir [32].

Gernsbacher alt yazıların təkə əşitmə qüsuru olanlar deyil, bütün auditoriya, xüsusilə dil öyrənən uşaqlar üçün faydasını xüsusi vurğulayıb [4].

Təbiətlə bağlı sənədli filmlər üzrə ixtisaslaşan BBC Earth fərqli dillərdə alt yazılar təqdim etməklə mədəni və dil baryerlərini aşmağa, qlobal mesajların ötürülməsinə nail olur [18]

CNN Türk [22], ARB 24 TV [17], Real TV [37] tipli xəbər və TRT Belgesel [38] və sənədli formatlı tematik kanallarda isə alt yazılar dialekt fərqləri və sürətli nitqin anlaşılması baxımından önəmlidir.

Crime+Investigation kimi kanallarda alt yazıların funksiyası təkə məlumat vermək deyil, eyni zamanda emosional rezonans yaratmaqdır [23]. Cinayət səhnələrində şahidlərin ifadələrinin alt yazı ilə verilməsi mesajın qavranılmasına birbaşa təsir edir.

Rəqəmsal tematik kanallar olan Netflix [34] və YouTube Kids [41] izləyiciləri isə alt yazını öz dillərində seçmək imkanına malikdir ki, bu da dil öyrənmə, transmilli izləmə və inklüzivlik baxımından önəmlidir. Müasir media mühitində alt yazının seçilməsi və fərdiləşdirilməsi yalnız texniki seçim kimi deyil, kognitiv və affektiv interaktivlik forması kimi də qiymətləndirilir. Vanderplankın fikrincə (2016), alt yazılara seçim verilməsi eyni zamanda tədris, yadda saxlama və mənə qurma proseslərinə də təkan verir. İzləyici kontenti passiv istehlakçıdan aktiv iştirakçıya keçir və media ilə auditoriya arasında emosional bağ qurulur [16].

Alt yazılar təkə tərcümə və ya nitq vasitəsi deyil, həm də informasiyanı daha aydın çatdıran vasitədir. Bu, Gernsbacherin araşdırmalarında da təsdiqini tapıb, tədqiqatlarla sübut olunub ki, alt yazılar 34%-ə qədər yaddaş-

da qalma səviyyəsini artırır [4]. Burdan belə nəticəyə gəlinir ki, alt yazılar təkcə oxuma vasitəsi deyil, aktiv idrak mexanizmlərini hərəkətə gətirərək izləyicidə həm vizual, həm də lingvistik yollarla informasiyanın emalını təmin edir. Eyni anda iki kanaldan gələn məlumat beyində duyğu integrasiyasını gücləndirir ki, bununla da qavrama, diqqət və yaddasaxlama asanlaşır. Euro-news Learning, BBC Teach, Khan Academy Kids TV, Da Vinci Kids və s. tematik televiziya kanallarının kontenti şagirdlər, dil öyrənənlər və ya sahə üzrə maraqlananlar üçün nəzərdə tutulduğundan, alt yazı ilə informasiya strukturlaşdırılmış və izahedici formada təqdim olunur. Nəticədə terminlər daha yaxşı mənimsənilir, mövzuya maraq artır. İxtisaslaşmış terminologiya, sahəyə məxsus frazeologiya və vizual simvollar auditoriya üçün bəzən anlaşılmaz olur ki, bu boşluğu da alt yazılar doldurur. Başqa sözlə, alt yazı yalnız nitqin yazıya çevrilməsi deyil, hərtərəfli öyrənmənin açarıdır. Mayerin kognitiv öyrənmə nəzəriyyəsi də bunu təsdiqləyir [10]. Mətn, şəkil, səs və video birlikdə informasiya ötürülməsində daha effektiv olur.

Alt yazıların müxtəlif yaş və sosial qruplara təsiri, fərqli tematik kanallar üzrə təhlilini aparsaq görərik ki, uşaq auditoriyası (3-12 yaş) daha çox təhsil və inkişaf yönümlü kanallara üstünlük verir. Alt yazılar uşaqlarda dil öyrənmə vərdişlərini inkişaf etdirir, söz ehtiyatını artırır, oxuma bacarıqlarını inkişaf etdirir. *Da Vinci Kids*, *CBeebies*, *PBS Kids* kimi tematik uşaq kanallarında gedən alt yazıların öyrənməyə töhfəsini sübut edən kontent yayımlayır.

Təhsil yönümlü beynəlxalq kanal olan *Da Vinci Kids* elm, riyaziyyat və sosial mövzularda üstünlük verir [24]. “Operation Ouch” verilişində tibbi terminləri həm eşitmək, həm də yazılı görmək öyrənməni asanlaşdırır [35]. Riyazi tapşırıqlar və oyunlar vasitəsilə analitik düşüncə təşviq olunur.

CBeebies (BBC Kids) 3–7 yaş arası uşaqlar üçün kontent yayımlayır, erkən savadlılığı inkişaf etdirən verilişlərə üstünlük verir [21]. Məsələn, “Alphablocks” əlifbanı öyrədir və hərflərin birləşməsi ilə sözlər yaradı [35]. Eşidilən və yazılan hərflər oxuma bacarığını artırır. Fonetik səslərlə yazı arasında assosiasiya qurulur.

“Numberblocks” isə rəqəmləri öyrədir, toplama, çıxma əyləncəli şəkildə izah olunur [33]. Alt yazı uşaqların riyazi konseptləri tanımasına kömək edir.

PBS Kids, *WordWorld*, *Sid the Science Kid* və digər verilişlər vasitəsilə sualvermə mədəniyyəti, maraq və konseptual düşüncə inkişaf etdirilir. Uşaqların öyrənməsi üçün vizual, verbal və davranışsal kodlama birlikdə baş verir. Səs zəif olsa belə, alt yazı bunu kompensasiya edir, məlumat itkisi olmur. Linebarger və Piotrowskinin (2009) tədqiqatlarına əsasən, alt yazı oxu bacarığını 12-15% artırır [9].

Yeniyyətlər və gənclər (13–25 yaş) əsasən əyləncə və informasiya kanallarına üstünlük verir. Bu yaş qrupu üçün alt yazının önəmi dil öyrənmə,

mədəniyyətlərarası anlayış və informasiya qavrayışı ilə bağlıdır. National Geographic, Euronews, Netflix Teens və BBC Earth kimi kanalların verilişləri bu baxımdan daha önəmlidir.

National Geographicdə yayımlanan “Brain Games” verilişində alt yazılar elm və psixologiya terminlərinin mənimsənilməsinə kömək edir [31]. Dil öyrənən gənclər həm şifahi, həm vizual təqdimat sayəsində terminləri yaddaşlarına həkk edirlər.

Euronews alt yazılarla gəncləri beynəlxalq gündəm, hadisələrə neytral və mədəni kontekstlə təmin edir, mədəniyyətlərarası anlayışı formalaşdırır [27]

Yetkin auditoriya (26–55 yaş) üçün peşəkar, texniki və elmi kanallar daha maraqlıdır. Bu yaş qrupu üçün alt yazılar dəqiqlik, terminoloji uyğunluq və informasiyanın effektiv qəbulu baxımından əhəmiyyətlidir. *Discovery Channel, Bloomberg HT, BBC World News, EBS* (Koreya) kimi kanallar iqtisadiyyat, elm, texnologiya, tibb sahəsində ixtisaslaşıb.

Elm, texnologiya, arxeologiya və bioloji sahələrdə sənədli film və veriliş hazırlayan Discovery Channel-in efirində mürəkkəb terminlər alt yazılarda qısa izahla verilir [25]. Bu, xüsusilə universitet tələbələri və elmi maraqları olan auditoriya üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İqtisadiyyat və maliyyə xəbərlərinə fokuslanan Bloomberg HT-nin efirində alt yazı əsasən iqtisadi terminlərin sadələşdirilməsi rolunu oynayır [20]. Bu, maliyyə mütəxəssisləri, sahibkarlar, iqtisad fakültəsinin tələbələri və sözügedən xəbərlərin izləyiciləri üçün informasiyanı daha anlaşılan edir.

Efirində daha çox beynəlxalq siyasətə, global böhranlara, beynəlxalq hüquqla bağlı informasiyalara yer verən BBC daimi auditoriyasını sürətli informasiya axını ilə təmin edir, alt yazılarla isə orta səviyyəli auditoriyanı da real izləyiciyə çevirir [19].

Tibb və təhsil üzrə ixtisaslaşan EBS isə tibb, biologiya, psixologiya və digər tədris yönümlü verilişlərdə alt yazılar xüsusi önəm verir, onlar vasitəsilə interaktiv tədris mühiti yaradır [26].

Yaşlı auditoriyanın (55 yaş və yuxarı) önəm verdiyi kontent səhiyyə, ictimai və tarixdir. Burada alt yazı daha çox eşitmə problemi, konsentrasiya zəifliyi və yaddaşa bağlı çətinlikləri kompensasiya edir. History Channel, RT Documentary, BBC Health, Mediaset TGC24 kimi kanallarda alt yazılar izləyicilərin rahatlığına və diqqətinə fokuslanır.

History Channel-da alt yazılar real döyüş səhnələri və interküylü müsaibələr zamanı tarixi detalların qavranılmasına yardım edir [28].

RT Documentary və BBC Health kimi kanallarda isə texniki və tibbi terminlər alt yazı ilə qavranılır.

Nəticə və elmi yenilik. Kanalların təhlilindən belə qənaətə gəlinir ki, hər bir televiziya informasiya axınının anlaşılan, çevik və effektiv olması

üçün auditoriyasının ehtiyaclarına uyğun alt yazı siyasəti qurur. Xəbər və sənədli filmlər üzrə ixtisaslaşan kanallarda alt yazılar vizual gücləndirici rolunu oynayır, sürətli xəbər axınında məzmun təkrarlanır, qavrama artır, audiovizual yük bölünür, informasiya beyində emal olunur, qavranılan informasiyanın yadda qalmasını asanlaşdırır. Xüsusilə də, yaşı çox olan və öyrənmə pozuntuları ilə üz-üzə qalanlar alt yazıya daha çox önəm verirlər. Tarix və sənədli janrlı kontentlərdə isə alt yazı mərhələli öyrənmə və konseptual əlaqələrin qurulması baxımından əhəmiyyətlidir.

National Geographic, Discovery Science, TRT Çocuk və BBC Earth kimi kanallar üzərində aparılan təhlilərimizə əsasən deyə bilərik ki, alt yazı:

- elmi və texniki məlumatların qavranılmasını asanlaşdırır;
- multikultural və çoxdilli auditoriya üçün inklüzivliyi artırır;
- uşaqların dil bacarıqlarının inkişafını sürətləndirir;
- əqli və eşitmə məhdudiyyətləri olanlara informasiyanı əlçatan edir.
- təkrar izləmələrdə məlumatın yadda saxlanmasını gücləndirir.

Burdan isə belə nəticəyə gəlinir ki, alt yazı yalnız vizual tamamlayıcı deyil, kognitiv və sosial informasiya vasitəsi kimi də önəmlidir. Onun sayəsində mesaj dəqiq, effektiv ötürülür. Shannon və Weaver-in kommunikasiya modelinə əsaslanarsa isə, deyə bilərik ki, alt yazı səs-küyü azaldır və mesajın daha dolğun qavranılmasına imkan yaradır. Bununla yanaşı alt yazı yaşa və sosial statusa uyğun fərqli funksiyalar - öyrətmə, aydınlaşdırma, yaddaş dəstəyi, inklüzivlik və terminoloji dəqiqlik də daşıyır.

Tematik kanallar alt yazı sistemlərini öz auditoriyalarına uyğun formalaşdırmalıdır. Uşaq və yaşlı auditoriya üçün sadə və yavaş, gənclər üçün dinamik və strukturlaşdırılmış, peşəkar auditoriyalar üçün isə terminoloji baxımdan zəngin və dəqiq alt yazı daha məqsədəuyğundur. Alt yazıların rəngi, oxunması, şrifti, oxuma sürətinə uyğunlaşdırılması, qısa, sadə və aydın cümlə strukturu, texniki və elmi kontentə uyğun olaraq qısa izahlı verilməsi, eşitmə problemi olanlar üçün universal dizayn prinsiplərinin tətbiqi vacib şərtlər sırasındadır. Alt yazıların keyfiyyətini artırmağı qarşısına məqsəd qoyan tematik kanallar ixtisaslaşmış tərcümə və redaktə komandaları qurmalı, dillərarası tərcüməni yox, təhsil və informasiya baxımından zəngin kontenti əsas götürülməlidir. Yerli və beynəlxalq tematik kanallar üçün alt yazıların semantik və terminoloji baxımından dəqiq standartı olmalıdır. Transmilli yayımda isə alt yazı fərqli dillərdə və mədəniyyətlərə uyğun lokallaşdırılmalıdır.

Tematik kanallarda alt yazıların daha çox fərdiləşdirilməsi, yəni şrifti, dili, mövzuya uyğun stili izləyicinin təcrübəsini artırmaqla yanaşı, psixolinqvistik meyarlara - qavrayış sürəti, sözlərin tanınması, oxuma ritminə də təsirsiz ötüşmür. Nəzərə alınmalıdır ki, mobil media istifadəçiləri üçün alt yazı təkcə “yardımçı element” deyil, əsas kommunikasiya kanalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bandura, A. *Social Learning Theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall. -1977.
 2. Díaz-Cintas, J., & Remael, A. *Audiovisual Translation: Subtitling*. Manchester: St. Jerome Publishing. - 2007.
 3. Fresno, N., Signes, C., & Perea, J. Subtitling for the Deaf and Hard of Hearing: A Textual and Pragmatic Approach. *Meta*, - 2014, - 59 (1), - s.3-14.
 4. Gernsbacher, M. A. "Video Captions Benefit Everyone". *Policy Insights from the Behavioral and Brain Sciences*, 2(1), - 2015, - s.195–202
 5. Gottlieb, H. Multidimensional Translation: Semantics turned semiotics. In *Translation and Meaning* Maastricht: Hogeschool Maastricht. – 2005, - s. 389-394.
 6. Gottlieb, H. Subtitling. In P. Baker (Ed.), *Routledge Encyclopedia of Translation Studies* London: Routledge. -2004, - s. pp. 244–248.
 7. Karamitroglou, F. *Towards a Methodology for the Investigation of Norms in Audiovisual Translation*. Amsterdam: Rodopi. - 2000.
 8. Koolstra, C. M., & Beentjes, J. W. J. *Children's Vocabulary Acquisition in a Foreign Language through Watching Subtitled Television Programs*. Educational Technology Research and Development. – 1999 – s.47(1), 51
 9. Linebarger, D. L., & Piotrowski, J. T. *TV as storyteller: How exposure to television narratives impacts at-risk preschoolers' story knowledge and narrative skills*. British Journal of Developmental Psychology. – 2009, - 27(1), s. 47–69
 10. Mayer, R. E. *Multimedia Learning*. Cambridge University Press. - 2001.
 11. Neves, J. *Subtitling for the Deaf and Hard-of-Hearing: Audiovisual Translation and Media Accessibility*. In J. Díaz-Cintas (Ed.), *The Didactics of Audiovisual Translation* Amsterdam: John Benjamins. – 2008, s. 151–169.
 12. Nəsirova A.Ə. *Kütləvi kommunikasiya modelləri: mənbədən mənsəbə qədər*. Bakı. - 2020, -s.120
 13. Paivio, A. *Mental Representations: A Dual Coding Approach*. Oxford: Oxford University Press. -1986.
 14. Perego, E. *Subtitles and the Unbearable Lightness of Meaning*. *Meta: Translators' Journal*, -2008, 53(1), -s.38–58.
 15. Shannon, C. E., & Weaver, W. *The Mathematical Theory of Communication*. University of Illinois Press. -1949.
 16. Vanderplank, R. *Captioned Media in Foreign Language Learning and Teaching: Subtitles for the Deaf and Hard-of-Hearing as Tools for Language Learning*. Palgrave Macmillan. - 2016.
- Internet resursları:*
17. ARB24. *MSK-da ilkin nəticələr açıqlandı: Bir milyon yarımdan artıq şəxs səsvermədə iştirak edib*. -2025, 30 yanvar URL: <https://www.youtube.com/watch?v=b-p2fugyxXs>
 18. BBC Earth. URL: <https://www.youtube.com/bbcearth>
 19. BBCNews. URL: <https://www.youtube.com/@BBCNews>
 20. Bloomberght. URL: <https://www.youtube.com/@bloomberght>
 21. CBeebies. URL: <https://www.youtube.com/CBeebies>
 22. CNN Turk. URL: <https://www.youtube.com/cnnturk>
 23. Crime+investigation. *The cult of the Black Jesus*. – 2019, 13 fevral. URL:<https://www.youtube.com/watch?v=wb5I8LxTNnk>
 24. Da Vinci Kids Türkiye. URL: <https://www.youtube.com/channel/UCO9KoIp5pS8XZpXsjcdMw0A>

25. DiscoveryLAT. URL: <https://www.youtube.com/@DiscoveryLAT>
26. EbstvWorldwide. URL: <https://www.youtube.com/@ebstvWorldwide>
27. Euronews. URL: <https://www.youtube.com/@euronews>
28. History. URL: <https://www.youtube.com/@HISTORY1>
29. How It's Made. URL: <https://www.youtube.com/channel/UCNAUoDS2SihRhV1-dyqj2yA?app=desktop>
30. National Geographic. URL: <https://www.youtube.com/@NatGeo>
31. National Geographic. *Altered States. Brain Games.* – 2016, 8 mart.
URL: https://www.youtube.com/watch?v=80x-uq8iy_k
32. Niloya. URL: https://www.youtube.com/playlist?list=PLyhMzyW9Hd-0D1zxWxR_aQqy5NY8TA7x
33. Numberblocks. URL: <https://www.youtube.com/@Numberblocks>
34. URL: <https://www.netflix.com/az/>
35. Officialalphablocks. URL: <https://www.youtube.com/@officialalphablocks>
36. Operation Ouch.
URL: https://www.youtube.com/results?search_query=Operation+Ouch
37. REAL TV. URL:
<https://www.youtube.com/channel/UCjpoTfA8TXO6QfAWiAB67eA>
38. TRT Belgesel.
URL: <https://www.youtube.com/channel/UCdVBWUBCuREx1Q2lkW9R8Mw>
39. World Health Organization. (2020). *Deafness and hearing loss*. Retrieved from
URL: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/deafness-and-hearing-loss>
40. Yılmaz E. Tematik TV kanallarında kullanılan alt yazı dili üzerine. *Türk dili dil ve edebiyat dergisi*, - 2019, avqust, s.812
41. URL: <https://www.youtube.com/kids/>

ОЦЕНКА СУБТИТРОВ В СПЕЦИАЛИЗИРОВАННОМ ТЕЛЕВИДЕНИИ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ТЕОРИИ КАНАЛА И СООБЩЕНИЯ (НА ОСНОВЕ МОДЕЛИ ШЕННОНА И УИВЕРА)

Айнур А.НАСИРОВА

РЕЗЮМЕ

Передача информации является актуальной проблемой современности и находится в центре внимания теоретиков. Учитывая, что в особенности на телевидении передача информации не ограничивается только визуальными и аудиосредствами, а включает также текст, графику, символы, анимацию и субтитры, становится очевидной необходимость проведения детального исследования. В данной статье рассматривается влияние субтитров как формы мультимодальной презентации на процесс коммуникации. В качестве теоретической основы используется модель коммуникации Шеннона и Уивера. Показано, что субтитры минимизируют помехи на этапах кодирования и декодирования сообщений. Анализ, проведённый на основе тематических телеканалов, таких как National Geographic, Discovery Science, BBC Earth и Da Vinci Kids, подтверждает, что субтитры способствуют лучшему пониманию информации, улучшению её запоминания и развитию языковых навыков. Кроме того, субтитры играют важную роль в создании эмоционального резонанса и обеспечении инклюзивности для

различных аудиторий. Исследование также выявляет, что использование субтитров усиливает восприятие и, стимулируя активные когнитивные механизмы, поддерживает мультимодальную обработку информации.

Ключевые слова: субтитры, тематический канал, National Geographic, Discovery Science, BBC Earth, ARB24 TB, Real TB, Шеннон, Уивер, модель коммуникации, осведомленность

EVALUATION OF SUBTITLE IN SPECIALIZED TELEVISION FROM THE POINT OF VIEW OF CHANNEL AND MESSAGE THEORY (BASED ON SHANNON AND WEAVER'S MODEL)

Aynur A.NESIROVA

SUMMARY

The transmission of information is a pressing issue of the modern era and remains at the center of theoretical inquiry. Considering that, especially in television, the transmission of information is not limited to visual and auditory means but also includes text, graphics, symbols, animation, and subtitles, a detailed investigation becomes highly relevant. This article examines the impact of subtitles as a form of multimodal presentation on the communication process. Shannon and Weaver's communication model is used as the theoretical foundation. The study demonstrates that subtitles help minimize barriers at the stages of message encoding and decoding. Analyses conducted on thematic television channels such as National Geographic, Discovery Science, BBC Earth, and Da Vinci Kids confirm that subtitles enhance the comprehensibility of information, improve retention, and contribute to the development of language acquisition skills. Furthermore, subtitles play an important role in creating emotional resonance and ensuring inclusivity across diverse audiences. The research also reveals that the use of subtitles strengthens perception and, by stimulating active cognitive mechanisms, supports multimodal information processing.

Keywords: subtitles, thematic channel, National Geographic, Discovery Science, BBC Earth, ARB24 TV, Real TV, Shanno, Weaver, communication model, enlightenment

РАЗВИТИЕ КИТАЙСКИХ НОВЫХ МЕДИА В ЦИФРОВУЮ ЭПОХУ

Сун ГУАНСЯО*

Научно-техническое развитие в Китае неизменно движется вперёд. Китай вступил в эпоху новых медиа и создал множество новых медиатехнологий, которые сыграли ключевую роль в ускорении процесса модернизации медиаиндустрии. Развитие новых медиа Китая создало благоприятные условия для развития цифровых медиатехнологий, а цифровые технологии ускорили развитие новых медиа. С наступлением новой медиаэры произошли крупные изменения в способах производства и распространения информации, что оказало большое влияние на традиционную медиаиндустрию. Естественно, с появлением цифровых технологий, новые медиа получили большую техническую поддержку. Появились популярные платформы, привлекающие широкую общественность и профессионалов в области медиа. Будучи инновационной медиамоделью, технология цифровых медиа развивается и продолжает широко использоваться в медиаиндустрии. Создание новых медиа технологий сыграло большую роль в ускорении развития новых медиа и процесса модернизации медиаиндустрии Китая. Являясь продуктом развития новой эпохи и в связи с большим прогрессом экономики Китая, цифровые медиатехнологии продолжают исследоваться и интегрироваться как в программном обеспечении, так и в оборудовании.

Ключевые слова: новые медиа, цифровые медиатехнологии, модернизация медиаиндустрии, цифровая эпоха, интернет-платформа

<https://doi.org/10.30546/458901.2025.02.056>

Введение. С развитием и прогрессом современных информационных технологий мир вступил в новую эру медиа. Стремительное развитие сетевых технологий и широкое применение различных интеллектуальных терминалов изменили способ передачи информации во всем мире. Наступление новой медиаэры привело к революционным изменениям в способах производства, распространения и потребления информации, а также оказало большое влияние на традиционную медиаин-

*Докторант Бакинского Государственного Университета; 844167974@qq.com;
ORCID ID: 0009-0009-8367-0045

дустрию. Платформы социальных сетей, потоковое мультимедиа, анализ больших данных и алгоритмы искусственного интеллекта все больше интегрируются в жизнь людей. В отличие от традиционных СМИ (газет, журналов, телевидения и радио), опирающихся на принттехнологии, а также на воспроизведение и распространение электронного сигнала с помощью волн в эфире, новые медиа используют современные носители информации и приемно передающие устройства, которые позволяют получать доступ к контенту в цифровой форме в любое время и в любом месте, прежде всего за счет доступа к интернету.

Информационные технологии ускорили развитие новых медиа. Китай вступил в эпоху новых медиа и создал множество новых медиатехнологий, которые сыграли ключевую роль в ускорении процесса модернизации медиаиндустрии.

По сообщению Института новых медиа центра исследований развития государственного управления радио, кино и телевидения, к концу 2001 года в Китае было 2111 газет, 8889 журналов, 311 радиостанция, 358 телестанций и два информагентства. Большинство традиционных СМИ уже имели сетевые версии. Появились сайты радио и телестанций, начались видеотрансляции в сети. Таким образом можно считать, что 2001 г. стал стартом развития новых медиа в Китае [1,93].

1. Развитие цифровых медиатехнологий в новой медиасреде.

Важно чертой новых медиа является цифровой метод коммуникации, возникший в результате научно-технического прогресса. Это новый способ производства, обработки и распространения информации в среде, где информация является исключительно цифровой.

В настоящее время наиболее распространенной классификацией цифровых медиатехнологий является классификация на основе сетевой платформы, а именно цифровые медиатехнологии можно разделить на четыре категории: (1) цифровая сетевая платформа для радио и телевидения, (2) цифровая платформа для печатных СМИ, (3) интернет-платформа и (4) беспроводная сетевая платформа связи. Под цифровой платформой печатных СМИ в основном понимается новый медиаформат, в котором контент печатных СМИ, таких как газеты, журналы и книги, представлен на цифровых носителях, таких как компакт-диски и аудиокниги. Интернет-платформы в основном включают блоги и подкасты, многоадресную передачу приложений P2P и сетевое телевидение.

1.1. Начальный период развития новых медиа. Новые СМИ в информационном пространстве КНР действуют в рамках культурной индустрии и принимают активное участие в национальной стратегии развития информационной сферы. Это привело к интеграции сегментов

медиаиндустрии и к усилению конвергенции в отрасли.

6 декабря 1993г. в интернете появился первый онлайн-выпуск газеты «Ханчжоу». Далее, 12 января 1995г. появилась первое онлайн-издание журнала «Шэньчжоусюежэнь», а также 20 декабря появилось онлайн-газета «ChinaTradeNews». С течением времени стали появляться онлайн версии газет «Жэньминьжибао», «Газета Гуанчжоу» и «Акции Китая», а в декабре 1996 года центральное китайское телевидение создало свой сайт-международную интернет-телестанцию. Известное агентство Синьхуа открыло свой сайт уже в ноябре 1997 года. Стал наблюдаться стремительный рост числа интернет газет. К концу 2000 г. большинство СМИ имело веб-сайт. Соответственно начали лучше и оперативно удовлетворяться информационные запросы аудитории. В несколько раз выросло обновление новостей на сайтах. К 1999 году был открыт веб-сайт «Zhejiang Daily» и зарегистрированы два доменных имени: «Zhejiang Daily Online» и «Zhejiang Online». возникли порталы Sina, Sohu, Netease, Tencent. Они развивали поисковую систему и новостные ресурсы. Реформой в китайской медиаиндустрии явилось развитие «электронного правительства» т.е произошёл перенос акцента в работе власти с функций директивного управления на функции услуг для граждан и решения их проблем [2,619]. Оперативная передача новостей обеспечила новым медиа постоянное присутствие в сети. Здесь хотелось бы отметить роль правительства КНР в оказании финансовой поддержки интернет –СМИ.

1.2. Возможности цифровых медиатехнологий. Цифровые медиатехнологии Китая, достигшие значительного развития и прогресса, широко и эффективно применяются во многих областях, таких как телевидение, радио, реклама, деловые операции и продажи, а также интернет. В настоящее время скорость развития цифровых медиатехнологий постепенно увеличивается. Достигнут большой прогресс и получены хорошие результаты в области инноваций и в развитии реальных цифровых медиатехнологий. Технология дополненной реальности является наиболее представительной технологией цифровых медиа в реальном мире. Для применения некоторых технологий моделирования в реальной жизни, она использует компьютерные и виртуальные технологии. Виртуальная информация может быть представлена одновременно в общем пространстве и на экране, что позволяет пользователям использовать инструменты 4D и 5D технологий, чтобы чувствовать себя в реальной среде [3,49].

Научно-техническое развитие в Китае неизменно движется вперёд. Технология цифровых медиа, являясь инновационной медиа моделью,

широко используется в цифровой медиаиндустрии и способствует развитию цифровых медиа технологий.

1.3. Система управления в новой медиасреде. Цифровые технологии и новые медиа взаимодействуют друг с другом. С появлением цифровых технологий, новые медиа получили большую техническую поддержку, но и новые медиа, в свою очередь, также открыли большие возможности для популяризации и применения цифровых технологий. Развитие новых медиа Китая создало благоприятные условия для развития цифровых медиатехнологий, особенно в области коротких видеороликов и прямых трансляций. Появились и продолжают развиваться популярные платформы коротких видео, такие как Douyin, TikTok (ByteDance) TikTok Volcano Edition, TikTok (зарубежная версия Douyin), Маленькая красная книга, Kuaishou (Технология Kuaishou), Вэйши (Tencent), Мейпай (Красивые картинки), Видео CCTV (Центральное радио и телевидение Китая), Pear Video (Пекинские сетевые технологии Weiran) [4,17]. Короткие видео привлекают широкую общественность и профессионалов в области медиа тем, что они могут присоединиться, посмотреть и обсудить горячие темы, а также у каждого пользователя появится возможность стать потенциальным создателем контента.

Для научного управления данными новых медиа многие компании разработали новые операционные системы для медиа, которые имеют множество функций и могут не только хранить информацию, но и обрабатывать ее в соответствии с различными потребностями. Более распространенным применением является обновление операционных систем существующих профессиональных компьютеров и рабочих станций для повышения производительности обработки данных в реальном времени. Например, операционная система Windows, обладая все более разнообразными функциями, претерпела множество изменений, от оригинальной Windows XP до Windows 11[5,174].

В настоящее время важным направлением является интеграция современных информационных технологий в традиционную медиаиндустрию, что способствует конвергенции медиа. Интеграция новых медиа достигла больших масштабов. С целью преобразования способа работы СМИ в настоящее время все радио и телестанции создали интегрированные медиацентры. Крупные радио и телестанции освоили передовые концепции, технологии и методы и в результате имеют высокую степень конкурентного преимущества в интегрированной медиаработе. После интеграции виртуальной реальности и цифровых медиатехнологий, производство контента интегрированных медиа стало более инновационным и креативным. Выбор контента увеличился и стало возможным

внедрение большего количества новых технологий, таких как виртуальная съемка, цифровые виртуальные якоря и т. д.

Интеграция виртуальной реальности и цифровых медиатехнологий приводит к многочисленным изменениям в работе не только в сфере медиа, но и в других областях. К примеру, в сфере новостных репортажей традиционный рабочий режим — репортаж реального человека. На этом этапе виртуальные ведущие могут быть созданы с использованием технологии виртуальной реальности, а виртуальные персонажи транслируют новости и в определенной степени взаимодействуют с пользователями. Виртуальные персонажи могут ярко привлекать внимание людей при освещении новостей, что реализовывает трансформацию работы в сфере СМИ и отражает интеграцию виртуальной реальности и цифровых медиатехнологий, а также приводит к изменениям в индустрии радио, телевидения и онлайн-аудиовизуальных услуг.

В последние годы в Китае стабильно развивается экономика прямой трансляции. На рынке появилось множество профессиональных приложений прямой трансляции и множество новых медиаплатформ прямой трансляции. В этих программах и платформах прямой трансляции цифровые медиатехнологии являются незаменимыми. В прямых трансляциях можно создавать множество спецэффектов с помощью цифровых медиатехнологий.

Чтобы изменить прежние медиаканалы в новой медиасреде цифровые медиатехнологии могут сочетаться со многими технологиями. Успешно применяются соответствующие теории и технологии интеграции виртуальной реальности и в культурном туризме. Многие крупные музеи открыли облачные выставки, позволяющие пользователям просматривать экспонаты музея, не выходя из дома. Облачная экспозиция музея в основном использует такие технологии, как виртуальные онлайн-выставки и трехмерную панорамную виртуальную реальность, которая может обеспечить полную панораму и 3D-виртуальные онлайн-выставки. Например, тематическая онлайн-выставка «Beauty Travels» музея Чжэцзян эквивалентна созданию облачного выставочного зала. Для участия в ней пользователям достаточно войти на сайт со своих мобильных телефонов и других терминалов. Они могут не только просматривать экспонаты выставочного зала, но и взаимодействовать в режиме реального времени [6,166].

Являясь продуктом развития нового времени, цифровые медиатехнологии нашли и продолжают находить применение в различных областях. Привлекая к себе внимание общественности, они успешно применяются в медиа среде.

2. Традиционные медиа в современную эпоху. В цифровую эпоху традиционные средства массовой информации, представленные газетами, телевидением и радио, столкнулись с огромными проблемами. Наступление новой медиаэры привело к революционным изменениям в способах производства, распространения и потребления информации и оказало беспрецедентное влияние на традиционную медиаиндустрию. С развитием сетевых технологий и широким применением интеллектуальных терминалов изменился способ передачи информации во всём мире. Все больше в жизнь людей интегрировались платформы социальных сетей, потоковое мультимедиа, алгоритмы искусственного интеллекта. С появлением интернета изменились не только способы и привычки аудитории получать информацию, но и традиционной медиаиндустрии пришлось переосмыслить свою операционную модель и стратегию производства контента и маркетинга. Крайне важно провести углубленное исследование влияния цифровых медиатехнологий на традиционные медиа, а также изучить взаимодействие и интеграцию этих двух сфер в новой медиасреде [7,246].

2.1. Влияние цифровых медиа технологий на традиционные медиа. Явное влияние цифровых медиатехнологий на традиционные медиа привело к взаимодействию и интеграции их в новой медиасреде. Оперативность традиционных СМИ снизилась в связи с тем, что получение информации стало более удобным и может обновляться в режиме реального времени т.е. не нужно ждать определённого времени чтобы посмотреть или послушать новости, это возможно сделать в любое время на мобильном телефоне или в компьютере. С целью удовлетворения индивидуальных потребностей пользователей цифровые медиаплатформы предлагают использовать большие данные и алгоритмы искусственного интеллекта.

С развитием цифровых медиа существенно пострадал рынок рекламы традиционных СМИ. Появление новых медиаплатформ создало серьезные проблемы для традиционных СМИ. Таким образом цифровые медиа стали объектом внимания многих рекламодателей благодаря своим точным рекламным приемам. С развитием социальных сетей и контент-маркетинга рынок рекламы стал более фрагментированным [8,60]. Продвигая свою продукцию, бренды используют не только традиционные методы рекламы, но и используют платформы социальных сетей для интерактивного маркетинга, например, поддержку влиятельных лиц и прямые трансляции, чтобы напрямую общаться с потребителями. Эта форма не только увеличивает узнаваемость бренда, но и улучшает взаимодействие с пользователем. Различными оказались и

способы оплаты рекламы. Расходы на рекламу в традиционных СМИ оказались выше, в то время как цифровые медиаплатформы используют различные способы оплаты, такие как оплата за клик и оплата за показ, т.е. цифровые медиа изменили распределение расходов на рекламу.

С развитием цифровых медиатехнологий произошли изменения в методах производства и распространения контента, что поставило новые задачи перед развитием традиционных медиа. Цифровые медиаплатформы предоставляют обычным пользователям больше креативных инструментов и каналов коммуникации, позволяя каждому стать создателем контента. Благодаря широкому использованию социальных сетей и средств мгновенного обмена сообщениями, информация может распространяться за очень короткий промежуток времени, в то время как традиционные СМИ имеют очевидные задержки в распространении информации, что затрудняет им конкуренцию с цифровыми СМИ которые распространяются мгновенно. Также разными оказываются зона охвата и эффект распространения информации. В данном случае традиционные медиа являются более пассивными.

Взаимодействие новых медиаплатформ, социальных сетей, блогов, собственных медиа и других медиаплатформ сделало распространение информации более сложным и разнообразным. В этой формирующейся «экосистеме» традиционные СМИ кажутся очень уязвимыми и им трудно сохранять свой первоначальный голос, а конкуренция среди СМИ становится все более жесткой [9,50].

В новой медиасреде данные стали важной движущей силой создания и распространения контента. В процессе цифровой коммуникации традиционные СМИ должны использовать анализ больших данных, искусственный интеллект и другие средства для оптимизации производства и распространения контента. Проанализировав эти данные, СМИ могут лучше понять и удовлетворить интересы и потребности аудитории и тем самым повысить точность эффективность контента а также обеспечить высокие доходы от рекламы.

Важной тенденцией в изменении медиа является интерактивный контент. Например, традиционные СМИ могут использовать платформы коротких видео для преобразования новостного контента в короткие видеоролики, позволяя аудитории быстро получать необходимую информацию. Инновации и интеграция мультимедийного контента не только обогащают форму контента, но и расширяют каналы его распространения, что позволяет традиционным СМИ лучше адаптироваться в новой медиасреде.

Таким образом, только путём внедрения технологических инно-

ваний и при сотрудничестве и интеграции традиционных медиа и цифровых медиа технологий, можно добиться прорыва и обеспечить аудитории более богатый и персонализированный контент.

2.2. Влияние новых моделей распространения новостей на развитие СМИ. С быстрым развитием экономики и общества КНР, а также постоянным повышением уровня науки и техники, все шире становится сфера применения цифровых медиатехнологий и таким образом , она постепенно превращается в неотъемлемую часть распространения новостей. Благодаря высокой интерактивности, большой информационной емкости и высокой скорости передачи данных, цифровые медиатехнологии быстро собирают новостную информацию, классифицируют ее, тем самым делая новостной контент более соответствующим потребностям читателей. Цифровые медиатехнологии играют очень важную роль в распространении новостей. Они способствуют повышению интерактивности новостной информации. Традиционная модель распространения новостей больше не может удовлетворять спрос людей на новости. Медиаорганизациям необходимо трансформировать модель распространения новостей и повысить интерактивность распространения новостей. После применения цифровых медиатехнологий традиционные СМИ могут своевременно публиковать новостную информацию через онлайн-платформы, позволяя аудитории быть в курсе последних новостей, одновременно повышая актуальность информации.

Цифровые медиатехнологии изменили методы работы журналистов. Раньше новости обрабатывались профессиональными журналистами на основе новостных материалов и распространялись ведущими и дикторами. Теперь, с быстрым развитием интернета, пользователи сети больше не просто потребители новостей, но также могут как распространять новости, так и предоставлять новостную информацию. Открытость новых медиаплатформ позволяет пользователям свободно получать доступ к новостям и информации.

Благодаря использованию цифровых медиатехнологий онлайн-СМИ могут обновляться в любое время, что делает распространение информации более эффективным. Онлайн-СМИ имеют огромные преимущества, особенно, при освещении чрезвычайных ситуаций. Когда репортеры прибывают на место событий, им нужно всего лишь сделать фотографию на свой мобильный телефон, отредактировать информацию и немедленно отправить новость. Благодаря этому, аудитория может быть в курсе последних событий в новостях [10,141]. Популяризация и применение цифровых технологий позволяет предоставить одно и то же событие аудитории в разных формах. Во время просмотра новос-

тей зрители могут вводить ключевые слова для поиска различных новостных сообщений по одной и той же теме. Это может дать аудитории более полное представление о новостях, а также предоставить им более широкий выбор.

Цифровые медиатехнологии породили новые медиа, такие как Weibo, WeChat, Xiao Hong Shu (little red book), Dou Ying и др., предоставив общественности больше пространства для дискурса. Широкое использование этих новых медиаплатформ сделало распространение информации быстрым, обширным, универсальным и интерактивным, что в определенном смысле внесло колоссальные изменения в современное распространение новостей. Каждый может использовать имеющиеся в его руках цифровые инструменты для осуществления надзора за общественным мнением, тем самым усиливая роль новостей [11,142].

В настоящее время существуют проблемы в передаче текущих новостей. Основной задачей журналистов традиционных СМИ было: обеспечить объективность и достоверность новостей. В настоящее время, благодаря цифровым технологиям, у каждого есть микрофон, каждый может стать репортером и распространителем новостей. Такое распространение создает проблемы для работы традиционных журналистов. Большая часть информации распространяется в интернете анонимно и поэтому трудно полностью раскрыть личность распространителя, и судить о подлинности информации. Распространителям информации не хватает самодисциплины в процессе распространения информации, что также оказывает определенное влияние на креативность новостей.

Журналисты, конечно, осознают важность применения цифровых медиатехнологий для повышения качества распространения новостей. Им необходимо улучшить навыки применения этих технологий с тем, чтобы эффективно повысить уровень своей работы. В настоящее время, из-за влияния традиционного мышления, некоторые журналисты новостных СМИ по-прежнему используют традиционные модели мышления при редактировании и распространении новостей, что не может удовлетворить реальные потребности широкой аудитории в новостной информации. В связи с непрерывным прогрессом общества, от журналистов новостных СМИ требуется активная адаптация к тенденциям развития времени и усиление углубленного изучения и интеграции новостного контента.

Современные медиатехнологии вывели распространение новостей на новый этап развития. Распространение большого объема информации с высокой скоростью посредством онлайн СМИ является более актуальным и все больше привлекает внимание людей.

2.3. Развитие цифровых газет. Особым продуктом эпохи медиатрасформации являются цифровые газеты. Еще в феврале 2006 года Zhejiang Daily Newspaper Group совместно с Пекинским университетом взяла на себя инициативу по разработке «цифровой газеты и кросс-медийной издательской системы» и запустила первую в стране цифровую газету. В августе того же года Главное управление по делам печати и публикаций опубликовало «11-й пятилетний план развития национальной газетной издательской отрасли (2006–2010 гг.)», в котором четко изложена стратегия развития цифровой газеты [12,83].

Первоначальная трансформация цифровых газет началась с принятия голосовых трансляций. Например, Zhejiang Daily и Hainan Daily читали газеты на мандаринском наречии, а Guangzhou Daily даже имели три голоса: женский, мужской и кантонский, чтобы читатели могли выбирать. Позже были добавлены такие функции, как чтение в автономном режиме, масштабирование страниц, поиск, загрузка и печать, а также были запущены цифровые Flash-газеты с анимированными эффектами перелистывания страниц, масштабирования и ссылок. Некоторые газеты даже добавили фоновую музыку, чтобы сделать чтение более приятным для читателей, например, Hubei Daily и Shanxi Daily.

В статье «Умирает — бумага, живет — газета», президент Henan Daily Newspaper Group Чжу Сянь утверждает, что бумажные СМИ как форма коммуникации неизбежно будут сокращаться и даже исчезнут, но душа газет — репортажи, а также идеи и точки зрения, отраженные в репортажах, — обязательно найдут свое выражение в новых медиа. Эта точка зрения объясняет, что в эпоху цифровых газет основная конкурентоспособность газет заключается не в самих газетах, а в способности находить, выбирать и создавать новости и весь ценный контент с помощью цифровых технологий, а также в возможностях управления, маркетинга и услуг с добавленной стоимостью контента. Поэтому индустрия цифровых газет должна постоянно менять свои модернизированные продукты. Например, следуя логике «куда идут читатели, туда и мы должны следовать», агентство новостей Синьхуа интегрировало содержание своих известных газет и журналов, таких как Xinhua Daily Telegraph, Reference News и Semi-Monthly Talks, в «мобильную газету Синьхуа», тем самым предоставив возможность чтения газет многомиллионной аудитории [13,97].

В «Ежегодном отчете о состоянии индустрии цифрового издательства Китая» показано, что основные партийные газеты и газеты, принадлежащие более чем 40 газетным группам по всей стране, в основном завершили публикацию цифровых газет, а подавляющее большинство

газетных групп запустили или планировали запустить многомедийную систему, а цифровые газеты стали пользоваться все большей популярностью [14,76].

На сегодняшний день существуют три модели работы отечественных цифровых газет: бесплатная, платная и основанная на членстве. По неполным статистическим данным, более 80% цифровых газет в стране в настоящее время предлагают бесплатное чтение всех текущих и прошлых цифровых выпусков. Существует несколько цифровых газет, которые используют модель членства, и пользователи могут читать их только после регистрации и входа в систему, например, цифровая газета Southern Weekend. Цифровых газет с платными моделями относительно немного и они различаются по форме. Например, газета Xinmin Evening News, позволяют читателю просматривать только заголовки новостей на платформе цифровой газеты, а новости, являющиеся бесплатными, бывают ограничены во времени.

Говоря о перспективах развития цифровых газет, уместно будет привести слова известного американского медиаисследователя Роджера Фидлера «Когда появляются новые формы медиа, старые формы, как правило, не умирают — они продолжают развиваться и адаптироваться».

3. Развитие цифровых медиа в эпоху 5G. Технология 5G, благодаря своим широким возможностям и высокой пропускной способности, вносит изменения в способы производства, распространения и потребления цифрового медиаконтента. Технология 5G, с ее высокой скоростью, малой задержкой и возможностью подключения большого количества устройств, не только ускорила глобальную цифровую трансформацию, но и открыла большие инновационные возможности для индустрии цифровых медиа [15,106].

Цифровые медиатехнологии охватывают сбор, редактирование, хранение, распространение и потребление контента. С внедрением технологии 5G изменились традиционные способы этих связей, что способствовало развитию медиаиндустрии в более интерактивном, захватывающем и интеллектуальном направлении. Используя возможности сетей 5G, можно быстрее доставлять медиаконтент каждому пользователю. Благодаря интеграции технологий CDN и 5G информация может храниться и распространяться одновременно во многих узлах, что позволяет удовлетворить потребности в одновременном доступе большого числа пользователей.

На фоне технологии 5G, интеграция медиа развивается в более глубоком направлении. Происходит реализация взаимосвязи между технологическими платформами и глубокое сотрудничество в

распространении контента. Основными преимуществами технологии 5G являются высокая скорость передачи данных и малое время отклика, это позволяет одновременно распространять контент на нескольких платформах. Например, прямые трансляции новостей, поддерживаемые технологией 5G, могут транслироваться одновременно на нескольких терминалах, охватывая различные платформы, такие как телевидение, социальные сети и мобильные устройства, предоставляя пользователям удобный способ получать новости в режиме реального времени. Журналисты могут передавать видео высокой четкости и быстро публиковать их на нескольких платформах социальных сетей с чрезвычайно низкой задержкой[16,146].

Технология 5G еще больше повышает интерактивность мгновенной обратной связи между средствами массовой информации и пользователями. Мгновенная обратная связь, обеспечиваемая многоплатформенным взаимодействием пользователей, может быстро передаваться производителям контента, позволяя им в режиме реального времени вносить коррективы в процесс создания контента или прямых трансляций.

Широкое продвижение технологии 5G способствует углублению процесса конвергенции медиа. Во все аспекты медиаиндустрии интегрируются передовые технологии, такие как искусственный интеллект и блокчейн. Это явление устраняет технические границы между различными медиа и способствует созданию более широкой и взаимосвязанной медиасреды.

Заключение. С непрерывным развитием и большим прогрессом экономики Китая, страна вступила в эпоху новых медиа. Создание множества новых медиатехнологий сыграло ключевую роль в ускорении прогресса модернизации медиаиндустрии. Цифровые медиатехнологии, являясь продуктом развития новой эпохи, постепенно нашли свое применение в различных областях. Эти технологии продолжают исследоваться и интегрируются как в программном обеспечении, так и в оборудовании.

Следует продолжать оптимизировать и совершенствовать медиатехнологии, а также расширять сферу их применения. При разработке и исследовании цифровых медиатехнологий нужно проводить углубленный анализ текущего состояния развития цифровых медиатехнологий, обеспечить научное рациональное применение цифровых медиатехнологий с тем, чтобы они продолжали играть большую роль в устойчивом развитии эпохи новых медиа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дун Няньцу, Сюн Яньхон. Обзор новых аудиовизуальных средств массовой информации // Китайский радио и телевизионный журнал; 2011. № 3. С. 92-94.
2. Ху Слюань, развитие новых медиа в Китае: предыстория и начальный период[D], Крытыка у СМІ як частка медыякультуры, 2019, С. 619-623.
3. Сюн Цзыхан, Тенденции развития и применения в эпоху цифровых медиа [J], Science Development Research, 2022, 2 (5): 48-50
4. Гао Цзин. Изучение влияния новой медиа-среды на развитие цифровых медиа-технологий[J]. Культурная индустрия, 2022, (16): 16-18.
5. Юань Нань. Анализ применения цифровых медиатехнологий в новой медиасреде[J]. Информационная индустрия Китая, 2024, (06): С 173-175.
6. Сунь Юньтао. Применение искусственного интеллекта в цифровых медиатехнологиях [J], Television Technology, 2022, 46 (9): 166-168.
7. У Цзяди. Исследование влияния цифровых медиатехнологий на традиционные медиа в эпоху новых медиа [J]. Информация и компьютер (теоретическое издание), 2024, 36(14): 245-247.
8. Ли Жуи. Влияние традиционных СМИ и контрмеры [J]. Наблюдение журналиста, 2024 (09): 59-61.
9. Фэн Данру. Стратегии и практики интеграции радио- и телевизионных СМИ и цифровых медиа [J]. Западное радио и телевидение, 2024, 45 (03): 50-53.
10. Мэн Линцзю. О влиянии цифровых медиа-технологий на новостную коммуникацию[J]. Колыбель журналиста, 2024, (05): С 141-143.
11. Мэн Линцзю. О влиянии цифровых медиа-технологий на новостную коммуникацию[J]. Колыбель журналиста, 2024, (05): С 141-143.
12. Сюй П. Современное состояние и развитие цифровых газет // Журнал Чжэцзянского университета Шужэнь. 2009. Т. 9, № 2. С. 83-86.
13. Хэ Тинтинь. Анализ цифровых газет в условиях новых медиа. Хуаннаньская дневная газета, Хуаннань, 2012, № 7, с. 97-98.
14. Сюй П. Проблемы и перспективы развития цифровых газет // Журнал Чжэцзянского университета Шужэнь. 2016. Т. 16, № 4. С. 76-80.
15. Жен Сюэ, Сун Сикуй. Исследование путей инновационного развития цифровых медиа-технологий в эпоху 5G. Китайский широкополосный доступ, 2023, декабрь, с. 106-108.
16. Ли Сюэцзе. Тенденции развития цифрового медиаискусства в контексте технологий 5G // Маркетинг. 2021. № 11. С146-147.

RƏQƏMSAL ƏSRDƏ ÇİN YENİ MEDİASININ İNKİŞAFI

Sunq QUANSYAO

XÜLASƏ

Çində elmi və texnoloji inkişaf durmadan irəliləyir. Çin yeni media dövrünə qədəm qoyub və media sənayesinin modernləşdirilməsinin sürətləndirilməsində əsas rol oynayan bir çox yeni media texnologiyaları yaratdı. Çində yeni medianın inkişafı rəqəmsal media texnologiyasının inkişafı üçün əlverişli şərait yaradıb, rəqəmsal texnologiya isə yeni medianın inkişafını sürətləndirib. Yeni media dövrünün gəlişi ənənəvi media sənayesinə böyük təsir göstərən informasiyanın istehsalı və yayılması üsullarında böyük dəyişikliklərə

səbəb oldu. Təbii ki, rəqəmsal texnologiyanın yaranması ilə yeni media daha çox texniki dəstək aldı. Geniş ictimaiyyəti və media mütəxəssislərini cəlb edən məşhur platformalar yaranıb. İnnovativ media modeli olaraq rəqəmsal media texnologiyası inkişaf edir və media sənayesində geniş şəkildə istifadə olunmağa davam edir. Yeni media texnologiyalarının yaradılması yeni medianın inkişafının və Çinin media sənayesinin modernləşdirilməsi prosesinin sürətləndirilməsində böyük rol oynamışdır. Yeni dövrün inkişafının məhsulu olaraq və Çin iqtisadiyyatının böyük tərəqqisi ilə rəqəmsal media texnologiyası tədqiq edilməyə və həm proqram təminatına, həm də avadanlıqlarda inteqrasiya olunmağa davam edir.

Açar sözlər: yeni media, rəqəmsal media texnologiyaları, media sənayesinin modernləşdirilməsi, rəqəmsal dövr, internet platforması

DEVELOPMENT OF CHINESE NEW MEDIA IN THE DIGITAL AGE

Song GUANGXIAO

SUMMARY

Scientific and technological development in China has been steadily advancing. China has entered the era of new media and created many new media technologies, which have played a key role in accelerating the modernization of the media industry. The development of new media in China has created favorable conditions for the development of digital media technology, and digital technology has accelerated the development of new media. The advent of the new media era has brought about major changes in the way information is produced and distributed, which has had a major impact on the traditional media industry. Naturally, with the advent of digital technology, new media have received greater technical support. Popular platforms have emerged that attract the general public and media professionals. As an innovative media model, digital media technology is evolving and continues to be widely used in the media industry. The creation of new media technologies has played a major role in accelerating the development of new media and the modernization process of China's media industry. As a product of the development of the new era and with the great progress of China's economy, digital media technology continues to be explored and integrated in both software and hardware.

Keywords: new media, digital media technologies, modernization of the media industry, digital era, internet platform

ŞƏRQŞÜNASLIQ

FARS DİLİNDƏ RƏSMİ MƏKTUBLARIN TƏRTİBAT QAYDALARI

Famila F.NƏCƏFOVA*

Bu məqalədə idarələrin, müəssisələrin, vətəndaşların hüquqlarının rəsmiləşdirilməsi və nizama salınmasında əhəmiyyətli rolunu olan rəsmi məktubların tərtib olunma qaydaları tədqiq edilmişdir.

Dövlət idarələri, diplomatik əlaqələr, hüquqi sahələrdə istifadə olunan rəsmi məktubların rəsmi ünsiyyət sahəsinə aid olan xüsusiyyətləri ön plana çəkilmişdir. Rəsmi məktubların tərtibi zamanı riayət olunan dil qaydaları, o cümlədən, dəqiqlik və aydınlıq, sabit quruluş, standartlaşmış xüsusiyyətlər, emosional və obrazlı ifadələrdən uzaq olması, rəsmi məktublarda müraciət forması kimi üslubi və struktur xüsusiyyətlər təhlil olunmuşdur. Beynəlxalq standartlara uyğun tərtibat qaydasının mahiyyəti və əhəmiyyəti açıqlanmışdır.

Məqalədə eyni zamanda rəsmi məktubların klassifikasiyası aparılmışdır. Rəsmi məktubun zərfinin tərtibatı, rəsmi məktuba aid olan müasir tələblər kimi mühüm məsələlər haqqında da bir sıra məqamlara aydınlıq gətirilmişdir.

Açar sözlər: rəsmi məktub, rəsmi-işgüzar üslub, rəsmi yazışmalar, işgüzar əlaqələr, rəsmi məktubun quruluşu, rəsmi məktubun zərfinin tərtibi

<https://doi.org/10.30546/458901.2025.02.059>

Giriş. Sənədlərin tərtib olunduğu üslub rəsmi-işgüzar üslub adlanır. Bu üslubun əsas səciyyəvi xüsusiyyəti müəyyən qəlibə düşmüş (standart) formalarda və olduqca yığcam şəkildə verilməsidir. Burada obrazlı ifadələrə, fərdi nitq xüsusiyyətlərinə rast gəlinmir, lüğət tərkibi yığcam, sintaksisi məhdududur. Dövlət, hökumət təşkilatlarının tərtib etdiyi və rəsmi qaydada təsdiq olunan sənədlər (məsələn, Prezident fərmanları, hökumət sərəncamları, nazirlərin əmrləri, Konstitusiya, rəsmi məktublar və s.) rəsmi sənədlər sayılır. Rəsmi sənədlər sırasında yer almış rəsmi məktubların dili maksimum mükəmməlli-

* Bakı Dövlət Universitetinin Şərqşünaslıq fakültəsinin müəllimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru; familanajafova@bsu.edu.az; ORCID ID: 0009-0009-1446-1995

yi, fikrin tam aydınlığı, fikrin birmənəlilik, fikrin hüquqi cəhətdən əsaslandırılması, dil yığcamlığı ilə fərqlənir.

Rəsmi məktublar rəsmi ünsiyyət sahəsinə aid olduğu üçün hüquqi əhəmiyyətli sənədlər kateqoriyasına daxildir. Rəsmi məktublar eyni zamanda dövlət əhəmiyyətli statusa da malikdir. Çünki bu tip sənədlər ictimai münasibətləri, mövcud dövlət quruluşunu, dövlətlərarası münasibətləri əks etdirir və bu əlaqələri möhkəmləndirməyə xidmət edir. Müasir dövrümüzdə teleks, telefon, kompüter şəbəkəsi informasiyanın çatdırılmasında üstünlük əldə etsə də, yazışma rəsmi-ışgüzar əlaqələrin ən yayılmış növüdür. Rəsmi məktubları adətən bir səhifə həcmində yazırlar. Əgər məktub bir neçə səhifədən ibarətdirsə, birincidən başqa, digər bütün səhifələr ərəb rəqəmləri ilə nömrələnir. Rəsmi məktublar əhəmiyyəti və göndərilmə vaxt tezliyi baxımından klassifikasiya edilir. Rəsmi məktublar cavab tələb edən və cavab tələb etməyən növlərə bölünür. Rəsmi məktubların özünəməxsus struktur qaydaları, tərtibat prinsipi, üslubu və yazılış formaları mövcuddur. Rəsmi məktublarda rəsmi-ışgüzar üsluba aid termin və ifadələrdən istifadə edilir.

“Məktub” sözü ərəb mənşəlidir. Məktub yazışmanın ən qədim növlərindəndir. Məktubun yazanı və alanı olur. Habelə məktubun yazılma vaxtı və yeri olur. Məktubda onun məzmunundan asılı olaraq, habelə yazışanların münasibətindən asılı olaraq müxtəlif söz və söz birləşmələrindən istifadə olunur. Məktub yazarkən aşağıdakı sistem gözlənilməlidir:

1. *Müraciət hissəsi.* Yazının bu hissəsində şəxsin adı, sənəti və hörmət əlaməti olaraq ona verilən təxəllüs göstərilməlidir. Məktub bir neçə ünvanə göndərilməli olduqda bu zaman ünvan qeyd edildikdən sonra məktubun surətinin kimə göndərildiyi də əlavə edilir. Məktubda əsas mətn 2 hissədən də ibarət ola bilər: məsələnin mahiyyəti (mövcud vəziyyət) və xahiş edilən mətləb.

2. *Ümumi hissə.* Burada məktublaşan şəxslərin əhval-ruhiyyəsi, vəziyyəti öz əksini tapır.

3. *Fərqləndirici hissə.* Bu, məktubun əsasını, məzmununu əhatə edir.

4. *Yekunlaşdırıcı hissə.* Burada məktubun sonluğu yer alır.

İdarənin istər daxili, istərsə də xarici əlaqələrini təmin edən əsas sənədlərdən biri məktubdur.

Məktub həm də tərəfdaş şirkətlər, xarici şirkətlər və ayrı-ayrı vətəndaşlar arasında rəsmi əlaqələrin əsas vasitəsidir. Operativ surətdə məsələni həll etmək mümkün olmadıqda (şəxsi danışiq, telefon danışığı) məktublar rəsmiləşdirilir, standartlara uyğun tərtib edilir. Məktub bir məsələyə həsr edilməlidir. Bir təşkilata bir neçə məsələ ilə əlaqədar müraciət edəndə bir neçə məktub göndərmək məsləhət görülür. Bu, sənədlərin hazırlığının operativliyini və işlənməsini daha da sürətləndirir. [1, s. 125]

Rəsmi məktubların strukturu. Müasir dövrümüzdə teleks, telefon,

kompyuter şəbəkəsi informasiyanın çatdırılmasında üstünlük əldə etsə də, yazışma rəsmi-ışğuzar əlaqələrin ən yayılmış növüdür. İşguzar yazışma onu göndərən qurum haqqında təsəvvür yaratmağa imkan verdiyi üçün şübhə yaratmaq məqsədi ilə məktubun tərtibatında zərf və kağız qüsursuz olmalıdır.

Məktub tərtib edəndə aydın təsəvvür etmək lazımdır ki, bununla hansı məqsədə nail olmaq istəyirsiniz, burada hansı dəlilləri gətirəcəksiniz. Rəsmi məktub qüsursuz olmalıdır, çünki kiçik bir kənarlaşma hüquqi münaqişələrə səbəb ola bilər.

Əgər məktub hər hansı bir təşkilata birinci dəfə göndərilirsə, adresatın soyadını, adını, atasının adını (səhvsiz) aydınlaşdırmaq lazımdır. İşguzar əlaqələrdə bu, zəruridir. Məlumat kitabçasından təşkilatın telefon nömrəsini və ya katibdən lazımi informasiyanı almaq olar. Müxtəlif ünvanlara göndərilən təlimat məktublarında şəxssiz formadan istifadə edilir. Toxunulan məsələni həll etmək üçün məktubun məzmununu qısa, inandırıcı və məntiqi izah etmək lazımdır. Məktubun tonu sakit, nəzakətli, sadə olmalıdır. Həddindən artıq nəzakət isə kobudluq və diqqətsizliklə bərabər yersizdir. Dəqiqsizlik ikimənəlikə, hədsiz professionalizm, lazım olmayan qısaldılmış ifadələr isə sonra izahın verilməsi zəruriliyinə gətirib çıxarır. İşguzar tərəfdaşa göndərilən informasiya tam dolğun olmalıdır.

Göndərilən rəsmi məktubun mətnində hər hansı bir xahişin, ya da tapşırıqın yerinə yetirilməsinin imtinası varsa, əvvəlcə belə qərarın motivlərini izah etmək lazımdır. Əgər vəziyyətin dəyişməsi ehtimalı varsa, söz vermək lazımdır ki, gələcəkdə həmin məsələnin baxılmasına qayıtmaq olar. Konkret rəhbər, ya da rəqlament sənədlərinə istinad edilən məktub müəllifinin işguzar imicini artırır.

Məktuba olan müasir tələblər bunlardır: aydınlıq, dəqiqlik, məntiqilik və yığcamlıq.

Rəsmi məktubların tərtibatı bu qaydada olur: Rəsmi məktubları adətən bir səhifə və ya maksimum iki səhifə həcmində yazırlar. Əgər məktuba ikinci səhifə əlavə olunubsa və ya əlavəsi varsa, birincidən başqa, digər səhifələr ərəb rəqəmləri ilə nömrələnir. İşguzar məktublar xüsusi blanklarda sənədləşdirilir. Onların üzərində şirkətin emblemi, tam adı, poçt ünvanı, telefonlar və bank rekvizitləri göstərilir. Hətta elektron poçtla göndərilən məktublar, göndərildiyi təşkilatın loqosu və rekvizitləri, yəni sənədin etibarlı hesab edilməsi üçün mütləq göstərilməli olan məlumatlar yerləşdirilmiş blankda tərtib edilməlidir. Məzmunundan asılı olaraq, yazı kağızlarında da bu məktublar sənədləşdirilə bilər. Bəzi vacib işguzar məktubları bükmərlər, xüsusi böyük zərflərdə göndərilir. Böyük müasir şirkətlərin xüsusi şəffaf pəncərəcikli zərfləri olur. Belə zərflərdə ünvan yazılır. İşguzar məktubları əllə yazmırlar. Onlar mütləq çap olunmalıdırlar.

Rəsmi məktublar ancaq bir mövzunu əhatə etməlidir. Məsələn, hansısa qurum qarşı tərəflə ofis ləvazimatlarının mübadiləsi haqqında razılaşma əldə etməyə çalışırsa, məktubdan ancaq bu haqda bəhs etməlidir. Mətnə *همچنین / و* (eyni zamanda..., habelə...) və s. sözləri vasitəsilə qurumun göstərdiyi digər xidmətlər haqqında bəhs edə bilməz. Belə ki, bu artıq başqa bir məktubun mövzusunun təşkilidir. [4, s.76-83]

Rəsmi məktub göndərilən şəxs göndərəninin yaxın tanışısı olsa belə, məktubda *عزیزم* (əzizim), *جونم* (canım) və s. bu kimi səmimi sözlərin yazılması yol-verilməzdir. Məktub göndərilən şəxsə adı, soyadı, atasının adı ilə müraciət etmək mütləqdir.

Beynəlxalq səviyyəli rəsmi yazışmalarda məktublar ya göndərilən tərəfin ünsiyyət dilində, ya da beynəlxalq ünsiyyət dili statusuna malik ingilis dilində tərtib edilir.

Rəsmi məktubu kompüterdə çap edərkən beynəlxalq standartlara uyğun, 12,13,14 ölçüdə şriftdən istifadə edilməlidir. Beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş şrift isə “Times New Roman”dır. Belə ki, elektron göndərilən məktubların yüklənməsi zamanı bu şrift xüsusi kodlaşma tələb etmir. Mətn arası məsafə 1 və ya 1,5 standartı qəbul edilsə də, aydın oxunuşun təmin etməsi baxımından 1,5 məsafə ölçüsündən daha çox istifadə olunur.

Rəsmi məktubun tərtibi zamanı dar çərçivədə işlənən terminlərdən istifadə etmək yolverilməzdir. Əks halda qarşı tərəf onun açıqlamasını bilmədiyini üçün mənasını düzgün başa düşə bilməz. Bununla bərabər rəsmi məktubun aid olduğu konkret ixtisaslaşmış sahəyə uyğun (səhiyyə, təhsil, hərbi və s.) terminlərdən istifadə etmək zəruridir.

Rəsmi məktublarda bədii suallardan, epitetlərdən, bədii ifadə vasitələrindən və s. istifadə edilməsi beynəlxalq standartlara uyğun deyil. Eyni zamanda, belə məktublara mürəkkəb cümlələr daxil etmək düzgün deyil. Fikrin ifadəsi üçün mümkün qədər sadə, qısa, lakonik, aydın başa düşülən cümlələrdən istifadə etmək məqbuldur. [2, s. 118]

Rəsmi məktubların klassifikasiyası. Rəsmi məktublar müxtəlif xüsusiyyətlərinə görə bir çox növlərə bölünürlər. Lakin onların çoxnövzlüliyinə baxmayaraq, onlar iki vacib kateqoriyaya ayrılır:

- 1) Cavab tələb edən məktublar
- 2) Cavab tələb etməyən məktublar

Cavab tələb edən məktublara bunlar daxildir: rəsmi-işgüzar yazışmalara aid olan məktublar, xahişnamələr, dəvətnamələr, layihə məktubları, telefonqram, teleks, faks, müraciət, təklif, tələb və iradlar yer alan məktublar, təqdimat məktubu.

Cavab tələb etməyən məktublara bunlar daxildir: xəbərdarlıqlar, xatırlamalar, imtina məktubları, əmr və sərəncamlar, bildirişlər, öhdəlik və ya zə-

manət məktubları, informasiya xarakterli məktublar, xülasə xarakterli məktublar, təlimat məktubları.

Qədim dövrlərə aid tarixi məktublar bu növlərə əsasən qruplaşdırılır: *دلی: فرامین و یا منشور* [fəramin və ya mənşurha] (fərmanlar, sərəncamlar, xartiyalar), *عهدنامه و سوگندنامه* [əhdname və sougəndha] (müqavilələr, andlar), *فتحنامه* [fəthname] (qələbə qətnaməsi), *سلطانیات* [soltaniyyat] (hakimlərin göndərdiyi dost xarakterli məktublar), *اخوانیات* [əxəvaniyyat] (qardaşlıq məktubları).

Müasir dövrə aid məktubları bu növlərə əsasən qruplaşdırmaq olar: *نامہ* [name] (məktub), *نامہ ی رسمی* [name-ye rəsmi] (rəsmi məktub), *پیش تلفنگرام* [pişnevis] (layihə), *بخشنامه* [bəxşname] (sərəncam və fərmanlar), *نوٹ* [telefonogram] (telefonogram), *مینوت* [minut] (xülasə xarakterli məktublar), *تلکس* [teleks] (teleks), *فاکس* [faks] (faks), *نامہ ی معرفی* [name-ye moərrefi] və ya *معرفی نامہ* [moərrefiname] (təqdimat məktubu), *نامہ ی سفارشی* [name-ye səfəri] (sifariş məktub), *نامہ ی یادآوری* [name-ye yadavəri] (xatırlatma məktubu), *تعهدنامه* [təəhhodname] (öhdəlik məktubu), *دعوتنامہ* [dəvətnamə] (dəvətnamə), *تقاضا نامہ* [təğazanamə] (xahişnamə), *خطاریہ* [extariyye] (xəbərdarlıq məktubu), *نامہ ی اطلاع رسانی* [name-ye ettela'resani] (bildiriş məktubu), *اطلاعات نامہ* [ettelaatname] (informasiya xarakterli məktub), *نامہ ی دستورالعمل* [dəsturoləmə] (təlimat məktubu), *نامہ ی رد* [name-ye rədd] (imtina məktubu), *مکتوبات بازرگانی* [məkatebat-e bazərqani] (ticari yazışma sənədləri), *نامہ با پیوست* [name ba peyvəst] (əlavəli məktub).

Qeyd olunmalıdır ki, rəsmi-işgüzar yazışmalarda “əlavəli məktublar” istifadə dairəsi baxımından daha məşhurdur. Çünki bu məktublara CV, məktubun məzmununa aid hansısa vacib sənəd, razılaşma öhdəlikləri haqqında əlavələr və s. bu kimi sənədlər birləşdirməklə rəsmi yazışmanın daha əhatəli olmasına nail olmaq mümkündür.

Rəsmi məktublar əhəmiyyəti baxımından bu növlərə bölünür: *عادی* [adi] (adi), *حایز اهمیت* [hayez-e əhəmiyyət] (çox vacib), *محرمانه* [məhremane] (məxfi).

Rəsmi məktublar göndərilmə vaxt tezliyi baxımından belə qruplaşdırılır: *عادی* [adi] (adi), *فوری* [fourı] (təcili), *خیلی فوری* [xeyle fourı] (xeyle təcili), *حایز کمال اهمیت* [hayez-e kəmal-e əhəmiyyət] (birinci dərəcəli əhəmiyyətli) olaraq qruplaşdırılır. [3, 315-316]

Rəsmi məktubların tərtibat xüsusiyyətləri. Müasir dövrümüzdə rəsmi-işgüzar yazışmalar olmadan iş aparmaq mümkün deyil. Belə ki, əksər hallarda bu üsul, dövlətlərarası əlaqə zamanı, hansısa bir qurumun vaxtına qənaət edərək görüşü əvəz edə bilər. Lakin rəsmi-işgüzar yazışmaların effektiv olması üçün etiketə riayət etmək vacibdir. Rəsmi məktub potensial tərəfdaşa zərər verməməli və münasibətlərin gərginləşməsinə səbəb olmama-

lıdır. Rəsmi məktubların dili ədəbi dildən fərqlidir. Burada rəsmi-işgüzar üsluba aid termin və ifadələrdən istifadə edilir. Rəsmi məktubları tərtib edərkən, bir sıra aşağıda göstərilən xüsusiyyətləri nəzərə almaq vacibdir.

Rəsmi məktublar bu formada yazılır:

- 1) məktubun yuxarı sağ küncündə göndərən qurumun adı yazılır
 - 2) məktubun yuxarı sağ küncündə aşağıda yazılma tarixi göstərilir
 - 3) məktubu göndərmək istədiyiniz şəxsin ünvanı yazılır
 - 4) məktubu göndərən şəxsin ünvanı yazılır
 - 5) məktuba پیوست [peyvəst] sözü qarşısında əlavə haqqında qeydiyyat aparılır
 - 6) məktubun yazılma məqsədi yazılır
 - 7) müraciət forması və arxasınca ehtiram əlaməti olaraq احتراماً (محترماً) [ehteramən (mohtərəmə)] sözü yazılır
 - 8) məktubun mətni yazılır
 - 9) با احترامات [ba ehteramat] sözünün altında göndərən şəxsin mənsub olduğu qurum, tutduğu vəzifə, adı və soyadı və imzası yazılır
 - 10) sonda məktubun digər nüsxələrini alan qurum və şəxslər göstərilir
- Rəsmi məktubların üzərində göndərilmə tarixi ilə yanaşı həftənin günü də yazılır. Məsələn: روز دوشنبه ۱۳۷۹ / ۸ / ۶ – 6 aban 1379-cu il, bazar ertəsi

Aviapoçtla göndərilən rəsmi məktubların zərfinin üzərində yazılır:

“پیست هوایی - By air mail” [post-e həvayi]

Geri qaytarılmış və ya göndərilməmiş məktubların zərflərinin üzərində yazılır: شرکت منحل شده [şerkət montəhell şode] (şirkət ləğv edilib), گیرنده در مسافرت است [girənde dər mosafərat əst] (məktubu alan səyahətdədir)

Əgər rəsmi məktuba əlavə varsa: پیوست [peyvəst] sözü qarşısında yazılır. Əlavə səhifələr həcminə görə belə qruplaşdırılır: bir vərəqlik əlavə varsa - برگ [bərg] (vərəq); mövzuya aid olan kiçik həcmli, izahat xarakterli əlavə varsa - فقره [fəğərə] (komplekt); bir neçə səhifəlik əlavə varsa - نسخه [nosxe] (nüsxə) adlandırılır.

Qeyd olunmalıdır ki, rəsmi məktuba hansısa sənəd, kataloq əlavə olunubsa, əlavənin üzərində دارد [darəd]; yoxdursa - ندارد [nədarəd] yazılır. [1, s.132]

Rəsmi məktublarda yüksək rütbəli şəxslərə müraciət edərkən : حضرت [həzrət] (həzrət), جناب [cənab] (cənab), خانم [xanom] (xanım), سرپرست [sərpərəst] (müdür) kimi epiqraflardan istifadə olunur.

○ Prezidentə edilən müraciət forması belədir:

Zatı ailələri - حضرت رئیس جمهور [həzrət rəis comhur]

○ Nazirlərə, millət vəkillərinə, səfirlərə, idarə rəhbərlərinə edilən müraciət forması belədir:

Cənab .. - [cənab ağa-ye ..] - جناب آقای ..

.. xanım - [sərkəx xanom] - سرکار خانم ..

○ Yüksək vəzifəli şəxslərə müraciət forması belədir:

Cənab .. - [cənab ali] - جناب عالی

○ Hansısa şirkət sahibinə, nazirə müraciət edərkən "məğam" [məğam] (rəsmi şəxs) sözündən istifadə olunur. Məsələn:

Xarici işlər nazirliyinin rəsmi nümayəndəsi - مقام وزارت امور خارجه -

[məğam-e vəzarət-e omur-e xarece]

“Sepah” şirkətinin rəsmi nümayəndəsi, baş direktoru - مقام مدیر کل شرکت - "سپاه"

[məğam-e modir-e koll-e şərkət-e “sepah”]

○ Hüquqi şəxslərə müraciət zamanı çox vaxt "mohtərəm" [mohtərəm] sözündən də istifadə olunur. Məsələn:

Mohtərəm “Vəkillər cəmiyyəti” şirkəti - "کانون وکلا" - [şərkət-e mohtərəm-e “kanun-e vokəla”]

Ehtiram, hörmət əlaməti olaraq daha pafoslu ifadə olan "مقام محترم"

[məğam-e mohtərəm] (mohtərəm rəsmi şəxs) sözündən istifadə olunur.

Məsələn:

Səhiyyə nazirliyinin mohtərəm rəsmi nümayəndəsi, baş direktoru -

[məğam-e mohtərəm-e modir-e koll-e vəzarət-e behdaşt]

مقام مدیر کل وزارت بهداشتی

○ Rəsmi şəxsə ad və ya soyadla müraciət zamanı konkret vəzifəsinin də qeyd olunması məqsəduyğun hesab edilir. Məsələn:

Təhsil nazirliyinin mohtərəm nazir cənab Seyyid Məhəmməd Bətayi -

وزیر محترم وزارت آموزش و پرورش جناب سید محمد بطعایی

[vəzir-e mohtərəm-e vəzarət-e amuzeş o pərvəreş-e cənab seyyid mohəmməd bət'ayi]

○ Bir sıra şirkət və idarələrə göndərilən rəsmi məktublarda müraciətdən əvvəl belə yazılır:

Cənab ağayi .. diqqətinə çatdırırıq-[ğabel-e təvəccoh-e cənab ağa-ye..]

قابل توجه جناب آقای ..

Qeyd olunmalıdır ki, belə məktublara [əsalətən] (şəxsən) qeydinin yazılması mütləq element hesab edilir.

Rəsmi məktubların mətni belə başlaya bilər:

Hal-hazırda nəzərinizə çatdırmaq istəyirik ki.. - بدین وسیله به اطلاع می رساند که ..

[bedin vəsile be ettela' miresanəd ke...]

Hal-hazırda sizi narahat edərək nəzərinizə çatdırmaq istəyirik ki.. - بدین وسیله زحمت می دهد که ..

[bedin vəsile zəhmət midəhəd ke]

Hal-hazırda tərəflər aşağıda deyilənlər haqqında razılığa gəliblər ki.. -
طرفین بدین وسیلہ نسبت بہ مراتب مشروحہ ی زیر موافقت حاصل نمودند کہ ..
[tərəfeyn bedin vəsile nesbət be mərateb-e məşruhe-ye zir movafəğət-e
hasel nomudənd ke...]

**Hansısa rəsmi məktuba cavab olaraq yazılan məktub isə belə sözlərlə
başlaya bilər:**

.. nömrəli məktuba əsaslanaraq - بازگشت بہ نامہ ی شماره ی ..
[bazgəşt be name-ye şomare-ye..]
.. məktuba cavab olaraq - [peyrou be name-ye..] - پیرو بہ نامہ ی ..
Fürsətdən istifadə edərək - [forsət ra ğənimət şomarde] - فرصت را غنیمت
شمارده

Rəsmi məktubların sonunda adətən bu ifadələr yazılır:

Bu haqda zəhmət olmasa qeydiyyat aparın - مراتب را یادداشت فرمایید -
[mərateb ra yaddəşt fərmayid]
Xahiş edirik nəticə haqqında məlumat verin - نتیجه را علام دارید -
[nəticə ra elam darid]
Ümid edirik ki, lazımı tədbirləri həyata keçirəcəksiz - امید است اقدام لازم -
معمول خواهد شد
[omid əst eğdam-e lazem mə'mul xahəd şod]
Ümid edirik ki, bu məsələyə lazımı diqqət yetiriləcək - امید است توجهات -
لازم را مبذول فرمایند
[omid əst təvəccohat-e lazem ra məbzul fərmayid]
Qarşılıqlı anlaşma və müsbət cavab ümidilə - با امید حسن تفاهم متقابل و به -
انتظار پاسخ مثبت

[ba omid-e hosn-e təfahom-e motəğabel o be entezar-e pasox-e
mosbət]

Hörmətlə sizin qərarı gözləyirik - منتظر اقدامات عالی -
[montəzer-e eğdamat-e ali]

Məsələylə əlaqədar çıxaracağınız təcili qərar üçün minnətdar olarıq -
از دستور عاجلی کہ در این مورد خواهید فرمود تشکر می نماییم
[əz dəstur-e aceli ke dər in moured sader xahid fərmud təşəkkor
minəmayid]

Əvvəlcədən həmkarlığın üçün təşəkkür edirik - قبلاً از همکاری سپاسگذاری -
می گردد

[ğəblən əz həmkari-ye sepaşqozari migərdəd]

Rəsmi məktubda deyilən təklifi qəbul edəndə və ya etiraz edərkən: Bu
zaman تصویب [təsvib] sözündən istifadə edilir:

Qəbul edilir (edilmir) - [təsvib mişəvəd (nemişəvəd)] - تصویب می شود
(نمی شود)

Razılığa gəlinmişdir (gəlinməmişdir) - [movafəğət hasel əst (nist)] -

موافقت حاصل است (نیست)

اقدام گردد - [eğdam gərdəd] Ölçü götürülmüşdür -

Rəsmi məktublar bu sözlərlə tamamlanır:

با احترام، با تقدیم احترام - [ba ehteram] [ba təğdim-e ehteram] Hörmətlə -

با کمال احترام - [ba kəmal-e ehteram] Dərin hörmətlə -

شایسته ترین احترامات را تقدیم می داد، با تقدیم - Dərin hörmət və ehtiramla -
احترامات شایسته

[bə təğdim-e ehteramət-e şayeste] [şayestetərin ehteramət ra təğdim midad] [bə təğdim-e ehteramət-e şayeste]

Nəticə. Rəsmi məktublar hüquqi əhəmiyyətlidir, yəni sənədlərlə idarələr, müəssisələrin, vətəndaşların hüquqları rəsmiləşdirilir və nizama salınır. Rəsmi məktublar dövlət əhəmiyyətlidir, yəni onlar ictimai münasibətləri, dövlət quruluşunu, dövlətlərarası əlaqələri möhkəmləndirir və münasibətləri əks etdirir. Dövlət orqanlarının vəzifəli şəxsləri rəsmi məktubların məzmununu təhlil edərək ölkənin daxili və xarici siyasətini işləyib hazırlayır və bilavasitə onlarla iş prosesini icra edirlər. Məhz bu səbəbdən də rəsmi məktubların həcmindən asılı olmayaraq əsas şərti dil yığcamlığıdır. Rəsmi məktublar millətin dövlətçilik mədəniyyətini əks etdirir. Buna görə də bu tip sənədlərin mükəmməl tərtibinə xüsusi diqqət yetirilir.

Rəsmi məktubun quruluşu

وزارت بازرگانی شرکت سهامی بازرگانی تاریخ: ۱۳۷۹ / ۸ / ۶ روز دوشنبه به: اتحادیه ی "سایوز ترانزیت"، مسکو از: شرکت سهامی بازرگانی پیوست: موضوع:
جناب آقای (جناب عالی) معاون امور بانکی، بیمه و شرکتهای دولتی حسین قضاوی احتراماً (محترماً) متن نامه:
----- ----- -----
با احترامات شرکت سهامی بازرگانی

رئیس هیأت مدیره و مدیر عامل
مرتضی موحدی زاده

گیرندگان رونوشت: شرکت سهامی نفت

Rəsmi məktubun zərfinin üzərinin tərtibi

فوری است	جای تمبر
وزارت بازرگانی جمهوری اسلامی ایران شرکت سهامی بازرگانی تهران، خیابان سپهبد قرنی، پلاک ۱۸ قابل توجه جناب سید محمد بطعایی وزیر محترم وزارت آموزش و پرورش	تهران، خیابان پامنار، پلاک ۲۳ نماینده بازرگانی

ƏDƏBİYYAT

1. Гладкова Е.Л. Учебное пособие по общественно-политическому переводу / Е.Л. Гладкова – Москва: МГИМО-Университет, – 2005 – 219 с.
2. Гладкова Е.Л. Персидский язык для экономистов-международников / Е.Л. Гладкова – Москва: МГИМО-Университет, – 2008 – 299 с.
3. Гладкова Е.Л. Общественно-политический перевод / Е.Л. Гладкова, Е.В.Семенова, Н.В. Мелехина – Москва: МГИМО-Университет – 2010 – 447 с.
4. Слинкин М.Ф. Практический курс персидского языка / М. Ф. Слинкин – Симферополь: Сонат, – 2005 – 256 с.
5. www.irdiplomacy.ir
6. www.iribnews.ir
7. www.irna.com

ПРАВИЛА НАПИСАНИЯ ПИСЕМ В ДЕЛОВОМ СТИЛЕ НА ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКЕ

Фамиля Ф.НАДЖАФОВА

РЕЗЮМЕ

Официально утвержденные письма оформляют и регламентируют права ведомств, предприятий и граждан. С этой точки зрения официальные письма относятся к разряду юридически значимых документов. Официальные письма также имеют статус государственного значения. Потому что данные виды документов отражают общественные отношения, существующее государственное устройство, межгосударственные отношения и служат укреплению этих отношений. Хотя телекс, телефон и компьютерные сети доминируют в доставке информации в нашу современную эпоху, переписка является наиболее распространенным типом официально-деловых отношений.

Объем официальных писем обычно помещается на одной странице. Если письмо состоит из нескольких страниц, все страницы, кроме первой, нумеруются арабскими цифрами. Официальные письма классифицируются по важности и частоте отправки. Официальные письма делятся на виды, требующие ответа и не требующие ответа. Официальные письма имеют свои правила оформления и формы написания. В наше время официальные письма, написанные в официально-деловом стиле, должны быть составлены в соответствии с принципами ясности, точности, логичности и краткости. В официальных письмах используются термины и выражения, относящиеся к официально-деловому стилю.

Ключевые слова: официальное письмо, официально-деловой стиль, официальная переписка, деловые отношения, структура официальных писем, дизайн конверта официальных писем

FORMATTING STYLE OF OFFICIAL LETTERS IN PERSIAN

Famila F.NAJAFOVA

SUMMARY

Officially approved letters draw up and regulate the rights of departments, enterprises and citizens. From this point of view, official letters belong to the category of legally significant documents. Official letters also have the status of state importance. Because these types of documents reflect social relations, the existing state structure, interstate relations and serve to strengthen these relations. Although telex, telephone and computer networks dominate the delivery of information in our modern era, correspondence is the most common type of formal business relationship. The volume of official letters usually fits on one page. If the letter consists of several pages, all pages, except for the first one, are numbered with Arabic numerals. Official letters are classified by importance and frequency of sending. Official letters are divided into types that require a response and do not require a response. Official letters have their own design rules and forms of writing. In our time, official letters written in a formal business style should be drawn up in accordance with the principles of clarity, accuracy, consistency and brevity. In official letters, terms and expressions related to the official business style are used.

Keywords: official letter, official business style, official correspondence, business relations, structure of official letters, envelope design for official letters

MÜNDƏRİCAT

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Sevinc M.QOCAYEVA

Nikbinliyə çağırış motivləri – mifologiyadan klassik poeziyaya5

DİLÇİLİK

Aytən M.BƏYLƏROVA

Azərbaycan dilində feillərin konnotasiyası: kontekstual və mədəni aspektlər (mənfi konnotasiyalı feillər).....24

Leyla Z.MƏMMƏDZADƏ

Azərbaycan və türk dillərinə aid paremioloji vahidlərdə
sait səsləşmələri və assonans33

TARİX

Elmira B. MURADƏLİYEVƏ

XIX yüzilliyin ikinci yarısında Şimali Azərbaycanın şəhər əhalisi haqqında
demoqrafik statistika44

Lola Ə.HÜSEYNOVA

Azərbaycanın qərb bölgəsində arxeoloji abidələrinin öyrənilməsi
(Daşkəsən rayonu)55

Oksana Ə. ABBASOVA

Azərbaycan məsələsi SPA və London konfranslarında.....72

Murad E.ƏSƏDOV

Cənubi Qafqazda yeni geosiyasi reallıqlar kontekstində İran-Türkiyə
rəqabəti: realizm nəzəriyyəsi kontekstində təhlil83

Sevinc Ə. ZEYNALOVA

XVI əsrdə Rusiyanın Xəzəryanı bölgədə müstəmləkəçilik siyasəti
məsələlərinin Rusiya tarixşünaslığı (XX əsrin ortaları –XXI əsrin əvvəlləri).....99

KİTABXANAŞÜNASLIQ

Knyaz İ. Aslan

İlk Azərbaycan əlyazma və çap kitabları: məlumatlar, mənbələr, faktlar109

JURNALİSTİKA

Aynur Ə.NƏSİROVA

İxtisaslaşmış televiziyalarda alt yazıların kanal və mesaj nəzəriyyəsi
baxımından qiymətləndirilməsi (Shannon və Weaver-in modelinə əsasən)..... 120

Sunq QUANSYAO

Rəqəmsal əsrdə çin yeni mediasinin inkişafı..... 129

ŞƏRQŞÜNASLIQ

Familə F.NƏCƏFOVA

Fars dilində rəsmi məktubların tərtibat qaydaları..... 143

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Севиндж М.ГОДЖАЕВА

Мотивы призыва к оптимизму – из мифологии
к классической поэзии 5

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Айтен М. БЕЙЛЯРОВА

Коннотация глаголов в Азербайджанском языке:
Контекстуальные и культурные аспекты
(глаголы с негативной коннотацией)..... 24

Лейла З. МАМЕДЗАДЕ

Гласные и ассонанс в паремиологических единицах
Азербайджанского и Турецкого языков 33

ИСТОРИЯ

Эльмира Б.МУРАДАЛИЕВА

Демографическая статистика о городском населении
Северного Азербайджана во второй половине XIX века..... 44

Лола А. ХУСЕЙНОВА

Изучение археологических памятников западного региона
Азербайджана (район Дашкесан)..... 55

Оксана А.АББАСОВА

Азербайджанский вопрос на конференциях в СПА и Лондоне 72

Мурад Е.АСАДОВ

Соперничество Ирана и Турции на Южном Кавказе:
Геополитическая конкуренция и стратегическое балансирование
в постконфликтном контексте..... 83

Себинд А.ЗЕЙНАЛОВА

Колониальная политика России в прикаспийском регионе в XVI веке в
русской историографии (середина XX – начало XXI века)..... 99

БИБЛИОТЕКОВЕДЕНИЕ

Князь И. АСЛАН

Первые Азербайджанские рукописные и печатные книги:
информация, источники, факты 109

ЖУРНАЛИСТИКА

Айнур А.НАСИРОВА

Оценка субтитров в специализированном телевидении с точки зрения
теории канала и сообщения (на основе модели Шеннона и Уивера) 120

Сун ГУАНСЯО

Развитие китайских новых медиа в цифровую эпоху 129

ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

Фамиля Ф.НАДЖАФОВА

Правила написания писем в делавом стиле на персидском языке..... 143

CONTENS

LITERATURE

Sevinj M.GOJAYEVA

Motives of calling for optimism – from mythology to classical poetry5

LINGUISTICS

Aytan M. BAYLAROVA

Connotation of verbs in the Azerbaijani language: contextual and cultural aspects (verbs with negative connotation) 24

Leyla Z.MAMMADZADA

Vowels and assonance in paremiology units of the Azerbaijan and Turkish languages33

HISTORY

Elmira B. MURADALIEVA

Demographic statistics of the urban population of North Azerbaijan in the second half of the 19th century44

Lola A. HUSEYNOVA

Study of archeological monuments in the western redgion of Azerbaijan (Dashkasan district)55

Oksana A. ABBASOVA

The Azerbaijani question at the SPA and London conferences72

Murad E.ASADOV

The Iran-Turkey Rivalry in the South Caucasus: Geopolitical Competition and Strategic Balancing in the Post-War Context83

Sevinj A. ZEYNALOVA

Colonial policy of Russia in the Caspian region in the 16th century in Russian historiography (mid-20th century – early 21st century)99

LIBRARY SCIENCE

Knyaz I. ASLAN

The first Azerbaijani manuscripted and printed books: information, sources, facts..... 109

JOURNALISM

Aynur A. NESIROVA

Evaluation of subtitle in specialized television from the point of view of channel and message theory (based on Shannon and Weaver's model) 120

Song GUANGXIAO

Development of chinese new media in the digital age 129

ORIENTAL STUDIES

Famila F. NAJAFOVA

Formatting style of official letters in persian..... 143

Redaktoru: *Məryəm Qədimova*

Korrektoru: *Solmaz Babaşova*

Kompüter tərtibçisi: *Azadə İmanova*

Çapa imzalanmışdır: 22.10.2025
Formatı: 70x100 1/16. Həcmi 10,25 ç.v. Sayı 100.
Bakı Dövlət Universitetinin Nəşr Evi
AZ 1148, Bakı ş., ak. Z.Xəlilov küçəsi, 33.
Tel: (+99412) 538 87 39 / 538 50 16
e-mail: bdumetbee@gmail.com
www.bsu.edu.az